ד"ר. א. גינזבורג

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אלטער

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אַלטער

(ערשטער באַנד)

פון

דר. א. גינזבורג

„פאָרווערטס" אויסגאַבע

1918

אינהאַלט פערצייכניס.

קאפיטעל צעהן:

ר' יהודה הלוי'ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר' יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שטורענדיגע רייזע אויפ'ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנ־קומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד: „ציון, הלא תשאלי?" און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טויט. זיין נא־ציאנאלע און רעליגיעז־פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי".

170—131

קאפיטעל עלף:

ר' א ב ר ה ם א ב ן ע ז ר א און זיין כאראקטער. דער פיעל־זייטינגסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. זיין פאעזיע. די פערפאלגונגען פון די א ל מ א ה א ד ע ן נעגען די אידען. דער אבן עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. זיין פילאזאפיע. דער אבן עזרא איז איינער פון די ערשטע, וואס מאכט בעקאנט אייראפא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

191—171

קאפיטעל צוועלף:

א ב ר ה ם א ב ן ד א ו ד ליידט א מארטירער־טויט. זיין ספר איבער אסטראנאמיע. זיין „סדר הקבלה" איבער אידישע היסטאריע. אבן־דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטע־ראטור. זיין ספר „אמונה רמה" איבער פילאזאפיע, ווי ער בעווייזט די עקזיסטענץ פון גאט. זיין מיינונג וועגען גוט און שלעכט, און וועגען פרייען ווילען.

205—192

קאפיטעל דרייצעהן:

דעם רמב"ם'ס יוגענד. זיין וואנדער־לעבען. האט דעם רמב"ם'ס פא־מיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאנים? רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. דער רמב"ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. דעם רמב"ם'ס „מאמר קדוש השם". די אידען פערפאלגונגען אין תימן. דער פאלשער משיח ד ו ד א ל ־ ר א י. דעם רמב"ם'ס „אגרת תימן".

218—206

קאפיטעל פיערצעהן:

דעם רמב"ם'ס קוק אויף מעדיצין. זיינע מעדיצינישע ספרים. לע־גענדען וועגען איהם אלס דאקטאר.

226—219

קאפיטעל פופצעהן:

דעם רמב"ם'ס תלמודישע ספרים. וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. זיין „משנה תורה", איהרע מעלות און

I.

דער שלוס פון תלמוד.—די „רבנן סבוראי“ און דיא ערשטע „גאונים“.— דער מנהג אנצוגעבען פאלשע מחברים אויף דיא אייגענע ווערק (פסעוודא־עפיגראפיע). — די ליטעראטור פון יענער צייט. — דער ארויסטרעטען פון מאהאמעד). — ע נ ן ב ן ד ו ד ד ע ר ג ר י נ ד ע ר פון דער קראים סעקטע. — זייער איינפלוס אויף דיא אידען.

איינע פון דיא דונקעלסטע פעריאָדען אין דער אידישער געשיכטע איז די צייט אין וועלכע עס האָבען געלעבט און געווירקט דיא „ר ב נ ן ס ב ו ר א י“ און זייערע באלדיגע נאָכפאָלגער, דיא ערשטע „ג א ו נ י ם“. עס איז נאָך ביז היינטיגען טאָג ניט געלונגען דיא פאָרשער און דיא היסטאָריקער צו געפינען גענוג מאטעריאל, אום צו בעלייכטען יענע צייט.

דער באבילאָנישער תלמוד (תלמוד בבלי) איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען פון ר ב א ש י, און איז דער־ענדיגט און אין גאנצען געשלאָסען געוואָרען פון ר ב י נ א. דאָס איז פאָרגעקומען אין דיא יאָהרען פון 450 ביז 475. דיא אורזאכע דערפון איז געווען, וואָס זיי האָבען מורא געהאט, אז צוליעב דיא שווערע צייטען און דיא אלערליי גזרות זאָל דער תלמוד אין גאנצען ניט פערגעסען ווערען. דאָס איז געווען דיא זעלבע אורזאכע, וואָס האָט אין זיין צייט געצוואונגען ר ב י י ה ו ד ה ה נ ש י א צוזאמענ־צושטעלען און צו שליסען דיא „משנה“. פאר א קורצע צייט נאָכדעם זיינען, וויא עס ווייזט אויס, דיא גרויסע ישיבות פון ס ו ר א און פ ו מ ב ד י ת א אין גאנצען פערמאָכט געוואָרען. ווען זיי זיינען שפעטער, אונטער

גינסטיגערע פּאָליטישע בעדינגונגען, וויעדער געעפענט געוואָרען, האָבען דיא נייע ראשי־ישיבות שוין בעטראַכט דעם תלמוד אַלס געשלאָסען. זיי האָבען זיך דאַרום, מיט גאַנץ ווייניג קליינע אויסנאַהמען, ניט ערלויבט עטוואָס צו צושטעלען צו איהם. זיי האָבען זיך בענוגענט דערמיט, וואָס זיי האָבען איהם ערקלערט, מ ס ב י ר געווען. דער־פאַר טאַקע הייסען זיי ס ב ו ר א י, ערקלעהרער, מ ס ב י ר י ם.

דיא צייט פון דיא „רבנן סבוראי" איז געווען אַ גאַנץ קורצע, אַן ערך פון הונדערט און פופציג יאָהר. נאָך זיי זיינען געקומען דיא „גאונים". *) דער ערשטער גאון זאָל געווען זיין אין יאָהר 589, דער לעצטער אין 1038. דיא עפּאָכע פון דיא „גאונים" האָט אַלזאָ געדויערט קנאַפּע 450 יאָהר.

דיא עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע פון דיא אידען אין ב ב ל און אין א ר ץ י ש ר א ל איז וויט ניט געווען קיין גלענצענדע. פּאָליטיש האָבען דיא אידען אפילו געהאַט אַ געוויסען גראַד פון זעלבסטשטענדיגקייט, עטוואָס אַזעלכעס, וואָס מען וואָלט היינט גערופען קולטורעלע אויטאָנאָמיע. איבער דיא אינערליכע אַנגעלעגענהייטען פון דיא אידען און דיא אידישע קהלות האָבען געהאַט צו זאָגען דער „ראש־גלותא" (דער גלות־פירסט) מיט דיא „גאונים", אָבער דאָס איז אין גאַנצען געווען אבהענגיג פון דעם קאַפּריז פון דעם הערשער. איז ער געווען גוט און גנעדיג, האָט ער דיא אידען געשאָנקען דיא דאָזיגע כלומר'שטדיגע זעלבסט־שטענדיגקייט; איז ער געווען שלעכט און בייז, האָט ער עס צוריקגענומען. אין בעסטען פאַל האָבען דיא אידען געדאַרפט בעצאָהלען מיט שווערע שטייערען פאַר דעם דאָזיגען חסד. דיא דאָזיגע שטייערען זיינען געווען דאַ־

*) לויט ג ר ע ט ץ איז דער טיטול „גאון" פון אַראַבישער אבשטאַמונג. אַנדערע געלעהרטע זיינען מיט דער מיינונג, אז ער שטאַמט פון דעם העברייאישען וואָרט „גאון". דער טיטול גאון געפינט זיך שוין אין תלמוד.

פעלטע: שטייערען פאר דעם הערשער פון לאנד און שטייערען פאר דעם „ראש־גלותא" גופא, וועלכער האט אליין געפיהרט א קעניגליכען שטאאט. דיא שטייערען פלעגען ווערען געזאמעלט אונטער דער אויפזיכט פון דעם ראש־גלותא, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען מאנכע וואס האבען געהערשט מיט א שווערער האנד און האבען גאנץ וועניג געשאנעוועט דעם ארימען עולם.

דער גייסט פון רעוואלט און וויעדערשטאנד, מיט וועלכען דאס אידישע פאלק האט זיך געהאט אויסגעצייכענט אין דיא עלטערע צייטען, אין דיא פריהערדיגע יאהר־הונדערטע, איז שוין לאנג צוריק געבראכען און פערניכטעט געווארען. דיא שרעקליכע רעזולטאטען פון דיא פערשיע־דענע אויפשטענדע געגען דיא רוימער האט געבראכט דערצו, וואס דאס אידישע פאלק איז אנטלאפען פון דער גרויסער וועלט אין דער ענגער וועלט פון זיינע שוהלען און בתי־מדרשים, האט זיך בעגראבען אין די „פיער איילען פון דער הלכה", וואו עס האט געזוכט מרייסט און האפנונג. דא און דארטען האבען זיך נאך געפונען א פאר אידישע שטאמען, וועלכע האבען ארויסגעצייגט א וויעדערשטאנד געגען זייערע שונאים און האבען זיי צוריקגעשטויסען מיט'ן שווערד אין האנד, אבער דאס זיינען געוועזען זעלטענע אויסנאהמען. אין אלגעמיין האט דאס אידישע פאלק דאן שוין אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאל, מיט דעם שיקזאל פון א גלות־פאלק, און האט זיך געטרייסט מיט א האפנונג אויף א וואונדערבארע און איבערנאטירליכע אויס־לייזונג, אויף וועלכע עס האט געדולדיג געווארט און וועגען וועלכע עס האט פאנטאסטיש געטרוימט.

דאס קריסטענטהום האט שוין דאמאלסט זיך געהאט ער־ווארבען גרויס אנזעהן און מאכט. דער „הייליגער" קאנ־סטאנטין האט איהר מיט א צייט פריהער, אין פיערטען יאהר־הונדערט, ערקלעהרט אלס די שטאאטס־רעליגיאן. „די רעליגיאן פון ליעבע" האט באלד בעגאנען די פערפאלגונ־

נען, וואָס זי האָט ניט לאַנג צוריק אַליין געהאַט אַריבערצו־טראָגען און האָט זיך גענומען צו פערפאָלגען די אידען. די דאָזיגע רדיפות און נגישות, וואָס די אידען האָבען געהאַט אויסצושטעהן פון אַלע זייטען, האָט אין גאַנצען אונטער־דריקט דעם גייסט פון דעם אידישען פאָלק און דאָס האָט נעבראַכט דערצו, וואָס אפילו די פאָרשונג וועגען דער „הלכה" (געזעץ) און דער פלפול, מיט וועלכע די פריהער־דיגע דורות פון די „א מ ו ר א י ם" האָבען זיך אויסגעצייכענט, איז געבליעבען אויף אַ שטיל־שטאַנד. ניט די „רבנן־סבוראי", ניט די ערשטע „גאונים" האָבען נאָך זיך עטוואָס איבערגעלאָזען, וואָס זאָל בעווייזען, אז זיי האָבען וואָס־עס־איז בעדייטענדעס אויפגעטהאָן אפילו אויף דעם דאָזיגען פעלד.

ווי אין אַלע שווערע צייטען פון דער אידישער געשיכ־טע, האָט זיך אויך דאַמאָלסט ביי אידען שטאַרק ענטוויי־קעלט די מיסטישע ליטעראַטור. די אידען האָבען ניט גע־קענט האָבען קיין ירושלים אויף דער וועלט, האָבען זיי זיך אויפגעבויט אַ פאַנטאַסטישע ירושלים אויפ'ן הימעל. און אזוי האָט עס פאַסירט, דאָס וועהרענד יענע עפּאָכע איז גע־ווען אַרעם אין פילאָזאָפישע געדאַנקען און אין ספרים וועגען דער „הלכה", איז זיא דאַגעגען געווען רייך אין פערשיי־דענע „קבלה"־ספרים און אין מדרשים. כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט איז, וואָס זייערע קבלה־ספרים האָבען זיך ניט אויסגעצייכענט מיט די טיעפע פילאָזאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען, ווי די עלטערע „מעשי־בראשית" און „מעשי מרכבה" אָדער ווי די שפּעטערע ספרים פון דער טהעאָרעטישער קבלה. דאָס זיינען מייסטענס געווען ספרים איי־בער דער פּראַקטישער קבלה, פול מיט אַלערליי אַבערגלוי־בענס, סגולות און אבשפּרעכונגען. זייער בעגריעף פון גאָט איז געווען אַ גראָבער, ווי פון אַ מענשען־עהנליכען וועזען, וועמעס הויך און לייננ זיי האָבען געמאָסטען אין מיילען. צווישען די דאָזיגע ספרים געפינען זיך: „ספר שם בן־

נוח", וועגען פּראַקטישע קבלה; „שיעור קומה", „ספר הרזים", „היכלות רבתי" און „היכלות זוטרתי" און אנדערע. דער איינציגער קבלה־ספר פון יענער צייט, וואָס האָט א טהעאָ־רעטישען ווערטה איז דער „ספר יצירה", וועמעס מחבר איז, ווי עס ווייזט אויס, געווען אונטער דעם איינפלוס פון די ניי־פּיטהאַגאָרישע און די ניי־פּלאַטאָנישע פילאָזאָפען. זיינען טאקע אנדערע מיט דער מיינונג, אז דער „ספר יצירה" שטאַמט פון א פריהערדיגער צייט. אויך די מדרשים פון יענער צייט צייכנען זיך ניט אויס מיט דער פיינקייט פון דער שפּראַך, מיט דעם פּאָעטישען שוואונג, מיט דער רייכקייט פון די בילדער און געדאנקען, ווי די פריהערדיגע מדרשים. דאָס רוב בעשטעהען זיי פון עלטערע זאמלונגען, וועלכע מען קען דערקענען אן די אלע מעלות וואָס זיינען אויבען דערמאָנט געוואָרן, געמישט מיט שפּעטערע הוספות, וועלכע טראָגען שוין א גאנץ אנדער כאראקטער.

די מאָדע פון נעהמען פרעמדע ליטערארישע ווערק און אונטערשרייבען דעם אייגענעם נאָמען איז נאָך דאמאָלסט אין גאנצען געווען אונבעקאנט. די מחברים פלעגען זייערע נעמען ניט אונטערשרייבען זאָגאר אויף זייערע אייגענע ארבייטען. דאמאָלסט איז אָבער געווען אן אנדער מנהג, וואָס איז אין מאנכע הינזיכטען נאָך געווען שעדליכער ווי ליטערארישע גנבה. דאָס איז געווען דער מנהג ארויפצו־שטעלען פ ר ע מ ד ע נעמען אויף די אייגענע ווערק. די נעמען פלעגען זיי נאַטירליך אויסקלייבען פון וואויל־בעקאנ־טע, גרויסע מענשען, כדי צו געבען מעהר וויכטיגקייט און אנזעהן צו גאנץ צווייפעלהאפטע און בעדייטונגסלאָזע לי־טערארישע ארבייטען. דיא כונה דערביי איז אָהן צווייפעל געווען א גוטע. די מחברים האָבען דערמיט ניט געזוכט, ניט קיין כבוד און ניט קיין געלד און אויך ניט קיינע אנדערע פּערזענליכע נוטצען פאר זיך. זיי האָבען געהאַט איין פער־לאנג און איין אויפגאבע, צו פערשפּרייטען זייערע געדאנ־קען און לעהרען, דאָס וואָס זיי האָבען גערעכענט פאר אמת

און גוט, צווישען דעם עולם. זיי האָבען, ניט אָהן גרונד, גע־רעכענט, אז מיט דעם ארויפשטעלען פון דעם נאָמען פון א גרויסען מענשען אלס דעם מחבר, וועלען זיך זייערע ספרים גיכער פערנאנדערגעהן און גיכער פערשפּרייטען. מען וועט זיך איבערהויפּט בעציהען צו די דאָזיגע ספרים מיט מעהר ערנסט און אויפמערקזאמקייט.

דער דאָזיגער מנהג איז ניט געווען קיין נייער. די אלטע גריכען און די אלטע רוימער האָבען דאָס אויך געטהאָן. זעהר שטארק איז דער מנהג געווען פערשפּרייט ביי די אידישע מחברים אין דער צייט פון דעם צווייטען בית־המקדש, הויפּטזעכליך אין זייער פּראָפּאגאנדא־ליטעראטור, וואו זיי האָבען געזוכט בעקאַנט צו מאכען די גריכען און די רוימער מיט דיא לעהרען און געדאנקען פון דעם יודענטהום. אויף מאנכע פון זייערע ווערק האָבען זיי ארויפגעשטעלט די נע־מען פון גריכישע פּערזענליכקייטען און זאָגאַר גריכישע נביאות'טעס.

דאָס זעלבע האָבען געטהאָן מיט זייערע ווערק די מחברים פון דער צייט פון וועלכער מיר ריידען דאָ. אזוי צום ביישפּיעל ווערט אָנגעגעבען, אז דער פערפאסער פון דעם „ספר יצירה" איז אברהם אבינו; דער פערפאסער פון „ספר הרזים" איז רזיאל המלאך; „היכלות רבתי", „היכלות זוטרתי" און „שיעור קומה" פון ר' ישמעאל און אזוי כסדר (זעה דור, דור ודורשיו פון ו ו י י ס, חלק ד").

די דאָזיגע פעלשונגען האָבען אָנגעטהאָן גרויס שאדען דערמיט, וואָס די ספרים האָבען דורך דעם געקראָגען א גרע־סערע בעדייטונג און אויסגעאיבט א שטארקערען איינ־פלוס, ווי זיי האָבען עס פערדיענט. ספרים אויף וועלכע קיי־נער וואָלט זיך ניט ארומגעקוקט, ווען מען וואָלט געוואוסט ווער די אמת'ע מחברים זיינען, האָבען אויף אזא אופן אָנגע־פאנגען צו שפּיעלען א גרויסע ראָלע. די אלע דומהייטען און ווילדקייטען, וואָס האָבען זיך געפונען אין מאנכע פון די אויבענדערמאָנטע ספרים, האָבען אָנגעפאנגען בעטראכט צו

ווערען אלס הייליגע אמת'ען אין וועלכע מען טאָר ניט צווייפלען. זייער איינפלוס איז געווען שטארק ניט בלויז אויף זייער צייט, נאָר אויך אויף די שפּעטערע דורות, וועלכע האָבען זיך אויף די דאָזיגע ספרים פערלאָזען אלס אויף די גרעסטע אויטאָריטעטען. ערשט מיט דעם אריינטרעטען פון דער נייער צייט, דורך דער מאָדערנער קריטיק, איז עס געלונגען אראָבצורייסען פון זיי זייער געפעלשטען הייליגען מאנטעל.

ווי עס איז צו זעהן איז די לאַגע פון דעם אידישען פאָלק אין יענער צייט געווען אַ גאנץ טרויעריגע, ניט בלויז אין עקאָנאָמישען און פּאָליטישען זינן, נאָר אויך אין גייסטיגען. אלערליי פאלשע אמונות און אבערגלויבענס האָבען זיך פערמעהרט. אפילו דער גלויבען אין גאָט האָט ביי גאָר פיעלע אָנגענומען אַ גראָבען, גשמיות'דיגען, כאַראַקטער. דער שאַפענדער גייסט פון דעם אידישען פאָלק איז אזוי ווי אויסגעמאַטערט געוואָרען דורך די שווערע צרות און יסורים, וואָס דאָס פאָלק האָט געהאַט אריבערצוטראָגען.

צוויי גרויסע פּאסירונגען זיינען דאמאָלסט פארגעקומען וואָס האָבען א טרייסעל געטהאָן דעם גאנצען בנין פון יודענטהום און האָבען אויפגעוועקט דעם פאָלק פון זיין לעטהאַרגישען שלאָף. איינע איז געקומען פון דרויסען; די אנדערע פון אינווענינ.

די ערשטע גרויסע פּאסירונג איז געווען דער ארויסטרעטען פון מ א ה א מ ע ד *) מיט זיין נייער רעליגיאָן. די נייע רעליגיאָן האָט זיך פערשפרייט מיט אַ געוואלדיגע שנעליגקייט צווישען די אראבישע שטאמען און פעלקערשאַפטען. פון אָנפאנג זיינען מאהאמעד'ס בעציהונגען צו די אידען געווען זעהר פריינדליכע. ער האָט נאָך דאמאָלסט געהאָפט, אז אויך די אידען וועלען איהם אנערקענען. דאָס

*) מאהאמעד איז געבארען געוואָרען אין יאָהר 569. צו פיערציג יאהר איז ער ארויסגעטראטען אין דער עפענטליכקייט אלס שליח און נביא פון גאט. דאס איז אלזא געווען אין דיא צייטען פון דיא ערשטע גאונים.

וואָלט ער אליין בעטראכט אלס דעם זיכערסטען סימן פון זיין געטליכקייט. שפּעטער, ווען ער האָט זיך איבערציינגט, אז ער קען מיט די אידען גאָר ניט מאכען, אז זיי מאכען גאָר חוזק פון איהם און זיינע פּרעטענזיעס, איז ער געוואָרען פיינדליך צו זיי. איהם איז זאָגאר אויסגעקומען צו פיהרען מלחמות מיט מאנכע אידישע שטאמען. די מעהרסטע פון זיינע לעהרען זיינען גענומען פון יודענטהום, הויפּטזעכליך פון דעם יודענטהום פון יענער צייט. דער גאנצער „קאָראן" איז פול מיט פּסוקים פון די אידישע הייליגע שריפטען און מיט אידישע לעגענדען וועגען די „אבות" און משה'ן, ווי זיי זיינען דאמאָלסט בעקאַנט געווען צווישען די אידען. דיעזע געוואלדיגע רעליגיעזע בעוועגונג, וועלכע איז געווען כמעט אין גאנצען געבויט אויף דעם יודענטהום און אויף די אידישע טראדיציעס, האָט נאַטירליך ניט געקענט לאָזען אין גאנצען אונבעריהרט דעם אידישען פאָלק גופא. דאָס אידישע פאָלק האָט ווילענדיג ניט ווילענדיג געמוזט זיך איינהערען צו דיא טענות פון די מאהאמעדאנער און זיך פּארבערייטען צו בעשיטצען זיין רעליגיאָן און זיינע טראדיציאָנען געגען דעם נייען מעכטיגען שונא.

ניט לאנג נאָך מ א ה א מ ע ד ' ס טוידט האָבען אין דעם מאהאמעדאניזם גענומען ארויסשפּראָטצען פערשיעדענע סעקטען. עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דער פראגע פון פּאָראויס־בעשטימונג און פון פרייען ווילען, פון „ידיעה און בחירה". די ארטאדאקסען, די „אַשאַריאיטען", האָבען געגלויבט, אז א מענש האָט ניט קיין פרייען ווילען, אז אלץ איז בעשטימט פון פּאָראויס. די פרייערע ריכטונג, די „מו־טאַזיליטען", האָבען געגלויבט, אז דער מענש האָט יע א פרייען ווילען. דאָס איז געווען א ריין־פילאָזאָפישע פראגע, און אויף אזא אופן איז אריינגעבראכט געוואָרען די פילאָ־זאָפיע אין די רעליגיעזע וכוחים. דאָס איז געווען דער ער־שטער שטויס צו דער בילדונג פון דער „אַראבישער שוהלע" אין דער פילאָזאָפיע. דערצו זיינען צווישען די מאַהאמעדאַ־

נער געווען אזעלכע, וואָס האָבען נאָר געגלויבט אין „תורה שבכתב“, אין דעם געשריבענעם קאָראַן און האָבען ניט געוואָלט וויסען פון קיינע איבערליפערונגען און טראדיציאָנען, פון קיין „תורה־שבעל־פה“. אנדערע דאַגעגען האָבען גע־גלויבט א חוץ אינ׳ם קאָראַן אויך אין די איבערליפערונגען פון זיינע תלמידים און קרובים, אין דער מאהאמעדאנישער „תורה־שבעל־פה“. דיעזע אלע רעליגיעזע וכוחים און רייבע־רייען האָבען אויך געהאַט זייער איינפלוס אויף די אידען.

דיא צווייטע גרויסע פּאַסירונג, וואָס איז געקומען פון איכוועניג און האָט דארום געהאַט נאָך אַ גרעסערע בעדייטונג און א שטאַרקערע ווירקונג, איז געווען דער ארויס־טרעטען פון ענן בן דוד, דער גרינדער פון די „קראים“ אָדער „בעלי־מקרא“ סעקטע (די קאראאימען). דאָס האָט פּאסירט צווישען 760 און 767.

ענן בן דוד איז געווען איינער פון די גרעסטע און אנגעזעהענסטע מענשען ביין אידישען פאָלק פון יענער צייט. ער איז געווען א גרויסער יחסן, אַן אבשטאַמונג פון די „ראש־גלותא׳ס“, אַ גרויסער תלמודיסט און איז אויך גע־ווען בעקאַנט מיט אַנדערע וויסענשאַפטען. נאָך דעם טוידט פון זיין אָנקעל האָט ענן געדארפט פערנעהמען זיין פּלאַטץ און ווערען דער גלות־פירסט, אָבער די גאונים און זייערע תלמידים פון די ביידע ישיבות האָבען אָנגעווענדעט זייער גאנצען איינפלוס געגען איהם. אנשטאַדט איהם איז ער־וועהלט געוואָרען זיינער א אינגערער ברודער, וועלכער איז נאָך דערצו ווייט ניט געווען אזא געלערענטער און חשובער מענש ווי ער. דאָס האָט ענג׳ען זעהר שטאַרק פערדראָסען און אויס כעס אויף די גאונים איז ער ארויסגעטראָטען גע־גען דעם גאַנצען ראַבינערטהום, געגען דעם גאַנצען תלמוד, און האָט געגרינדעט די „קראים“־סעקטע. דאָס איז, ווי די מעשה ווערט איבערגעגעבען אין די „רבנישע“ קוועלען.

די קאראאימען דאַגעגען דערצעהלען, אז ענן איז יע ער־וועהלט געוואָרען אלס גלות־פירסט. אריבערנעהמענדיג דעם

אַמט און קריגענדיג די מאַכט, האָט ער בעשלאָסען, אז די צייט איז געקומען אָבצושאַפען די נייע תורות און די נייע איינפיהרונגען און אלץ מאַכען ווי עס איז געווען אין די אל־טע צייטען. די רבנים האָבען איהם פערמוסרט פאר דעם קאַ־ליף, אָבער גאָט האָט איהם גערעטעט פון טוידט. ע נ ן האָט דאן אויפגעגעבען זיין אַמט און איז אָבגעפאָהרען קיין ירושלים.

דאָ איז ניט דער פּלאַטץ מאריך צו זיין וועגען דעם לע־בען און די טהעטיגקייט פון ענן'ען. עס לייגט זיך אָבער קוים אויפ'ן שכל, אז צוליעב א פערזענליכע בעליידיגונג אָדער א פערזענליכען אונרעכט, וואָס איז בעגאנגען געוואָ־רען געגען איהם, זאָל ע נ ן האָבען געוואָרען א גרינדער פון א נייער רעליגיעזער סעקטע. עס איז גיכער אָנצונעהמען, אז ע נ ן האָט זיך נאָך פון פריהער ארומגעטראָגען מיט אזעלכע געדאנקען, אז איהם זיינען ניט געפעלען געווען די וועגען פון די גאונים און ווי זיי האָבען אויסגעטייטשט די תורה שבעל פה. די גאונים, וועלכע האָבען געוואוסט פון זיי־נע אנזיכטען האָבען טאקע דארום איהם פערוואָרפען און האָבען אויסגעקליעבען זיין ברודער. אויב אפילו ענן האָט עס געטהאָן בלויז אויס כעס, בעווייזט אָבער זיין גרויסער ער־פאָלג, אז דער באָדען איז געווען פארטיג און צוגעגרייט פאר אזא בעוועגונג. עס איז אָהן צווייפעל, אז א גרויסער טהייל פון עולם איז געווען אונצופריעדען מיט דער שווערער הער־שאַפט פון די גאונים, מיט זייערע חומרות און גזרות. דער געבילדעטערער טהייל, וועלכער איז אויך געווען בעקאַנט מיט די זייטיגע וויסענשאַפטען און מיט דער פילאָזאָפיע, איז געווען אונצופריעדען מיט די גראבע אנזיכטען וועגען גאָט און דער גלייבען, אין וועלכע מאַנכע פון די גאונים גופא האָ־בען געגלויבט. דערצו זיינען שוין געווען פון פריהער קליינע אידישע סעקטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראָטען געגען די גאונים. ס'איז אויך מעגליך, אַז צווישען די אידען האָבען זיך נאָך דאַן געפונען איבערבלייבעצען פון די אלטע „צדוקים“.

וואָס האָבען ניט אנערקענט דעם תלמוד. די דאָזיגע פערשיע־דענע עלעמענטען האָבען זיך פעראייניגט אונטער דער פיהר־רערשאַפט פון ע נ ן ב ן ד ו ד אלס אַן אָפּאָזיציע צום רבנישען אָדער תלמודישען יודענטהום.

איינע פון די הויפּט־לעהרען פון ענג'ען האָט זיך אויסגע־דריקט אין די ווערטער : „חפישו באוריתא שפיר" — זוכט גוט אין דער תורה. דאָס איז געוועזן א רוף צוריק צו דער בי־בעל. פּונקט ווי ל ו ט ה ע ר אין זיין צייט און די ערשטע משכילים מיט מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ה ן אן דער שפּיצע אין זייער צייט, אַזוי האָבען אויך די ערשטע „קראים" גערופען צוריק צו דער ביבעל. טאַקע דערפאַר האָבען זיי זיך גערופען בעלי־מקרא. און פּונקט ווי ל ו ט ה ע ר האָט ארונטערגע־ריסען די אויטאָריטעט פון פּאַפּסט, אַזוי האָט ע נ ן ארונ־טערגעריסען די אויטאָריטעט פון די רבנים און גאונים. ער האָט געפּאָדערט, אַז יעדער איינער, וואָס פערשטעהט די ביבעל, קען פון דאָרטען אליין ארויסקריגען ווי זיך אויפצו־פיהרען, לויט זיין אייגענע פערשטענדניס. עס מאַכט ניט אויס וואָס אין דער פּראַקטיק האָט זיך די דאָזיגע לעהרע זיינע ארויסגעוויזען אלס אונמעגליך און וואָלט געבראַכט דערצו, אַז יעדער איינער וואָלט זיך געהאַט זיין אייגענע תורה; עס מאַכט ניט אויס, וואָס ער אליין האָט זיך געפונען געצוואונגען צו מאַכען א מין אייגענעם תלמוד, און נאָך א שווערערען פון דעם רבנישען דערצו. דער רוף „חפישו באוריתא שפיר" איז סאַי ווי סאַי געוועזן אַ ניצליכער פאַר זיין צייט און האָט געבראַכט גוטע פריכטע. די קראים האָ־בען זיך צוליעב דעם גענומען אָבגעבען מיט דעם שטודירען פון דער שפּראַך און איהר דקדוק, כדי בעסער צו פערשטעהן דעם תנ"ך, דעם פּשוט'ען, איינפאַכען מיין, אָהן צודרעהטע דרשות און פּשט'לעך.

דאָס אַללעס האָט ניט געקענט בלייבען אָהן א ווירקונג אויף די „רבנים", וועלכע האָבען געמוזט בעקעמפּפען די קראים מיט זייערע אייגענע וואַפען. עס האָבען זיך אויך גע־

נומען בעווייזען צווישען די „רבנים" מענשען, וואָס האָבען זיך אָבגעגעבען מיט דער פּאָרשונג פון דער שפּראַך און מיט דעם פּשוט'ען זינן פון דער ביבעל. און פּונקט ווי צווישען די קראים אזוי האָבען זיך אויך צווישען די רבנים געפונען מענשען, וואָס האָבען זיך גענומען אָבגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און פּראָטעסטירען געגען די גשמיות'דיגע בעגריפפע וועגען גאָט. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז ניט געגען דעם פּשט און די פּשוטע כונה פון דער תורה, אז פערקעהרט ער ערפילט און ערגענצט די געשריעבענע תורה. זיי האָבען אויך געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז און איז שטענדיג געוועזען געגען די גראָבע בעגריפפע וועגען גאָט; זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענטהום, דאָס רבנישע יודענטהום, קען און דאַרף געהן האנד אין האנד מיט דער פילאָזאָפיע.

דער ערשטער, וואָס האָט דאָס אַללעס געפּרובירט טהאָן אויף אַ סיסטעמאַטישען אופן איז געוועז! ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן.

II.

די יוגענד פון סעדיה. — זיינע ערשטע ווערק. — חיוי אלבלכי. — סעדיה ווערט גאון אין סורא. — זיין קריעג מיט דעם גלות־פירסט דוד בן זכאי. — סעדיה ווערט אריינגעלעגט אין חרם און ווערט מיט פיער יאהר שפּעטער צוריק גאון. — זיין גרויסע ווערק „האמונות והדעות“. — זיין פילאזאפיע.

ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן איז געבאָרען געוואָרען אין יאהר 892 אין אַ קליין שטעדטעל, ד י ל אַ ץ, ניט ווייט פון פ אַ י ו ם (פּתום) אין אָבער־עגיפּטען.

ווער עס זיינען געוועזען זיינע עלטערן איז ניט בעוואוסט. די איינציגע זאַך וואָס מען ווייס וועגען זיי איז, אז זיין פאטער'ס נאָמען איז געוועזען י ו ס ף. מאַנכע פון זיינע געגנער האָבען זאָגאר בעהויפּטעט, אז ער שטאַמט גאָר פון גרים. ער אליין האָט זיך דאַגעגען בעריהמט, אז ער שטאַמט פון ש ל ה בן י ה ו ד ה. צי האָט ער טאַקע געהאט אזא יחוס־בריעף אָדער דאָס איז געוועזען בלויז אזא פּאָלעמישער מיטעל געגען זיינע שונאים, קען מען ניט וויסען. איינער פון זיינע אור־אור עלטערן, גיט ער אָן, איז געוועזען דער בעריהמטער ח נ י נ א בן ד ו ס א, וועגען וועמען עס געפינט זיך אין תלמוד פער־שיעדענע וואונדער־לעגענדען, אבער וועגען וועמען עס איז אַ וואָרט ניט דערמאָנט, אז ער שטאַמט פון שבט יהודה.

ווער עס זיינען געוועזען זיינע לעהרער אין תלמוד, פילאָזאָפיע און אין די וויסענשאפטען, ווי זיי זיינען אין יענער צייט פער־שטאַנען געוואָרען, ווייס מען אויך ניט. עס איז אבער קלאָר, אז אין עגיפּטען האָבען זיך שוין דאמאלס געמוזט געפינען

אזעלכע אידען, וואָס זיינען געוועזן בעקאַנט ניט בלויז מיט דעם תלמוד, נאָר אויך מיט דער פילאָזאָפיע, און פון זיי האָט עס סעדיה געקראָגען זיינע ידיעות. דאָס וואָס ער האָט געקראָגען זיין ערציהונג ווייט פון די גרויסע ישיבות און זייער איינפלוס, האָט וואהרשיינליך פיעל בייגעטראָגען דערצו, וואָס סעדיה האָט געקענט געניסען פון אַ וועלטליכער בילדונג אַ חוץ די געוועהנליך תלמודישע.

פון זיין פריהער יוגענד און זיינע רביים ווייסען מיר גאַנץ ווענינ, אבער דערפאר ווייסען מיר, אז ער איז ארויסגעטראָטען אויפ'ן ליטעראַרישען פעלד, ווען ער איז נאָך געווען אַ גאַנץ יונגער מאַן. זיין ערסטע ווערק האָט ער אָנגעשריעבען, ווען ער איז אַלט געווען קנאַפּע איין און צוואַנציג יאהר. דאָס איז געווען אַ העברעאישער ווערטערבוך: „האגרון“. זיין צווייטע בעדייטענדע ווערק, מיט צוויי יאהר שפּעטער, איז געווען אַ פּאָלעמיק אונטער דעם נאָמען „געגען־ענן“. די לעצטע ווערק איז געווען געריכטעט געגען דעם גרינדער פון דער „קראים“־סעקטע.

שוין אין די דאָזיגע צוויי ערסטע ווערק פון סעדיה גאון קען מען קלאָר ארויסזעהן דעם כאַראַקטער און דעם גייסט פון דעם יונגען מחבר. דאָס זיינען ניט געווען קיין ספרים איבער כשר און טרפה, איבער אסור און מותר אדער אנדערע אזעלכע תלמודישע פראגען. דער מחבר האָט זיך געשטעלט העכערע אויפגאַבען, צו בעשיצען דעם גאַנצען תלמודישען יודענטהום פון זיינע אָנגרייפער, פון די קראים. און אזוי ווי די קראים האָבען זיך געשטיצט און בעצויגען אויף דער ביבעל, האָט סעדיה געפונען פאַר נויטיג בעקאַנט צו מאַכען דעם אידישען עולם מעהר מיט דער העברעאישער גראַמאַטיק, כדי די ביבעל זאָל קענען גרינדליכער שטודירט ווערען. צו דיעזען צוועק האָט ער אַ חוץ דעם ווערטערבוך אויך פערפאַסט אַ גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך, פון וואָס עס איז געבליבען ווענינע שטיקלעך. שפּעטער האָט ער זיך גענומען צו איבערזעצען די ביבעל אין אַראַביש און ערקלערען איהר לויט דעם

איינפאכען פשט, אהן די אלערליי דרשות פון זיינע פאר־געגנער, די תלמודיסטען און די נאך־תלמודישע אידישע געלעהרטע. ער האלט זיך אבער שטרענג אן די תלמודישע אויסטייטשונג געגען די בעהויפטונגען פון די קראים, ווען עס האנדעלט זיך וועגען א דין.

זייענדיג כמעט דער ערסטער אויף דעם דאזיגען פעלד, איז עס איהם ניט שטענדיג געלונגען. אין זיין ליעבע צום איינפאכען פשט איז ער אין פיעלע ערטער פערקראכען אין נאך ערגערע דרשות ווי די וואס ער האט געזוכט אויסצומיידען. גאנץ אפט האט איהם פשוט געפעהלט דער חוש פאר דער שעהנקייט פון דער העברעאישער פאעזיע און איהרע בילדער־רייכע אויסדריקע, וועלכע ער האט געזוכט צו פער׳פשוט׳ען. אזוי, צום ביישפיעל, ערקלערט ער דעם פסוק: „האזינו השמים ותשמע הארץ״ (פערנעהמט איהר הימלען, און זאל די ערד אויף הערען), „זאלען הערען די מלאכים פון הימעל און די מענשען פון דער ערד״. איבערהויפט האט ער געזוכט אויס־צוטייטשען יענע שטעלען אין דער ביבעל, וואו עס ווערט גערעדט ווי פון א קערפערליכען גאט, אז זיי זאלען שטימען מיט זיינע פילאזאפישע בעגריפע. אזוי, צום ביישפיעל, פער־טייטשט ער: „ויאמר אלהים יהי אור״, גאט האט געוואלט עס זאל זיין ליכט, ניט גאט האט גע ז א ג ט. וועגען דעם שלאנג וואס האט גערעדט צו חוה׳ן און דעם עזעל פון ב ל ע ם, וואס האט אנגעפאנגען צו רעדען, ערקלערט ער אז דאס זיינען געווען מלאכים. אין מאנכע שטעלען ערלויבט ער זיך זאגאר צו ענדערען אדער צוצושטעלען א ווארט צום טעקסט, כדי דער ענין זאל ווערען פערשטענדליכער (זעה: דור, דור ודורשיו, חלק ד׳). נעהמענדיג אין אנבעטראכט די צייט אין וועלכע סעדיה האט געלעבט, מוז מען צוגעבען אז זיין איבערזעצונג מיט אלע איהרע פעהלערען איז שוין געווען א גרויסער שריט פארווערטס, און עס האט זיך געפאדערט גרויס מוטה, אום עטוואס אזעלכעס דאמאלס צו וואגען.

כמעט אלע זיינע ספרים, און זיי זיינען פיעל אין צאהל, טראגען דעם כאראקטער פון פאלעמיקס און דעבאטען. דאס

איז געווען דער פאַל מיט זיין איבערזעצונג פון דער ביבעל און אפילו מיט זיין גרעסטע ווערק, דער „האמונות והדעות“, וואו ער אַרבייט אויס זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע, אפילו זי טראָגט אויך אין פיעלע פלעצער דעם כאַראַקטער פון אַ פּאָלע־מיק. די ויכוחים ווערען געפיהרט דאָ געגען די וואָס גלויבען אין דער קערפּערליכקייט פון גאָט, דאָרטען געגען די קראים וואָס לייקענען אָב די טראַדיציע און אַן אַנדערש מאָל ווידער געגען די אפיקורסים און ניט־גלויביגע.

צו זיין גרויסען און אַללזייטיגען וויסען, האָט סעדיה בעזעסען די נאַטור פון אַ קעמפּפער, וועלכער האָט זיך פון קיין זאַך ניט צוריקגעהאַלטען, ווען עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דעם, וואָס ער האָט בעטראַכט פאַר דעם אמת. לויט זיין טעמפּעראַמענט איז סעדיה אין זיינע יונגע יאהרען געווען דאָס, וואָס מען וואָלט היינט גערופען אַ פּאַמפלעטיסט. פאַר זיין צייט איז ער געווען אַ פעהיגער שרייבער מיט אַ שאַרפער פעדער, וועלכע ער האָט געברויכט אונ'ברחמנות'דיג געגען זיינע געגנער. דעם גרינדער פון דער קראים־סעקטע ענג'ען, רופט ער אָן „אַ מענש מיט מעהר חוצפה ווי גאָטס־פאָרכטיגקייט. דעם פריידענקער און אפיקורס חיוי הבלכי רופט ער אָן הכלבי, דער הונד.

חיוי הבלכי אָדער אלבלכי האָט געלעבט מיט אַ דור אָדער צוויי פריהער ווי סעדיה גאון. ער איז געבאָרען געוואָרען אין פערסיען, וואו ער האָט זיך אַ פנים בעקאַנט מיט די פילאָזאָפען פון דער פרייערער ריכטונג פון דעם מאַהאָמעדאַניזם (די מוטאַזיליטען). איינער פון די דאָזיגע אַראַבישע פּאָעטען האָט זיך שוין דאַמאַלס ערלויבט צו זאָגען: „די וועלט איז איינגעטהיילט אין צוויי קלאַסען: אין אַזעלכע וואָס האָבען שכל און ניט קיין גלויבען, און אין אַזעלכע וואָס האָבען גלויבען און ניט קיין שכל“ (גרעטץ). חיוי אלבלכי איז אין גאַנצען געווען אַ ניט־גלויביגער. ער האָט ניט גע־גלויבט, אַז גאָט האָט זיך ווען־עס־איז ענטפּלעקט צו אירגענד וועלכע מענשען, זאָל עס זיין משה, יעזוס אָדער מאַהאָ־מעד. די ביבעל בעטראַכט ער אַלס אַ ווערק געשריעבען און

צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון מענשען. דאָס צו בעווייזען האָט ער אָנגעשריעבען אַ בוך, וואו ער האָט ארויסגעשטעלט צוויי הונדערט טענות געגען דעם תנ"ך. ליידער איז זיין בוך פערלאָרען געגאנגען, און עס זיינען בלויז איבערגעבליבען פון איהם איינציגע טענות אין די ספרים פון זיינע געגנער. געגען איהם זיינען ארויסגעטראָטען סאַי די רבנישע אידען, ווי סעדיה גאון, סאַי די געלעהרטע פון דער קראים־סעקטע, ווי שלמון בן ירוחם.

חיוי אלבלכי פרעגט: צו וואָס האָט גאָט פערלאָזען די הימלען און די ריינע מלאכים און איז אראָב צווישען די אונריינע מענשען? צו וואָס דארף גאָט קרבנות און „לחם הפנים“, ווען ער עסט ניט? צו וואָס דארף ער אַ מנורה מיט ליכט, ווען ער דארף קיין ליכטיגקייט ניט? ער לייקענט אויף אין גאנצען אָב די ניסים און זוכט זיי צו ערקלערען אויף אַ נאַטירליכען וועג: די אידען זיינען אריבער דעם ים אין דער צייט, ווען דאָס וואסער איז אבגעפאלען (עבבע); דער „מן“ וואָס זיי האָבען געגעסען אין דעם מדבר איז געווען אַזאַ מין פפלאנצונג. ווי עס איז צו זעהן פון די דאָזיגע ווייניגע טענות, איז חיוי אלבלכי געווען דער פאָטער פון דער ראציאָנאליסטיש־אפיקורסישע שולע פון ביבעל־קריטיק. אזעלכע זיינען אויך געווען אין די לעצטערע צייטען דער פראנצויז וואָלטער און דער ווענינער טיעפער אמעריקאנער אינגערסאָל, גאנץ גלייך צי זיי זיינען אין זייערע טענות בעאיינפלוסט געוואָרען פון חיוי אדער ניט.

ווי עס איז געוועהנליך דער פאל אין פאָלעמישע שריפטען, איז סעדיה ניט שטענדיג געווען גערעכט צו זיינע געגנער, איבערהויפט אין זיינע טענות געגען די קראים. ער האָט גאנץ אָפט אין גאנצען איגנאָרירט די אַרגומענטען פון די קראים, און האָט מאנכע פון זייערע קשיות פערענטפערט מיט בויך־סברות, וואָס האָבען ניט געהאט קיין בעגרינדונג און בערעכטיגונג (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד'). אין זיין פערלאנג צו פערהיטען די טראדיציע (תורה שבעל פה) פון די קראים, איז ער אריבער צום אַנדערען עקסטרעם. ער האָט

זיך אזוי ווי אונטערגענומען צו פערטהיידיגען אלץ, אפילו דאָס וואָס האָט ניט געדארפט און ניט געקענט פערטהיידיגט ווערען. גאנץ ריכטיג מערקט אויף דעם אָן דער געלעהרטער וו י י ס, אז סעדיה האָט גיכער געזוכט צו פערשטארקערען די אמונה אין דער טראדיציע ביי די ר ב נ י ש ע אידען גופא איידער צו בעקעהרען און צו איבערצייגען די קראים. די געפאַהר, אז די קראים־סעקטע זאָל זיך אלץ מעהר און מעהר פערשפרייטען און אין גאנצען ארויסשטופּען דעם רבנישען יודענטהום איז דאמאָלס גאָר ניט געווען אזא קליינע. דער ערפאָלג פון די קראים איז געווען פיעל גרעסער, ווי דאָס האָבען ערווארטעט די פאָרשטעהער פון דעם תלמוד־שען יודענטהום. די ג א ו נ י ם האָבען ניט געוואָלט אָדער טאָקע פשוט ניט געקענט זיך ארייגלאָזען אין ויכוחים מיט די קראים, וועלכע האָבען זיך אונטערדעסען אלץ געהאַלטען אין פערמעהרען. די „גלות־פירסטען“ און די גאונים האָבען זיך בענוגענט דערמיט, וואָס זיי האָבען פערפאָלגט און אונטערדריקט די קראים, אָבער דאָס האָט וועניג געהאָלפען. ס ע ד י ה איז געווען דער ערסטער פון די „רבנים“, וועלכער האָט אָנגעפאנגען צו דיסקוטירען און צו דעבאַטירען מיט די קראים.

פון ס ע ד י ה ׳ ס ווערק „געגען־ענן“ און פון זיינע אנדערע פּאָלעמישע שריפטען זיינען נאָר געבליבען פערשיעדענע שטיקלעך. ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרען, איז ער ניט אימער געווען געדעכט צו זיינע געגנער, אבער גאנץ גלייך וואָס מיר דענקען איצטער וועגען זיינע פּאָלעמיקס, אין זיין צייט האָבען זיי געהאט א געוואלטיגע ווירקונג סאַי צווישען די „רבנים“ און סאַי צווישען די קראים. די גרעסטע מענשען צווישען די קראים, סאַי די וואָס האָבען געלעבט אין סעדיה׳ס צייטען און סאַי די וואָס האָבען געלעבט שפּעטער, האָבען געפונען פאַר נויטיג ארויסצוטרעטען געגען סעדיה. צווישען זיי זיינען די וויכטיגסטע ש ל מ ו ן ב ן י ר ו ח ם, עטוואָס עלטער פון סעדיה, און ס ה ל ב ן מ צ ל י ח, עטוואָס אינגער פון סעדיה. עס פערשטעהט זיך, אז קיין זלזולים און בעליידיגונגען האָבען ניט געפעהלט אויף

אין זייערע שריפטען, אבער אין מאנכע הינזיכטען זיינען זיי געווען גערעכט.

צווישען די „רבנים" דאגעגען האט זיך סעדיה ערוואָרבען א געוואלטיגען גרויסען נאָמען צוליעב זיינע ויכוחים מיט די קראים און מיט חיוי אלבלכי. זיי האָבען אין איהם געזעהן דעם רעטער און פערטהיידיגער פון דעם גלויבען.. אלס אזעלכער איז ער אויך בעטראַכט געווען שפּעטער, און דער ראב"ד זאָגט וועגען איהם: „ער האָט בעזיעגט די קראים און די אַלע וואָס האָבען געלייקענט אין דער תורה פון זיין צייט."

סעדיה'ס נאָמען האָט געמוזט זיין זעהר גרויס, ווען אין דעם יאָהר 928, אין דעם עלטער פון זעקס און דרייסיג יאָהר. איז ער געוואָרען איינגעלאַדען פון דעם גלות־פּירסט, דוד בן זכאי, צו ווערען דער גאון פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. ס'איז אמת, דער גלות־פּירסט האָט געהאַט געוויסע חשבונות מיט דעם גאון פון פומבדיתא, רב כהן צדק, וועלכער האָט איבערהויפּט ניט געוואָלט, אז די ישיבה פון סורא, וואָס איז געווען פערמאַכט פינף יאהר, זאָל צוריק געעפענט ווערען. עס איז מעגליך, אז דער גלות־פּירסט האָט אין דעם יונגען, ענערגישען סעדיה געזעהן א מיטעל צו בעקעמפּפען זיין אלטען שונא, דעם גאון פון פומבדיתא. דאָס אַלץ קען זיך זיין אמת, אבער דער פאַקט, אז ער האָט אויס־געקליבען דעם יונגען סעדיה צו אזא הויכען אמט, א מענש וועלכער האָט נאָך דערצו געקראָגען זיין ערציהונג ניט אין די ישיבות, איז געווען פון א פרעמד לאנד און איז אליין ניט געווען קיין גרויסער יחסן און אויך ניט רייך, בעווייזט ווי בעריהמט ער האָט שוין דאמאלס געמוזט זיין.

אויב דער גלות־פּירסט דוד בן זכאי האָט געהאָפט צו געפינען אין דעם יונגען געלעהרטען א לייכטען ווערקצייג אין זיינע הענד, האָט ער געמאַכט א ביטערען טעות. סעדיה איז ניט געווען פון די נאַטורען וואָס לאָזען זיך בויגען. עס האָט באַלד אויסגעבראָכען א מחלוקה צווישען דעם גלות־פּירסט און דעם יונגען גאון. עס האָט זיך געהאנדעלט וועגען

א גרויסע ירושה, אין וועלכע דער גלות־פּירסט איז געוועזן פערזענליך פעראינטערעסירט. דוד בן זכאי האָט ארויס־געגעבען דעם פּסק, ווי עס האָט זיך געלוינט פאר איהם. צו מאַכען דעם דאָקומענט געזעצליך איז געוועזן נויטיג, אז די גאונים זאָלען זיך אויף אונטער'חתמ'ענען. דער גאון פון פומבדיתא, כהן צדק, האָט זיך אונטערשריעבען. ווי עס איז געקומען צו סעדיה'ן האָט ער זיך ענטזאגט דאָס צו טהאָן. שפּעטער האָט דער גלות־פּירסט געשיקט זיין זוהן איבערצו־רעדען מיט סעדיה'ן, און ווען דער לעצטער האָט זיך האַרט־נעקיג ענטזאגט, האָט דעם פּירסט'ס זוהן געוואָלט הויבען אַ האנד געגען סעדיה'ן. די תלמידים האָבען עס נאַטירליך ניט דערלאָזען און האָבען ארויסגעוואָרפען דעם אָנגרייפער פון הויז. דאָס איז געוועזן דער אָנפאנג פון דער מחלוקה. דער „ראש גלותא" האָט צוגענומען פון סעדיה'ן דעם טיטעל „גאון", אָנשטעלענדיג אַן אנדערען אויף זיין פּלאץ און ארייגלעגענדיג איהם אין חרם. סעדיה פון זיין זייט האָט אריינגעוואָרפען אין חרם דעם ראש־גלותא, האָט פון איהם צוגענומען דעם טיטול ראש ־ גלותא און האָט אויסגעקליבען זיין אינגערען ברודער אויף זיין אָרט. עס האָבען זיך געבילדעט צוויי פּאר־טייען, איינע איז געשטאַנען מיט דוד בן זכאי און די אנדערע מיט סעדיה, וועלכע האָבען זיך איינע די אנדערע געלעגט אין חרם און פערפאָלגט. ענדליך האָט געזיעגט די פּארטייי פון דוד בן זכאי און אין יאהר 933 איז סעדיה געצוואונגען געוואָרען פון דער רעגיערונג צו פערלאָזען זיין גאון־שטעלע אין סורא.

פיער יאהר האָט זיך סעדיה אויפגעהאלטען אין באַגדאַד, ווייט פון דעם טומעל און רעש פון דער ישיבה און די אינטריגעס צווישען דעם גלות־פּירסט און די גאונים. אין פערלויף פון דיעזער צייט האָט ער אָנגעשריעבען פיעל ווערק, פון וועלכע די וויכטיגסטע איז געוועזן דער „האמונות והדעות" (וועגען גלויבענס און מיינונגען). אין יענער צייט האָבען זיך איינפלוסרייכע מיטגליעדער אריינגעלעגט אין מאַכען אַ שלום צווישען דוד בן זכאי און סעדיה גאון. עס איז

זיי דאָס געלונגען, און סעדיה איז ווידער געוואָרען גאון אין סורא.

סעדיה איז געוועזען זעהר אַ פּרוכטבאַרער שרייבער. אין די דרייסיג יאהר פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט (ער איז געשטאָרבען צו פופציג יאהר) האָט ער אָנגעשריעבען ספרים איבער אַלערליי געגענשטענדע: ביבעל־קריטיק, אַ ווערטער־בוך, גראַמאַטיק, שאלות און תשובות וועגען הלכות, פּאָלעמישע שריפטען און זאָגאר פּאָעזיע אין דער פאָרמע פון תפילות און פיוטים. די ווערק, וועלכע האָט איהם געגעבען זיין אייביגען נאָמען און וועלכע האָט מעהר ווי זיינע אַלע אנדערע ווערקע צוזאַמענגענומען געווירקט אויף דער ווייטער־דער ענטוויקלונג פון אידישען פאָלק, איז זיין ספר „האמונות והדעות". סעדיה איז געוועזען דער יעניגער, וועלכער האָט געלעגט דעם פונדאַמענט פון יענעם גרויסטאַרטיגען בנין, וועלכען די שפּעטערע אידישע געלעהרטע, פילאָזאָפען און פּאָעטען פון שפּאַניען האָבען אויפגעבויט און פערפאָלקאָמט. ער איז ווייט ניט געוועזען אזא טיעפער דענקער ווי מאַנכע פון זיי; ער איז זיכער ניט געוועזען אזא גרויסער פּאָעט ווי פיעלע פון זיינע שפּעטערע נאַכפאָלגער, אבער ער איז געוועזען דער ערסטער. ער איז געוועזען דער ערסטער אין דער מיטעלאַלטער־ליכער צייט, וואָס האָט געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענ־טהום איז ניט געגען וויסען און פאָרשונג; ער איז געוועזען דער ערסטער, וואָס האָט געזוכט צו פעראייניגען די פילאָזאָפיע פון זיין צייט מיט דער אידישער אמונה; ער איז געוועזען דער ערסטער, וואָס האָט מיט זיין ביישפּיעל און מיט זיין אויטאָרי־טעט געעפענט פאר אידען די טויערען פון וויסענשאפט און פילאָזאָפיע, ווי זיי זיינען בעוואוסט געוועזען צו יענער צייט. זיינע נאכפאָלגער זיינען געגאַנגען ווייטער, אבער ער איז געוועזען דער וועג־ווייזער און דער וועג־מאַכער, אַ פּיאָנער.

* * *

די אויפגאבע וואָס סעדיה האָט זיך געשטעלט אין זיין „האמונות והדעות" איז געוועזען אַ דאָפּעלטע. פון איין זייט זוכט ער צו בעקעמפּפען דיא אָנגענומענע גראָבע בעגריפע

וועגען דער גאָטהייט, וואָס איז געווען שטאַרק פערשפּרייט ניט בלויז ביים פּראָסטען עולם, נאָר אויך ביי די לומדים. פון דעם אנדערען זייט זוכט ער צו בעקעמפּפען דיא יעניגע, וואָס האָבען אין גאַנצען אויפגעהערט צו גלויבען. ער זוכט זיי צו איבערצייגען, אז געוויסע אמונות זיינען געדרונגען פון מענשליכען שכל, אז דער מענשליכער שכל וואָלט צו זיי אליין געקומען, אפילו ווען עס וואָלט אויף דעם ניט געווען קיין טראַדיציע. ער בעהויפּטעט אבער, אז דער מענשליכער שכל איז ניט די העכסטע און ניט די איינציגע מאָאס פון אמת; אז אַ מענש דאַרף ניט מיינען, דאָס וויבאַלד ער קען ניט בעגרייפען אַ בעשטימטע זאַך איז עס אַ ראיה, אז זי עקזיסטירט טאַקע ניט. ער לאַכט פון די מענשען, "וועלכע זיינען שקלאַפען און מיינען אז זיי האָבען קיין הערר ניט, ווייל זיי קענען איהם ניט בעגרייפען און האָבען איהם פערלייקענט." וועגען דער אמת'קייט פון דער תורה קען, לויט זיין מיינונג, גאָר קיין פראַגע ניט זיין. די פילאָזאָפיע דאַרף זוכען צו בעגרינדען די תורה, זי איז איינגענטליך אַ דיענסט ביי דער תורה, אין וועלכע מיר מוזען סאַי ווי סאַי גלויבען, אפילו ווען זי שטימט ניט מיט דער פילאָזאָפיע. די אמת'קייט פון דער תורה ווייסען מיר פון דער טראַדיציע.

ער טהיילט דאַרום איין אונזערע מענשליכע אמת'ן אין פיער קלאַסען.

1) דער אמת פון ערפאַהרונג, וואָס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים.

2) דער עטהישער אמת, ווי צום ביישפּיעל, אז גערעכטיגקייט איז גוט און פאַלשקייט איז שלעכט, וועלכער איז זעלבסטפערשטענדליך, אַ „מושכל" ווי ער רופט עס.

3) דער לאָגישער אמת, וועלכער איז אַ פּועל־יוצא פון לאָגישען דענקען. מיר ווערען דורך דעם איבערצייגט אין אזעלכע אמת'ען, וואָס מיר בעגרייפען ניט דוקא מיט די חושים, נאָר צו וועלכע דער לאָגישער געדאנקענגאַנג צווינגט אונז.

4) דער טראַדיציאָנעלער אמת, וואָס מיר האָבען געקראָ־
גען בירושה פון די פריהערדיגע דורות, וועלכער איז ווידער
א רעזולטאט אדער פון זייער ערפאהרונג ענטוועדער פון
עטהישען אמת.

גרינדענדיג זיך אויף דער דאָזיגער איינטהיילונג פון די
אמת'ען, קומט ער צו געוויסע פילאָזאָפישע שליסע, וועלכע
ער בעגרינדעט דאָ אויף דעם מין אמת און דאָרטען אויף דעם
אנדערען. ווען דער פילאָזאָפישער געדאנק איז פאר איהם
ניט גענוג, ווען דער אמת קען ניט בעוויעזען ווערען דורך דער
ערפאהרונג אָדער לאָגיק, פערלאָזט ער זיך אויף דעם טראַדי־
ציאָנעלען אמת.

די גרונד־יסודות פון זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע זיינען:

1) די וועלט איז בעשאפען געוואָרען פון גאָרנישט. גאָט
האָט בעשאפען ניט בלויז די פאָרמע (די „צורה“) פון די
זאכען פון אַן אייביג־עקזיסטירענדען מאטעריאל, נאָר דער
מאטעריאל גופא (דער עצם) איז אויך בעשאפען געוואָרען.
ער פערברייטעט זיך וועגען דעם דאָזיגען ענין און זוכט צו
בעווייזען, אז די אטאָמיסטישע טהעאָריע, וועלכע בעהויפּטעט,
אז די אטאָמען האָבען עקזיסטירט פון אייביג און זיי האָבען
אָנגענומען זייערע פאָרמען לויט געוויסע געזעצע אָדער
צופעליג, קען ניט זיין אמת.

2) די איינהייט פון גאָט. דאָרטען פּאָלעמיזירט ער מיט
די וואָס גלויבען אין דואליזם, אין א דאָפּעלטע געטליכקייט.
די פערשיעדענארטיגקייט פון די ערשיינונגען, ווי ליכטיגקייט
און פינסטערנים, גוט און שלעכט, זיינען בלויז א רעזולטאט
פון אונזערע בעגריפע. אין תוך זיינען זיי בלויז איין איינציגע
ערשיינונג. פינסטערנים איז ניט ג ע ג ע נ ג ע ז ע צ ט צו
ליכטיגקייט, נאָר די אַ ב ו ו ע ז ע נ ה י י ט פון ליכטיגקייט.
דער בעגריף פון גוט און שלעכט איז אויך בלויז אין שייכות
צו אונז, ווי דאָס ווירקט אויף אונז. „גאָט האָט ניט בעשאפען
קיין שלעכטס. ער האָט בעשאפען זאכען, וואָס קענען זיין אי
גוט אי שלעכט, לויט ווי דער מענש קלייבט זיך אויס. אויב
ער עסט און טר־נקט אין מאָס, איז עס גוט; כאפט ער

אַריבער די מאָס, ווערט עס שלעכט. די ברירה איז שוין ביי איהם." די א י י נ ה י י ט פון גאָט בעגרינדעט ער אויף דעם, וואָס ער איז ניט קיין קערפּער. צייטען און טהיילען קען נאָר געמאָלט זיין ביי אַ קערפּער, וואָס איז בעגרענעצט. און גאָט איז ניט קיין קערפּער, ווייל ער איז ניט קיין ב ע ש אַ פ ע נ ע ר, נאָר אַ ש ע פ ע ר. יעדע זאַך וואָס איז ב ע ש אַ פ ע ן מוז האָבען אַ שעפער און מוז אויך האָבען אַ גרענעץ. און ווען מיר זאָלען שוין געפינען דעם שעפער פון דאָס בעשאַפענע, וועלען מיר אימער מוזען זוכען דעם שעפער פון דעם לעצטען שעפער. ענדליך מוזען מיר, אין אונזער לאָגיק, דערגרייכען צו דער ערסטער סבה, וועלכע מוז זיין אונבעשאַפען און אונקערפּערליך. וואָרים אז ניט וועלען מיר דאָך מוזען זוכען אויך אַ סבה צו דער ערסטער סבה, וואָס דאָס וועט בלויז מיינען, אז די ערסטע סבה איז ניט די ערסטע. גאָט אלס דיא ערסטע סבה מוז זיין דארום איינער. ער איז אָבער איינער ניט נאָר אין זיין מין, נאָר אויך אין עצם. ניט נאָר עס איז ניטאָ נאָך אַ גאָט, נאָר ער קען אויך ניט גע־טהיילט ווערען.

עס פערשטעהט זיך, אז סעדיה גלויבט אין „השארת הנפש" (אונטערשטערבליכקייט פון דער נשמה), אין אַ לעבען נאָכ'ן טוידט, אין בעצאָהלונג און בעשטראָפונג, אין דער אייביגקייט פון דער תורה, אין תחית המתים און אין משיח, וועלכע אמונות ער זוכט צו בעגרינדען אויף דער אָדער יענער קאַטעגאָריע פון די אויבענדערמאָהנטע אמת'ען.

ס ע ד י ה גלויבט אין דעם מענשליכען פרייען ווילען. דער מענש איז דער עיקר אין דער גאַנצער שעפפונג, אלץ איז בעשאַפען געוואָרען פון זיינטוועגען. אונזער ערד, מיינט ער לויט דער אלטער שטה פון דער אַסטראָנאָמיע, געפינט זיך אין צענטער פון דער שעפּפונג. די זון, די פּלאַנעטען און די גלגלים דרעהען זיך ארום איהר. דערפון איז געדרונגען, אז די ערד איז דער עיקר. אויף דער ערד איז דער מענש דער עיקר, ווייל ער איז דער איינציגער פון די חיות וואָס האָט שכל און איז בעשאָנקען מיט דעם כח צו רעדען.

די אויפגאבע פון מענשען איז צו טהאָן גוטס און אויסצו־מיידען שלעכטס. פאר גאָט גופא איז קיין אונטערשיעד ניט, צי דער מענש טהוט גוט אָדער שלעכטס; ניט איהם קומט עטוואָס צו פון מענשליכע גוטס, ניט איהם קומט עטוואָס אב פון מענשליכע שלעכטס. ווען דער מענש טהוט שלעכטס, שאַדעט ער זיך אליין. דער מענש קען זיך אויסקלייבען די וועג אין וועלכע ער זאָל געהן, כאָטש גאָט וויים צון פריהער ווי ער וועט זיך אויסקלייבען. גאָט'ס וויסען איז ניט אַ בעשטימונג פון פאָראויס, נאָר גאָט וויים ווי דער מענש וועט אויסוועהלען צו טהאָן.

דאָס איז אין קורצע שטריכען דער תמצית פון סעדיה'ס פילאָזאָפיע. דער אויפמערקזאַמער לעזער וועט אליין זעהן, אז די רעליגיאָן איז ביי סעדיה דער עיקר. די פילאָזאָפיע איז ביי איהם ניט קיין ציעל פאר זיך גופא, נאָר א מיטעל צו פערשטאַרקען און בעגרינדען די רעליגיאָן. דאָס איז אבער דער פאַל מיט אַלע רעליגיאָנס־פילאָזאָפען: זיי זוכען ניט אויסצוגעפינען דעם אמת, זאָנדערן צו בעשטע־טיגען די אמת'ען, אין וועלכע זיי האָבען שוין פריהער געגלויבט.

III.

ארץ ישראל און בבל. — די אַלטקייט פון דעם אידישען ישוב אין בבל. — ווען די ראש־גלותא׳ס האָבען זיך אָנגעפאַנגען. — די גרינדונג פון די גרויסע ישיבות אין ס ו ר א און פּ ו מ ב ד י ת א. — דער אונטערגאַנג פון די ישיבות צוזאַמען מיט דעם אַמט פון ראש־גלותא. — די אורזאַכען דערפון. — נייע צענטרען ווערען געגרינדעט. — רבינו גרשון מאור הגולה אין פראַנקרייך און ר׳ משה בן חנוך אין שפּאַניען.

קיין אנדער לאַנד, אַ חוץ ארץ ישראל, האָט ניט געשפּיעלט אזאַ גרויסע און וויכטיגע ראָלע אין דעם לעבען פון דעם אידישען פאָלק, ווי ב ב ל. ארץ ישראל און בבל האָבען אַ לאַנגע צייט אזוי ווי געקאָנקורירט איינע מיט דער אנדערער, ווער עס זאָל פערנעהמען דעם ערסטען פּלאַץ. כל זמן די אידען האָבען נאָך געהאַט אפילו אַ שאָטען פון זעלבסט־שטענדיגקייט אין זייער אייגען לאַנד, האָט נאַטירליך ארץ ישראל געשפּיעלט די ערסטע פיעדעל, און די אידען פון בבל פּונקט ווי די אידען פון די אנדערע גלות־לענדער האָבען בעטראַכט ארץ ישראל אלס דעם נאַציאָנאַלען מיטעלפּונקט, אלס דעם צענטער פון דעם אידישען פּאָליטישען, קולטורעלען און רעליגיעזען לעבען. נאָך דעם צווייטען חורבן אבער און הויפּטזעכליך נאָך די שרעקליכע פערפאָלגונגען פון אַ ד ר י אַ־נ וּ ס (האַדריאַן), האָט בבל אָנגעפאַנגען צו שפּיעלען אַ גלייכע ראָלע מיט ארץ־ישראל אין דעם רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען פון פאָלק. עס האָט ניט לאַנג גענומען און בבל האָט איהר זאָגאַר אָנגעפאַנגען אריבערצושטייגען. מיט דער שליסונג פון דער „משנה“ האָבען זיך די כוחות פון די ארץ־

ישראל׳דיגע אידען אזוי ווי אויסגעשעפּט. אמת, עס זיינען נאָך געוועזען ישיבות אויך אין ארץ ישראל; עס איז נאָך דאָרטען אויך געוועזען אַ „נשיא“, אבער די ישיבות פון בבל און זייער ראש־גלותא האָבען שוין פערנומען אַ וויכטיגערען פּלאַץ, האָבען געהאַט מעהר אנזעהן, מעהר בעדייטונג און מעהר מאַכט. דער ארץ־ישראל׳דיגער "תלמוד ירושלמי" האָט געהאַט אַ פיעל קלענערע בעדייטונג אין דעם לעבען און אין דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דעם אידישען פאָלק, ווי אונזער תלמוד, דער תלמוד פון די ישיבות פון בבל, דער „תלמוד בבלי“. בבל איז צום גליק נאָך געוועזען פריי פון קריסטליכען איינפלוס, פון דעם קריסטליכען פאַנאַטיזם מיט די קריסטליכע פערפאָלגונגען. די אידען זיינען דאָרטען ניט געשטערט געוואָרען אין זייער רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען. די פערזיער האָבען זיך ארויסגעצייגט צו זיין פיעל טאָלעראַנטער און פיעל מענשליכער, ווי די אנהענגער פון דער „רעליגיאָן דער ליעבע“. די ישיבות פון בבל און זייערע ראש־גלותא׳ס האָבען זיך דאַרום געהאַלטען פיעל לענגער ווי די ישיבות פון ארץ ישראל און זייערע „נשיאים“. דערפון האָט זיך גענומען, וואָס בבל איז פאַר אַ לאַנגע צייט געבליבען די אליין־הערשערין אין אידישען לעבען. די אידען פון אלע גלות־לענדער, וואו זיי האָבען זיך געפונען, האָבען אַיצטער געווענדעט זייערע אויגען צו בבל, פונקט ווי אין די פריהעריגע צייטען צו ארץ־ישראל. בבל איז געוואָרען דער צענטער, און פון דאָרטען האָבען די אידען געשעפּט כח און מוטה פאָרטצוזעצען זייער שטענדיגע מלחמה מיט די אַרומיגע שונאים.

ווען אייגענטליך עס האָט זיך אָנגעפאַנגען דער אידישער ישוב אין בבל איז ניט אין גאַנצען קלאָר. ווי עס ווייזט אויס האָט זיך שוין דאָרטען געהאַט געפונען אַ אידישע בעפעלקערונג נאָך פאַר דעם ערסטען חורבן. עלף יאהר פאַר דעם חורבן, דערצעהלט די ביבעל, האָט דער באַבילאָנישער קעניג נבוכדנצר פערטריעבען אין בבל דעם אידישען קעניג יהויכין מיט זיין סוויטע, די אַריסטאָקראַטיע פון לאַנד מיט אַכט טויזענד אידישע קריעגער. נאָכ׳ן חורבן איז די

צאָהל פון די פערטריעבענע און געפאנגענע פיעל פערגרעסערט געוואָרען.

די לאגע פון די אידען, וואָס זיינען אריבערגעבראכט געוואָרען קיין בבל איז געווען זעהר אַ גוטע. זיי האָבען געפאָלגט די עצה פון דעם נביא ירמיה. וועלכער האָט זיי געראטהען דאָרטען צו בויען הייזער, זיך איינצושאפען פעל־דער און פלאנצען וויינגערטנער. שוין דער באבילאָנישער קעניג אויל מרדך האָט בעפרייט דעם אידישען קעניג יהויכין פון תפיסה „און האָט געשטעלט זיין שטוהל העכער ווי די שטוהלען פון די אנדערע מלכים, וואָס זיינען מיט איהם אין בבל" (מלכים ב׳, כ"ה, כ"ח).

ווען די פּע..יער האָבען בעזיעגט די באבילאָנער און זייער קעניג כרש האָט די אידען געגעבען די ערלויבנים זיך צוריקצוקעהרען אין זייער אלטען פאטערלאנד, האָבען זיך ניט אלע אידען בענוצט דערמיט. דער גרעסטער טהייל פון זיי איז געבליבען אין לאנד פון זייער געפאנגענשאפט. בלויז אַן ערך פון צוויי און פערציג טויזענד אידען האָבען זיך צוריק־געקעהרט קיין ארץ ישראל.

צווישען די אידען וואָס זיינען געבליבען אין בבל האָבען זיך אויך געפונען די אבשטאמונגען פון דער קעניגליכער פאמיליע, וועלכע האָבען, ווי עס ווייזט אויס, ניט געקראָגען די ערלויבנים זיך צוריקצוקעהרען אין ארץ ישראל צוליעב פּאָליטישע אורזאכען. די פּערזיער האָבען פשוט מורא געהאט, אז זיי זאָלען ניט גרינדען אין ארץ ישראל אַ זעלבסט־שטענדיגע אידישע מלוכה און זיך אין גאנצען אָברייסען פון פערזיען. זרובבל בן שאלתיאל, אַן אייניקעל פון דעם קעניג יהויכין, איז אפילו יע געפאָהרען אין ארץ־ישראל, אבער ער איז באלד צוריקגערופען געוואָרען אין בבל, צוליעב די מסירות פון די שומרונים און די אנדערע אָרטיגע פעלקערשאפטען, אז ער וויל גרינדען אַן אייגענע מלוכה.

עס קען אָבער גאָר קיין ספק ניט זיין, אז די פערזיער, וואָס זיינען געווען אזוי פריינדליך צו די אידען, האָבען

בעהאנדעלט די קינדער פון דער אידישער קעניגליכער פאמי־
ליע ניט ערגער ווי די באבילאָנער. זיי זיינען בעהאנדעלט
געוואָרען ווי פירסטען.

עס פערשטעהט זיך, אז די אידישע בעפעלקערונג, וואָס
איז געבליבען אין בבל האָט געקוקט מיט א בעזונדערען
רעספעקט אויף זייער פירסטען־פאמיליע, און אז די דאָזיגע
פאמיליע איז געוואָרען דער צענטער פון דעם דאָרטיגען
אידישען לעבען. פון דער דאָזיגער פאמיליע זיינען אויס־
געקליבען געוואָרען די פאָרשטעהער, די פיהרער, פון דעם
אידישען ישוב. די דאָזיגע פיהרערשאפט האָט זיך איבער־
געגעבען בירושה פון עלטערן צו קינדער. די בעהויפטונג פון
די שפעטערע „ראשי גלותא", אז זיי שטאמען אב פון דער
פאמיליע דוד איז אלזאָ ניט אין גאנצען אונבעגרינדעט. לויט
ווי דער מחבר פון „סדר עולם זוטא"—געלעבט אין אכטען
יאָהרהונדערט—דערצעהלט, איז דער ערסטער ראש־גלותא
אין בבל ניט געווען קיין אנדערער ווי טאקע קעניג יהויכין
גופא, וועמען עס האָט נאָכגעפאָלגט זיין זוהן שאלתיאל, זיין
אייניקעל זרובבל, זיין אור־אייניקעל משולם, און אזוי כסדר.

די בעהויפטונג פון דעם „סדר עולם זוטא" קען אָבער ניט
אָנגענומען ווערען אלס א בעוויעזענער היסטאָרישער פאקט,
כאָטש דאָס איז גאנץ מעגליך. דער ערסטער היסטאָריש־
זיכערער ראש־גלותא ווערט דערמאָהנט אין תלמוד. ער האָט
געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאהרהונדערט, און ער איז
שוין דאמאלס בעטראכט געוואָרען אלס א דירעקטע אבשטא־
מונג פון דער דוד־פאמיליע. עס האָבען זיך שוין דאמאלס
געפונען אזעלכע, וועלכע האָבען געמיינט, אז ער איז מעהר
פאסיג פאר דעם אמט פון „נשיא" אין ארץ ישראל אלס דער
דאמאלסדיגער נשיא ר' שמעון בן גמליאל, וועלכער האָט
אָבגעשטאמט פון הלל'ן. דער ראש גלותא אין דער צייט פון
ר' יהודה הנשיא, דער רעדאקטאָר פון דער משנה,
האָט געהייסען רב הונא. וועגען איהם האָט ר' יהודה
הנשיא געזאָגט: „ווען ר' הונא ראש־גלותא קומט אהער זעץ
איך איהם העכער פאר זיך." (דוד דור ודורשיו חלק ג')

אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז דער ערסטער ראש־גלותא האָט ערסט געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאהר־הונדערט, האָט דער דאָזיגער טיטול און אמט דאָך עקזיסטירט אריבער ניין הונדערט יאהר. דער לעצטער ראש־גלותא, וועלכער איז אין דער זעלבער צייט אויך געווען גאון, האָט געהייסען חזקיה בן זכאי. צוליעב א מסירה, וואָס ווייזט אויס, איז בעשטאַנען אין דעם, אז ער האָט זיך גענומען דעם טיטול „ראש־גלותא" אָהן דער צושטימונג פון דער רעגיערונג, האָט מען איהם אין יאהר 1040 אריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט איהם געמאַטערט און, ווי מאנכע היסטאָריקער בעהויפּטען, שפּעטער הינגעריכטעט.

אַזוי האָט זיך געענדיגט די לאנגע קייט פון די ראש־גלותא'ס.

בערך אין דער זעלבער צייט זיינען אויך פערמאכט געוואָרען די צוויי גרויסע ישיבות פון סורא און פומבדיתא. די ערסטע אין יאהר 1034; די לעצטע אין יאהר 1040. די ערסטע ישיבה איז געווען די עלטערע און איז בעטראכט געוואָרען אלס די וויכטיגערע. זי איז געגרינדעט געוואָרען פון דעם ערסטען און גרעסטען „אמורא" אבא אריכא אָדער רב אין דעם יאהר 219. די ישיבה פון פומבדיתא איז געגרינדעט געוואָרען מיט אַן ערך פון א האלבען יאהרהונדערט שפּעטער. די ישיבות האָבען, אַלזאָ, מיט קליינע איבער־רייסונגען, עקזיסטירט בערך אכט הונדערט יאהר.

מיט דער אבשאַפונג פון דעם ראש־גלותא אמט און מיט דעם שליסען זיך פון די צוויי גרויסע ישיבות, האָט בבל פער־לאָרען איהר בעדייטונג אלס דער צענטער פון דעם אידישען קולטורעלען לעבען. ביסלעכווייז און לאנגזאם איז דער צענטער פון דעם אידישען לעבען אריבערגעגאנגען פון אזיע קיין אייראָפּא, פון בבל אין שפּאַניען.

די אורזאכען וואָס האָבען געפיהרט צו דעם אונטערגאנג פון די צוויי גרויסע ישיבות און דעם אמט פון גלות־פירסט זיינען געווען פערשיעדענע. מאנכע זיינען געווען אויסער־

ליכע, אין וועלכע די אידען זיינען ניט געווען שולדיג, און מאנכע זיינען געווען אינערליכע.

צווישען די אויסערליכע אורזאכען דארף גערעכענט ווערען דער שטענדיג־וואקסענדער רעליגיעזער פאנאטיזם פון די מאהאמעדאנער אין דעם „מזרח־קאליפאט“. די דארטיגע מאהאמעדאנער האבען ניט געקענט פערטראגען, אז די פער־האסטע און פעראכטעטע אידען זאלען האבען עטוואס, וואס זאל טראגען אפילו אן עהנליכקייט אויף זעלבסטשטענדיגקייט און זעלבסט־פערוואלטונג, אויף אן אייגענער רעגיערונג. דער „גלות־פירסטענטהום“ איז דארום אליין מעהר און מעהר בערויבט געווארען פון זיין מאכט, פון זיין ווירדע און חשיבות. דער גלות־פירסטענטהום איז באלד געווארען א מין סחורה אין די הענד פון די קאליפען און זייערע משרתים, און פלעגט גאנץ אפט פערקויפט ווערען צו דעם יעניגען, וועלכער האט געגעבען א גרעסערען פרייז אדער וועלכער האט פערשפראכען אריינצוברענגען מעהר צינזען אין דעם אוצר פון דער מלוכה.

אין דעם זיינען ניט ווייניג שולדיג געווען די „ראשי־גלותא“ גופא, די פערשיעדענע קאנדידאטען אויף דעם אמט, וועלכע פלעגען זיך רייסען צווישען זיך, פיהרען אלערליי אינטריגעס און מוסר'ן איינע די אנדערע, כדי צו געפינען חן אין די אויגען פון די קאליפען. אויך צווישען די גאונים זיינען פארגעקומען רייסערייען און מחלוקות. יעדער גאון האט געוואלט, אז זיין ישיבה זאל בעטראכט ווערען אלס די גרעסטע און די וויכטיגסטע, און דאס האט וויעדער געפיהרט צו אינטריגען און זאגאר סקאנדאלען. און באמת די לעצטע גאונים, ש ר י ר א, ה א י און ש מ ו א ל בר ח פ נ י, זיינען געווען גרויסע מענשען, פעהיגע מענשען און עהרליכע מענשען, דער לעצטער זאגאר א געלעהרטער, האט עס ניט געהאלפען. זיי האבען ניט געקענט ערהאלטען ביים לעבען דאס, וואס איז געשיכטליך געווען פעראורטהיילט צום טויט.

און פעראורטהיילט צום טויט זיינען די ישיבות געווארען ניט אזוי פיעל צוליעב די אינערליכע צערפאלענקייט און

דעמאָראַליזאַציאָן, ווי צוליעב פּשוט'ע עקאָנאָמישע אורזאַכען. עס האָט זיך געפּאָדערט אַ גרויסע סומע פון געלד, אום צו קענען אויפהאַלטען די ישיבות מיט די תלמידים, מיט די ראשי ישיבות און מיט די גאונים. דאָס געלד פלעגט געזאַמעלט געוואָרען אין די אַלע קהלות פון די פערשיעדענע גלות-לענדער, וואו עס פלעגען ארויסגעשיקט ווערען משולחים. געלד פאַר די ישיבות פלעגען אויך געזאַמעלט ווערען אין די אייראָפּעאישע לענדער, איבערהויפּט ביי די רייכע אידישע קהלות פון שפּאַניען.

דאָס האָט זיך אבער געמוזט ענדערען. כל זמן די מעהר־הייט פון דעם אידישען פאָלק און די מעהרסטע אידישע קהלות האָבען זיך געפונען אין ארץ ישראל, בבל און מצרים, זיינען די צוויי גרויסע ישיבות געוועזען די צענ־טראַליזירענדע און צונויפבינדענדע קראַפט. פון זיי פלעגט ארויס דאָס וואָרט און די לעהרע פאַר די אַלע קינדער פון גלות. דער גאון איז געוועזען ניט בלויז דער אנערקענטער אויטאָריטעט אין רעליגיעזע פראַגען, נאָר ער איז אויך געוועזען דער העכסטער ריכטער, און זיין פּסק איז געוועזען דער לעצטער. צו איהם פלעגט מען זיך ווענדען מיט אַלערליי שאלות סאַי אין רעליגיעזע סאַי אין ציווילע סכסוכים. די תלמידים פון די ישיבות זיינען געוואָרען די רבנים, די דיינים, די ראשי־ישיבות און די איבריגע כלי קודש פון די פיעלע גרעסערע און קלענערע קהלות, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער דער אויבערהערשאַפט פון די גאונים. קוים האָט זיך אבער דער גלות אַלץ מעהר און ווייטער פערשפּרייט פון דעם צענטער; קוים האָבען זיך גענומען בעוויזען אידישע קהלות אין אַלע לענדער פון אייראָפּאַ; קוים זיינען די דאָזיגע קהלות אַלץ גרעסער און שטאַרקער געוואָרען, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען אויסבילדען צענטרען פון אידישער געלערענטקייט, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען גרינדען ישיבות צו שטודי־רען דעם תלמוד און דעם געזעץ. די קהלות זיינען אויף אַזאַ אופן געוואָרען אַלץ מעהר זעלבסטשטענדיג, אַלץ ווייניגער אבהענגיג אָן די ישיבות. פאַר די ווייטע און פערוואָרפענע

קהלות איז סאַי ווי סאַי געווען שווער צו ווענדען זיך מיט זייערע שאלות צו די גאונים. זיי זיינען דעריבער געווען צופריעדען, ווען עס האָבען זיך געגומען בעווייזען אין זייער איינענער מיטע געלערנטע, וועלכע האָבען געקענט בפריערי־נען זייערע רעליגיעזע בעדירפניסע. דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס די הכנסה פון די ישיבות איז אַלץ געוואָרען קלענער, אַזוי אַז עס איז פשוט געוואָרען אונמעגליך זיי אויפ־צוהאַלטען.

די ערשיינונג פון דער צוברעקלונג פון איין איינציג גרויסען אידישען צענטער אין מעהרערע קלענערע צענטרען (דעצענטראַליזאַציע), איז אַ שטענדיגע בעגלייטערין פון דעם אידישען לעבען. דאָס איז אַן אונפערמיידליכער רעזולטאַט פון אַ גלות־לעבען, פון דעם לעבען פון אַ פאָלק אָהן אַ לאַנד. ניט האָבענדיג קיין אייגען לאַנד, קען עס אויך ניט האָבען קיין געזונדען עקאָנאָמישען באָדען אונטער זיך. עס איז דאַרום געצוואונגען שטענדיג צו האַלטען אין וואַנדערען אין נייע פּלעצער און דאָרטען צו גרינדען נייע צענטערען. מען קען זאָגען, אַז אין דעם אידישען לעבען ווירקען צוויי געגענ־געזעצטע קרעפטען. דער גלות־לעבען מיט דער גלות־עקאָנאָמיק פיהרט פון איין זייט צו דער צוברעקלונג פון אַן איינהייטליכען צענטער. דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאַלטונג פיהרט דאַגעגען דערצו, וואָס די אויסגעוואַנדערטע יחידים בילדען באַלד אַ נייעם צענטער אין זייער נייען היים. דער פערלאַנג צו זיין צווישען אייגענע און צו לעבען צוזאַמען בדענגט דערצו, וואָס די אידען בילדען גהטעאָס אפילו דאָרטען, וואו זיי זיינען דאָס ניט געצוואונגען צו טהאָן. וועהרענד איין קראַפט ווירקט דעצענטראַליזירענד, איז די אַנדערע קראַפט אַ צענטראַליזירענדע; וועהרענד איינע צו־טרייבט, טהוט די אַנדערע צוזאַמענבינדען.

די בילדונג פון נייע אידישע צענטערען אין די אייראָ־פּעאישע לענדער, האָט געמוזט פיהרען דערצו, וואָס דער גרויסער צענטער פון אידישען לעבען און קולטור אין בבל האָט פריהער אָדער שפּעטער געמוזט אונטערגעהן. עס קען

נאר קיין ספק ניט זיין, אז די נייע אידישע קהלות אין די אייראפעאישע לענדער האבען געקוקט מיט'ן גרעסטען רעספעקט אויף די גאונים און די ישיבות, אז זיי האבען בשום אופן ניט געהאט די כונה זיי אויף אירגענד וועלכען אופן צו טהאן שאדען. אבער זייערע גוטע כונות האבען גאר ניט געקענט העלפען.

די ישיבה פון סורא, אום זיך צו רעטען פון אונטערגאנג, האט בעשלאסען ארויסצושיקען פיער יונגע תלמודיסטען אלס משולחים צו קריגען שטיצע. די דאזיגע יונגע תלמודיסטען זיינען געפאנגען געווארען פון אן אראבישען אדמיראל און פערקויפט געווארען אלס שקלאפען. איינער פון זיי איז געוועזען נתן בר יצחק הבבלי, וועלכער איז פערקויפט געווארען אין פראנקרייך; נאך איינער איז משה בן חנוך, וועלכער איז פערקויפט געווארען אין שפאניען. די אנדערע צוויי זיינען געוועזען שמריה בן אלחנן און יקותיאל, וועלכע זיינען פערקויפט געווארען אין אפריקא. די אידען האבען באלד אויסגעלייזט די געפאנגענע, די מצוה פון „פדיון שבויים" איז ביי אידען געוועזען זעהר גרויס. די דאזיגע פיער געלעהרטע האבען אין זייערע נייע היימען געעפענט ישיבות צו שטודירען דעם תלמוד, און האבען אויף אזא אופן ניט ווילענדיג געשעדיגט די אינטערעסען פון די ישיבות אין בבל.

נתן בר יצחק הבבלי האט געעפענט א ישיבה אין פראנקרייך. זיין תלמיד'ס תלמיד איז געוועזען דער בעריהמטער רבנו גרשון, וועלכער איז געוועזען דער הויפט פון א גרויסער ישיבה. דער נאמען פון רבנו גרשון איז געווארען אזוי גרויס און אזוי בעריהמט, אז מען האט איהם בעטיטעלט מיט'ן נאמען „מאור הגולה"—די ליכט פון גלות. אלע אידישע קהלות פון פראנקרייך, דייטשלאנד און איטאליען האבען זיך גענומען ווענדען צו איהם מיט זייערע שאלות וועגען אלערליי ענינים אנשטאט צו דעם גאון רב האי פון פומבדיתא. רבינו גרשון האט זעהר שטארק רעספעקטירט רב האי גאון און האט געהאט די העכסטע מיינונג פון זיין ישיבה. ער האט גאר קיינמאל ניט געהאט ברעה

צו קאָנקורירען מיט דער ישיבה פון גאון, אבער אויסגעקומען איז דאָך, אז די ישיבה האָט צוליעב איהם פערלאָרען די שטיצע פון די דייטשע, פראנצויזישע און איטאליענישע קהלות.

רבינו גרשון איז דער ערסטער, וואָס האָט געמאכט א פירוש אויף דעם תלמוד. בעריהמט איז ער נאָך עד היום מיט זיינע תקנות, וואָס ער האָט איינגעפיהרט. בערך אין יאהר 1001 האָט ער איינגערופען א גרויסע פערזאמלונג פון אלע קהלות פון די אויבענדערמאָהנטע לענדער, וואו עס זיינען אָנגענומען געוואָרען די פאָלגענדע תקנות: 1) די אבשאפונג פון פיעל־ווייבעריי; 2) די צושטימונג פוןביידע צדדים, פון מאַן און פרוי, אויף א גט. ביז דאמאלס איז דער פרוי'ס צושטימונג ניט נויטיג געווען; 3) די וואָס זיינען געצוואונ־גען געווען אָנצונעהמען דעם קריסטענטהום צוליעב די גזרות, מעגען זיך צוריקקעהרען צו דער אידישער אמונה און קיינער טאָר זיי עס ניט אויפוואַרפען. רבינו גרשון'ס זוהן איז אויך געווען איינער פון די געטויפטע; 4) ניט צו עפענען פרעמדע בריעף.

רבינו גרשון האָט אויך פּרובירט שרייבען פיוטים, אבער זיי האָבען א גאַנץ קנאַפּען פּאָעטישען ווערטה. מאנכע פון זיי זיינען אריין אין די סליחות. פון זיי קען מען זעהן די שרעקליכע לאגע פון די אידען אין פראנקרייך צו יענער צייט. איינע פאנגט זיך אָן: „וואו זיינען, גאָט, דיינע גרויסע וואונ־דער, וואָס אונזערע עלטערן האָבען אונז דערצעהלט?... פון צייט צו צייט ווערען די צרות מעהר, איין טאָג איז ערגער פאר'ן צווייטען, ניטאָ קיין כוחות צו טראָגען מעהר דעם יאָך. ביז וואנען, אָ גאָט, וועל איך דאַרפען רופען נאָך הילף?"

דאָס וואָס דער געפאנגענער נתן בר יצחק הבבלי האָט אויפגעטהאָן פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראנקרייך, האָט דער אנדערער געפאנגענער משה בן חנוך אויפגעטהאָן פאר שפאניען. אָנקומענדיג אין קאָרדאָוואַ איז ער אריין אין בית־המדרש, וואו דער רב און דיין רבי נתן האָט געלערנט תלמוד פאר זיינע תלמידים. שטעהענדיג ביים

טהיר האָט ר׳ משה דערהערט, אז דער רב האָט שלעכט פער־טייטשט דעם פשט. ער האָט זיך ניט איינגעהאלטען און האָט איהם אויף דעם אויפמערקזאם געמאכט. רבי נתן, אנשטאט בייז צו ווערען, האָט זיך אבגערופען צו די תלמידים: „איך קען מעהר ניט זיין אייער רב און דיין; אָט יענער אָרעמאן וואָס שטעהט ביים טהיר דארף עס זיין. איך וועל זיין זיינער א תלמיד.“

ר׳ משה איז באלד געוואָרען דער רב אין קאָרדאָווא, וואו ער האָט אויך געגרינדעט א ישיבה צו שטודירען דעם תלמוד. אין דעם איז איהם שטארק בעהילפיג געווען דער אידישער מעצענאט ר׳ חסדאי אבן שאפרוט, וועלכער האָט געגעבען צו פערשטעהען דעם קאַליף, אז פאר איהם לוינט זיך בעסער, אז אין קאָרדאָווא זאָל זיין א תלמודישע ישיבה, כדי די אידען פון שפּאניען זאָלען זיך ניט דארפען ווענדען מיט זייערע שאלות אין בבל, וואָס האָט בעלאנגט צו אן אנדער קאַליף.

אויף אזא אופן זיינען אויך די רייכע אידישע קהלות פון שפּאניען אָבגעפאלען פון די גאונים. בלייבענדיג אָהן א געניגענדע הכנסה, האָבען זיך ענדליך די ישיבות אין גאנצען געמוזט פערמאכען, און דער טיטול „גאון“ איז אבגעשאפט געוואָרען.

דער אידישער קולטורעלער לעבען האָט אריבערגעוואנ־דערט פון אזיע נאָך אייראָפּא. דעם פלאץ פון בבל האָט פערנומען שפּאניען.

IV.

די שוידערליכע לאגע פון די אידען אין שפאניען אונטער די קריסטליכע הערשער. — די לאגע ווערט בעסער אונטער די מאחמעדאנישע קאליפען.— מנחם בן סרוק און דונש בן לברט. — זייער איינפלוס אויף דער העברעאישער שפראך און דער העברעאישער פאעזיע.—אלדד הדני׳ס וואונדער־מעשיות בעוועגען חסדאי׳ן נאכצופרעגען זיך וועגען אידישע מלוכות. — חסדאי׳ס בריעף צום קעניג פו זדי כאזארען און דעם קעניג׳ס ענטפער. — חסדאי׳ס פלאץ צווישען די אדיישע געלעהרטע און פאעטען.

חסדאי בן יצחק אבן־שאפרוט איז געבארען געווארען אין קארדאווא, שפאניען, אין יאהר 915. זיין פאטער, יצחק, אליין א רייכער און געבילדעטער מענש פון דער פאמיליע אבן עזרא, האט געגעבען זיין פעהיגען זון א גוטע און אן אלזייטיגע ערציהונג. ער האט דעם יונגען חסדאי געלאזט לערנען ניט בלויז תלמוד, העברעאיש און אראביש, נאר אויך מעדיצין און די לאטיינישע שפראך.

זיינע ברייטע קענטניסע, איבערהויפט זיין בעקאנטשאפט מיט דער לאטיינישער שפראך, זיינען איהם זעהר שטארק צונוץ געקומען שפעטער, ווען ער איז געווארען א קרוב למלכות אין דעם הויף פון דעם דאמאלסדיגען קאליף אבדול ראחמאן (עבד־אל־רחמן), וועמעס פעהיגער דיפלאמאט ער איז געווען און ביי וועמען ער האט פערנומען א שטעלע פון א מיניסטער פון אויסלענדישע אנגעלעגענהייטען.

פון אלע אייראפּעאישע לענדער איז שפּאניען צו יענער צייט געווען כמעט דער איינציגער פּלאץ, וואו די אידען זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי מענשען, וואו זיי האָבען געהאט מעהר אָדער ווייניגער גלייכע רעכטע מיט די איבריגע בירגער פון לאנד, וואו זיי האָבען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט פיהרען לויט זייער רעליגיאָן און וואו זיי האָבען זאָגאר געהאט א געוויסע מאָאס פון זעלבסטשטענדיגקייט אין זייערע ציווילע אנגעלעגענהייטען. דאָס איז געווען צו פערדאנקען דעם אומשטאנד, וואָס שפּאניען איז דאמאלס געווען אונטער דער הערשאפט פון די אראבישע מאהאָמאַדענער, וועלכע זיינען ווייט ניט געווען אזוי ווילד, אזוי רעליגיעז־פאנאטיש, אזוי אונוויסענד און ענגהערציג ווי די קריסטען.

כל־זמן שפּאניען איז געלעגען אונטער דער הערשאפט פון די קריסטען, איז די אידישע לאגע געווען אונערטרעגליך. זיי האָבען געהאט אריבערצוטראָגען די שוידערליכסטע נגישות און רדיפות, וועלכע זיינען בשום אופן ניט געווען בעסער ווי די פערפאָלגונגען, וואָס די אידען האָבען געהאט אויסצושטעהען פיעל שפּעטער, ווען די קריסטען זיינען ווידער געוואָרען די בעלי־בתים פון לאנד. די רדיפות פון ערווינג און זיין נאָכפאָלגער עגיקא ביים ענדע פון זיבעטען און אנפאנג פון אכטען יאהרהונדערט זיינען פון דעם זעלבען טיפ און כאראקטער, ווי די שפּעטערע פערפאָלגונגען אויף די אידען אין די צייטען פון פערדינאנד, איזאבעלא און זייער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאדא. ערווינג, צום ביישפּיעל, האָט ארויסגעלאָזען א גזרה: „אז אלע אידען, זייערע קינדער און אלע וואָס בעלאנגען צו זיי, זאָלען אין פערלויף פון א יאהר זיך לאָזען אויס׳שמד׳ען. די וואָס וועלען זיך ענטזאגען דאס צו טהאָן זאָל מען אבשינדרען די הויט פון דעם קאָפּ און דעם שטערען געבען צו הונדערט שמיץ, קאָנפיסקירען זייער אייגענטהום און זיי ארויסטרייבען פון לאנד.“ פיעלע פון דיא אידען האָבען אָנגענומען דעם קריסטליכען גלויבען לפנים וועגען, בלייבענדיג אין הארצען אידען און אבהיטענדיג זייער אמונה אין געהיים. דיעזע אנוסים“ אָדער

„מאַראַנען", דיעזע געצוואונגענע, האָבען געהאַט ספּעציעלע צרות. מען האָט זיי ניט געטרויט אפילו נאָך זייער שמד; מען האָט זיי שטענדיג חושד געווען, אז זיי היטען אב בשתיקה די אידישע אמונה. מען האָט זיי דאַרום געשטעלט אונטער דער שטרענגסטער אויפזיכט פון די פרומע קאַטוילישע גלחים. זיי האָבען זיך ניט געקענט ריהרען פון אָרט אָהן אַ ספּעציעלע ערלויבניס פון די גאָט'ס סטראַפּצעס, און דיעזע ערלויבניס האָבען זיי געקענט קריגען בלויז דאַן, ווען זיי האָבען געבראַכט בעווייזע, אז זיי האָבען זיך די גאַנצע צייט אויפגעפיהרט ווי גוטע, פרומע קריסטען. די אידישע און די קריסטליכע ימים־טובים פלעגען זיי מוזען פערברענגען אין די קירכען אונטער דער השגחה פון די גלחים, כדי זיי זאָלען ניט קענען אָבהיטען די אידישע ימים־טובים און די אידישע מנהגים.

די דאָזיגע פערפאָלגונגען האָבען געטריעבען די אידען און די „אַנוסים" צו פערצווייפלונג. זיי זיינען געוואָרען פער־ביטערטע שונאים פון דעם לאַנד, וואָס האָט געמאַכט זייער לעבען אונערטרעגליך. זיי האָבען געזוכט אַ געלעגענהייט ווי זיך נוקם צו זיין אָן זייערע פיינ‏יגער. און זייער געלעגענהייט איז געקומען, ווען דער מאַהאָמעדאַנישער גענעראַל טאריק איז אין אָנפאַנג פון אַכטען יאהרהונדערט געקומען אין שפּאַניען מיט אַ גרויסער אַרמעע. די אידען האָבען זיך מיט איהם פעראייניגט און האָבען איהם געהאָלפען מאַכען אַ סוף צו דער קריסטליכער הערשאַפט מיט דער קריסטליכער אונ־טאָלעראַנץ.

זינט דאַן האָט זיך די לאַגע פון די אידען אין שפּאַניען אָנגעפאַנגען צו פערבעסערען. די קאַליפען האָבען זיך אַרויס־געוויעזען בעסערע און טאָלעראַנטערע הערשער ווי זייערע קריסטליכע פאָרגענגער. די פערבעסערונג פון דער פּאָליטי־שער און עקאָנאָמישער לאַגע פון די אידען האָט אויך געבראַכט צו אַ פערבעסערונג אין זייער קולטורעלען צושטאַנד; די אידען האָבען זיך אָנגעפאַנגען אָבצוגעבען מיט די וויסענ־שאַפטען און די פּאָעזיע.

אין דעם זיינען די אידען שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון די אראבער. ביי די לעצטע האט די ליעבע צו דער וויסענשאפט און צו פאעזיע, הויפטזעכליך צו פאעזיע. דערגרייכט די העכסטע מדרגה. „א גוטע פאעמא איז מעהר געפייערט געווארען ווי א געוואונענע מלחמה. דאס אליין איז געווען בעטראכט פאר אזא וויכטיגע פאסירונג, אז מען האט לכבוד דעם גופא, לכבוד דער פערפאסונג פון א גוטען ליעד, געשריעבען ליעדער. יעדער אריסטאקראט, אנפאנגענדיג פון קאליף ביז ארונטער, איז געווען שטאלץ צו האבען צווישען זיינע בעקאנטע געלערנטע און פאעטען. די געלערנטע און פאעטען פלעגען אנפערטרויט ווערען מיט די וויכטיגסטע רעגיערונגס-שטעלען." (גרעטץ).

אונטער דיעזע גינסטיגע אומשטענדען האט חסדאי אנגעפאנגען זיין טהעטיגקייט, וועלכע איז בעשטאנען אין דעם צו גרינדען אין שפאניען א צענטער פון אידישע געלערנטקייט און פאעזיע. ער האט דערמיט ניט בעצוועקט ארונטערצורייסען די אויטאריטעט פון די גרויסע ישיבות אין בבל. ער איז, פערקעהרט, געווען זעהר פריינדליך צו זיי; ער האט זיך אינטערעסירט אין זייער לאגע און האט זיי געשטיצט מיט געלד. ער האט זיך זאגאר איבערגעשריעבען מיט סעדיה גאון׳ס זוהן, דוסא, וועגען דעם צושטאנד און די לאגע פון די אידען אין בבל, אבער ער האט אין דער זעלבער צייט געזוכט, אז שפאניען זאל האבען אן אייגענעם אידישען צענטער און זאל ניט דארפען זיין אבהענגיג פון די ישיבות.

די דריי מענשען, וועלכע האבען איהם געהאלפען אין זיין ארבייט זיינען געווען משה בן חנוך. מנחם בן סרוק און דונש בן לברט (דונאש בן לאבארט). דער ערסטער איז געווען דער געפאנגענער געלעהרטער פון בבל, וועגען וועמען עס איז שוין געדעדט געווארען אין פאריגען קאפיטעל. ער איז געווארען דער רב אין קארדאווא און האט דארט, מיט דער הילף פון חסדאי, געגרינדעט א גרויסע תלמודישע ישיבה.

מנחם בן סרוק איז געווען איינער פון די ערסטע און וויכטיגסטע שפּראַך־פאָרשער אין העברעאיש. ער האָט פערפאַסט אַ פאָלשטענדיגען העברעאישען ווערטערבוך: „מחברת", וועלכער האָט איהם פערשאַפט אַ גרויסען נאָמען אין מעהרערע תלמידים און אנהענגער. אַ געבאָרענער אין טארטאסא איז ער אין זיינע יונגע יאָהרען געקומען אין קארדאָווא, וואו חסדאי'ס פאטער, יצחק, האָט איהם מקרב געווען און געשטיצט אין זיין ארבייט. נאָך זיין טויט איז מנחם צוריק אָבגעפאָהרען אין טארטאסא, וואו ער האָט פערבראכט דעם לעבען פון אַן אָרעמען געלעהרטען. צווישען איהם און חסדאי איז אָ פּנים שוין דאַן ניט געווען קיין שטארקע פריינדשאַפט. דער רייכער חסדאי האָט מסתמא ערוואַרטעט פון מנחם'ען מעהר חניפה, אויף וואָס דער לעצטער איז ניט געווען פעהיג. ערסט שפּעטער, ווען חסדאי איז דערהויבען געוואָרען צו זיין גדולה אין קאַליף'ס הויף און ער האָט זיך גענויטיגט אין אַ פעהיגען סעקרעטאַר און בריעף־שרייבער, האָט ער צוריק איינגעלאַדען מנחם'ען אין קאָרדאָווא און האָט איהם געהאַלטען מיט זיך. מנחם בן סרוק איז אַ לאַנגע צייט פערערכענט געווען אַלס גרויסער אויטאָריטעט, און רש"י פערלאָזט זיך גאַנץ אָפט אין זיינע פּירושים אויף איהם.

דונאש בן לאבראט (דונאש בן לברט) איז געבאָרען געוואָרען אין פעטץ. אין זיינע יונגע יאהרען איז ער געווען אַ תלמיד פון סעדיה גאון אין דער ישיבה פון סורא. מאַנכע זיינען זאָגאַר מיט דער מיינונג, אַז ער איז געווען סעדיה'ס אַן איידיקעל. דאָס איז אבער ניט זיכער. נאָך סעדיה'ס טויט האָט ער זיך צוריקגעקעהרט קיין פעטץ, פון וואַנען ער איז שפּעטער אריבערגעקומען אין קאָרדאָווא.

אָנקומענדיג אהין האָט ער פערשטאַנען ווי אַזוי געפעלען צו ווערען דעם שטאָלצען חסדאי. ער האָט לכבוד איהם פערפאַסט לידער, אין וועלכע ער האָט איהם געחנפ'עט און געלויבט ביז'ן הימעל. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויף אָנגעשריעבען אַ בייזע און שאַרפע קריטיק געגען מנחם'ס

אויבענדערמאָהנטע ווערק אונטער דעם נאָמען „תשובות“. ער האָט זיך זאָגאר ערלויבט צו פערדעכטיגען זיין געגנער אין ניט־פרומקייט. צי האָט דונאַש געבראכט אזא טאָן, ווייל ער איז בטבע געווען אַ מענש מיט אַ הייסען טעמפעראַמענט און ער האָט זיך אפילו ערלויבט ארויסצוטרעטען שאַרף געגען סעדיה גאון, אָדער ווייל ער האָט געוואָלט פערנעהמען מנחם'ס פּלאַץ ביי חסדאי, איז ניט קלאָר. עס איז איהם אָבער געלונגען, אויף אַ קורצער צייט ווענינ־סטענס, צו געווינען חסדאי'ן אויף זיין זייט. דער תקיף חסדאי האָט זעהר שלעכט בעהאַנדעלט דעם אָרימען געלעהר־טען מנחם, וועמען ער האָט ארויסגעטריבען פון זיין הויז. מנחם האָט איהם דאַן געשיקט אַ בריעף, וועלכער פאנגט זיך אָן: „הער צו מיינע רייד, דו גרויסער הערשער. פון ליים ביזטו ווי איך געמאַכט, און מיין שעפער איז אויך דיינער. מיר זיינען אַלע שטויב און אונזערע טעג זיינען ווי שאָטענס. די מעכטיגע וועלכע האָבען אַלץ און די אָרעמע וועמען אַלץ פעהלט, וועלען ביידע גלייך געהן אין זעלבען קבר.“

מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז מנחם בן סרוק איז צוריק געוואָרען פריינד מיט חסדאי'ן, אָבער דאָס איז ניט זיכער.

מנחם בן סרוק האָט ניט געענטפערט אויף די אַטאַ־קען פון דונאַש, אבער דערפאר האָבען זיך אָפּגערופען זיינע תלמידים און האָבען זיך אָנגענומען דעם כבוד פון זייער רבי'ן. צווישען זיי האָט זיך אויך געפונען דער בעקאַנטער שפּראַך־פאָרשער ר' יהודה בן דוד חיוג. די דעבאַטען צווי־שען ביידענס תלמידים האָבען זיך פערצויגען לאַנג נאָך זייער ביידענס טויט. זיי זיינען ניט שטענדיג געפיהרט געוואָרען אין אן אנשטענדיגען טאָן, אבער זיי האָבען דאָך געבראַכט גוטע רעזולטאַטען, ווייל דאָס האָט געצוואונגען ביידע צדדים זיך צו פערטיעפען אין דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך. די אויספאָרשונג פון דער שפּראַך האָט זעהר פיעל ביינעטראָגען צו דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דער העברע־אישער פּאָעזיע. די שפּעטערע פּאָעטען האָבען שוין געפונען

א פארטיגע אויסגעארבייטע שפראך, א פארטיגע כלי, מיט וועלכע צו ארבייטען.

וואס פאר א מיינונג מען זאל ניט האבען וועגען דונאש'ען אלס פערזאן, מוז מען אבער צוגעבען, אז ער האט געהאט א גרויסע בעדייטונג אין דער ענטוויקלונג פון דער העברעאישער ליטעראטור. זיין הויפט־פערדיענסט איז בעשטאנען אין דעם, וואס ער איז געוועזן דער ערסטער איינצופיהרען אין דער העברעאישער פאעזיע דעם מעטער, וועלכען ער האט מיט קליינע ענדערונגען איבערגענומען פון די דאמאלסדיגע אראבישע פאעטען. אויך פאר איהם פלעגען די אידישע „פייטנים“ שרייבען אין גראמען, אבער פון א מעטער האבען זיי נאך ניט געוואוסט. דונאש האט אויפגעטהאן נאך א וויכטיגע זאך: ער האט די העברעאישע פאעזיע ארויסגעטראגען פון די שוהלען און בתי מדרשים אויפ'ן גאס. ביז איהם פלעגען די אידישע פייטנים" בלויז שרייבען תפילות און בקשות, קנות און סליחות; ער האט אנגעפאנגען צו שרייבען פאעזיע אויך איבער וועלטליכע זאכען, איבער וואכעדיגע ענינים.

מיט דער הילף פון דיעזע דריי מענשען איז חסדאי'ן געלונגען דורכצופיהרען זיין פלאן, צו מאכען אין קארדאווא א צענטער פון אידישע געלעהרטע און פאעטען. וועגען געלד איז קיין מניעה ניט געוועזן. חסדאי איז געוועזן זעהר רייך און האט קיין געלד ניט געשפארט. אויב אפילו ער איז געוועזן אונגערעכט אין זיין האנדלונג געגען מנחם'ען, איז חסדאי אבער בכלל געוועזן א מענש, וואס האט געשטיצט און בעזארגט מיט אלעם נויטיגען די וואס האבען זיך געלערענט. ער האט, צום ביישפיעל, בעזארגט די תלמידים מיט קאפיעס פון תלמוד, וועלכע ער האט געקראגען פון דער סורא'ר ישיבה. דאס איז דאמאלס, אין דער צייט ווען קיין דרוק איז נאך ניט געוועזן און די ספרים האבען געמוזט איבער־געשריעבען ווערען, געוועזן פערבונדען מיט גרויסע הוצאות.

זייענדיג שטארק פעראינטערעסירט אין דער לאגע פון די אידען אין שפאניען, אנווענדענדיג אלע מעגליכקייטען זיי

צו העלפען אין אַלע הינזיכטען, איז חסדאי ניט געבליבען גלייכגילטיג אויך צו דער לאַגע פון די אידען און די אנדערע לענדער. דער קלאַנג, אז ערגעץ־וואו עקזיסטירט א מעכטיגע אידישע מלוכה איז דאמאלס געווען שטאַרק פערשפּרייט. מיט עטליכע צעהנדליג יאהר פריהער, ביים ענדע פון נײַנטען יאהרהונדערט, האָט זיך פּלוצלינג בעוויעזען א מאַן מיט דעם נאָמען „אלדד הדני", איינער פון די אינטערעסאַנ־טעסטע און מערקווירדיגסטע טיפּען אין דער אידישער געשיכטע. פון וואַנען ער האָט זיך גענומען און ווער ער איז געווען ווייס מען נאָך עד היום ניט. מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א פערשטעלטער קאַראַאים, וועלכער האָט געוואָלט מאַכען פּראָפּאַגאַנדא פאַר זיין סעקטע. זיי דרינגען עס דערפון וואָס מאַנכע פון די דינים, וועלכע ער גיט אָן שטימען ניט מיט די דינים פון תלמוד. אנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א רייזענדער מיט א צו גרויסער פאַנטאַזיע; אנדערע ווידער דענקען, אז ער איז געווען א פּשוט'ער שאַרלאַטאַן און אַן איינפאַכער ליגנער. דאָ איז אבער ניט דער פּלאַץ זיך צו פערשפּרייטען וועגען איהם. פאַר אונזער צוועק איז גענוג צו וויסען, אז דער דאָזיגער אלדד הדני האָט בעזוכט פיעלע אידישע קהלות אין בבל, אין אפריקא און אויך אין שפּאַניען און האָט דאָרטען דערצעהלט אַלערליי וואונדער־מעשיות וועגען די פערשיעדענע אידישע מלוכות, וואָס געפינען זיך אין פערשיעדענע געגענדען. ער האָט דערצעהלט וועגען די „בני משה", וועגען די צעהן שבטים, וועגען דעם טייך „סמבטיון". ער האָט עס דערצעהלט מיט אַלע איינצעלהיי־טען, אזוי ווי ער אליין וואָלט דאָרטען געווען און אַלץ אויס־געשטודירט. ער האָט דערצעהלט וועגען זייער אַרט לעבען, ווי זיי פיהרען זיך אויף, וועגען זייערע דינים און מנהגים. ער אַליין, זאָגט ער, שטאַמט פון שבט דן, און דערפאַר הייסט ער „הדני". ווי אזוי ער קומט אַהער, האָט ער ווידער דער־צעהלט א וואונדער־מעשה פון א שיף־ברוך. ווי אזוי זיין שיף איז צובראָכען געוואָרען און ווי אזוי ער איז אריינגעפאַלען

צווישען קאניבאלען, ווי די קאניבאלען האבען איהם גענומען קארמענען ער זאל ווערען פעט, כדי זיי זאלען איהם נאכדעם אבבראטען און אויפעסען. ווי אזוי די קאניבאלען זיינען בעפאלען געווארען פון אן אנדער ווילדען שטאם, וואס דיענט צו פייער, און ווי זיי האבען איהם גענומען געפאנגען. פיער יאהר איז ער געווען א געפאנגענער. דאן האבען זיי איהם פערקויפט פאר א שקלאף. ענדליך האבען איהם אידען אויס־געלייזט, און אזוי קומט ער אהער. און אזוי ווי אלדד האט גערעדט א ריינעם העברעאיש און איז געווען א למדן, האט מען איהם געגלויבט, ניט בלויז דער פראסטער עולם, נאר אפילו אויך די געלעהרטע און די גאונים.

דיעזע בשורות פון אלדד הדני האבען געווירקט ווי באלזאם אויף די אידישע וואונדען. די אידען האבען זיך דורכדעם איבערצייגט, אז גאט האט זיי נאך ניט פערלאזען, אז עס געפינען זיך נאך אידישע שטארקע מלוכות אויף דער וועלט און אז פריהער אדער שפעטער וועלען זיי אויך אויס־געלייזט ווערען. דאס האט זיי געגעבען נייעם מוטה אריבער־צוטראגען זייערע צרות. „עס איז מעגליך, אז דאס איז טאקע געוועזן דער ציעל פון אלדד'ס פאנטאסטישע מעשיות“. (שטיינשניידער).

דיעזע מעשיות פון אלדד הדני זיינען אויך בעקאנט געוועזן צו חסדאי, אין וועלכע אויך ער האט געגלויבט. זייענדיג אין קאליף'ס הויף און קומענדיג אין בעריהרונג מיט די אלע שלוחים און אמבאסאדארען פון די פערשיעדענע לענדער, האט ער שטענדיג געהאלטען אין נאכפרעגען וועגען די אידען און אידישע מלוכות. ענדליך איז ער געקומען אויף א שפור. מען האט איהם דערצעהלט פון די כאזארען, א שטארק און קריעגעריש פאלק, וואס האלט זיך אן דער אידישער אמונה און האט אידישע קעניגע.

חסדאי האט זיך באלד גענומען צו זוכען מיטלען, ווי אזוי צו קומען אין פערבינדונג מיט דעם דאזיגען אידישען קעניג, וועלכען ער האט גערעכענט פאר איינעם פון אידישער אב־שטאמונג. דאס איז איהם אויך געלונגען. אין א שעהנעם,

לאַנגען בריעף, געשריעבען מיט מליצות און פול מיט שבחים, האָט ער דעם קעניג, וועמעס נאָמען עס איז געווען יוסף, געלאָזט וויסען ווער ער איז און וואָס ער וויל. „גאָט אליין ווייס", שרייבט ער אין דעם דאָזיגען בריעף, „אז איך האָב זיך ניט געווענדעט צו אייער קעניגליכע מאיעסטעט פון מיין כבוד וועגען. איך וויל אויספאָרשען און וויסען דעם אמת, אויב עס געפינט זיך נאָך ערגעץ א פּלאַץ, וואו עס איז דאָ א אידישע קעניגרייך, וואו אידען ווערען ניט אונטערדריקט, וואו מען געוועלטיגט ניט איבער זיי... און ווען איך וואָלט געוואוסט, אז דאָס איז אמת, וואָלט איך פער'מיאוס'ט מיין כבוד, פערוואָרפען מיין גדולה, פערלאָזען מיין משפחה און וואָלט געגאַנגען פון בארג צו טהאָל ביז וואנען איך וואָלט געקומען צו דעם פּלאַץ, וואו מיין הערר טהוט רוהען, צו זעהען זיין גרויסקייט."

חסדאי'ס בריעף האָט געגרייכט דעם קעניג, וועלכער האָט גלייך געשיקט אן ענטפער. ער האָט איהם ערקלערט אז די כאַזאַרען שטאַמען ניט אָב פון די אידען, אז זיי זיינען פריהער געווען געצענדיענער, און דער ערסטער וואָס האָט אָנגענומען די אידישע אמונה איז געווען בולאן. זיין נאָכפאָלגער עובדיה (שוין א אידישער נאָמען) האָט פערשטאַרקט די אמונה אין גאַנצען לאַנד. ער האָט איינגעלאַדען אידישע געלעהרטע, האָט אויסגעבויט שוהלען און חדרים, וואו מען האָט געלערנט דעם עולם תנ"ך, משנה און תלמוד, און „די הייליגע תפילות פון די חזנים". עובדיה'ס נאָכפאָלגער איז געווען חזקיה; נאָך איהם האָט געקעניגט מנשה, דאַן חנוכה, דאַן יצחק, דאַן משה, דאַן ניסי, דאַן אהרן, וועמעס זוהן ער, יוסף, איז.

א לאַנגע צייט האָט מען געצווייפעלט אין די עכטקייט פון די דאָזיגע בריעף, הויפּטזעכליך אין דעם ענטפער פון קעניג. איצטער זיינען כמעט אלע היסטאָריקער מסכים, אז די בריעף זיינען עכטע. צו דיזער איבערצייגונג האָבען פיעל בייגעטראָגען די פאָרשונגען פון דעם רוסיש-אידישען געלעהרטען אברהם אליהו הארקאווי.

א חוץ די איבערזעצונג פון א מעדיצינישען בוך אין אראביש, וואס חסדאי האט געמאכט, איז פון איהם נאר ניט געבליבען. דער בריעף צום כאזארישען קעניג איז געשריבען געווארען פון מנחם בן סרוק.

* * *

צווישען די אלע גרויסע פאעטען, פילאזאפען און געלעהרטע, וואס די אידען פון שפאניען האבען ארויסגעגעבען פון זיך, פערנעהמט חסדאי אבן־שאפרוט א בעזונדערען פלאץ. ער אליין קען ניט בעטראכט ווערען אלס איינער פון זיי; ער האט זיך ניט אויסגעצייכענט אויף קיינע פון די דאזיגע געביעטען, אבער אין א געוויסען זין איז ער דער פאטער פון זיי אלעמען. ער איז געוועזען דער יעניגער, וועלכער האט פערפערטיגט דעם באדען און געמאכט מעגליך, אז זיי, די פאעטען און פילאזאפען, זאלען קענען ארויס־שפראצען, וואקסען און ענטוויקלען זיך.

V.

ר׳ שמואל הנגיד און זיין יוגענד. — ווי אזוי ער איז געוואָרען א וויזיר. — זיינע תלמוד׳ישע ווערק. — זיינע ליעדער. — די פּאָעטען פון יענער צייט און זייער פערשקלאַפּונג צו דער פאָרמע. — מאַנכע פון זיינע וועניגער־בעריהמטע צייט־גענאָסען. — ר׳ יצחק אבן גאות און זיין פּאָעזיע.

„אין דיא צייטען פון ר״ חסדאי האָבען זיי (דיא פּאָע־טען) ערסט אָנגעפאַנגען צו שוויסטשערען; אין דיא צייטען פון ר״ שמואל הנגיד האָבען זיי שוין געזונגען אויפ׳ן קול“. מיט דיא דאָזיגע ווערטער כאַראַקטעריזירט דער היס־טאָריקער און פילאָזאָף אברהם־אבן־דאוד, וועל־כער האָט געלעבט עטוואָס שפּעטער, דעם גרויסען פּאָרשריט, וואָס דיא העברעאישע פּאָעזיע האָט געמאַכט אין דעם משך פון די עטליכע צעהנדליג יאָהרען, צווישען חסדאי און שמואל הנגיד.

אַן אַנדער בעריהמטהייט פון בערך יענער צייט, דער פּאָעט און פילאָזאָף משה אבן עזרא, דריקט זיך אויס וועגען דעם דור פון ר״ שמואל הנגיד: „דיא קעניגרייך פון וויסענשאַפט איז דערהויבען געוואָרען פון איהר ניעדריגען צושטאַנד, און דער שטערען פון וויססען האָט ווידער א מאָל אויפגעשיינט. גאָט האָט איהם בעשאָנקען מיט א שכל, וואָס קען דערגרייכען די העכסטע ספערען און בעריהרען די הימלען, כדי ער זאָל קענען ליעב האָבען דיא פּאָרשונג און די יעניגע וואָס גיבען זיך אָפּ דערמיט“.

ר׳ שמואל הנגיד איז געבארען געווארען אין ק א ר ד א־ נ ו א, שפאניען, אין יאהר 993. זיין רבי אין תלמוד איז גע־ ווען ח נ ו ך, דער זוהן פון דעם ר״ משה, וועלכער האט, אונ־ טער דער אויפזיכט פון ח ס ד א י, געגרינדעט דיא ערשטע גרויסע תלמודישע ישיבה אין ק א ר ד א ו ו א. זיין רבי אין העברעאיש איז געוועזן ר״ יהודה חיוג (חאיוג), א תלמיד פון מנחם בן סרוק. א חוץ דעם האט ער אויך געלערענט ארא־ ביש, לעטייניש און דיא בערבערישע שפראכען.

ווען ער איז אלט געווארען צוואנציג יאהר איז ער גע־ צוואונגען געווען צו פערלאזען ק א ר ד א ו ו א. דיא גרויסע אראבישע מלוכה אין שפאניען איז צוליעב מלחמות און אינ־ נערליכע רייסערייען צופאלען אויף פיעלע קלענערע מלוכות, און אנשטאט איין קאליף זיינען געווארען מעהרערע קאליפען. יעדע פראווינץ איז געווארען א בעזונדערע קעניגרייך, וואס האט זיך געהאט איהרע הערשער, פונקט וויא דאס איז געווען אין דייטשלאנד און איטאליען נאך ביז נים לאנג צוריק. אין יאהר 1013 איז ס ו ל י י מ י ן, דער קעניג פון ב ע ר ב ע־ ר י, אריבערגעקומען מיט אן ארמעע פון אפריקא אין קאר־ דאווא, האט בעזיעגט דעם קאליף און חרוב געמאכט דיא שטאדט. צווישען דיא אידען, וואס זיינען פון דארטען אנט־ לאפען געווארען האט זיך אויך געפונען ר״ שמואל הנגיד.

ער האט זיך בעזעצט אין מ א ל א ג א, נים ווייט פון ג ר א נ א ד א. דארטען האט ער געעפענט א קליין געשעפט, פון וועלכען ער האט זיך געצויגען זיין פרנסה, אבגעגעבענדיג זיך אין דער זעלבער צייט מיט דעם שטודיום פון תלמוד, פאע־ זיע און דיא וויסענשאפטען. אין זיין ארעמקייט און צוריק־ געצויגענהייט האט ער פון דעסטוועגען נים אויפגעגעבען דיא האפנונג, אז ער וועט נאך שפיעלען א גרויסע ראלע. פון יענ־ נער צייט איז געבליעבען זיינע א ליעד, וועלכע כאראקטערי־ זירט זיין געמיטה׳ס צושטאנד:

„נשמה מאשר תתאו נרועה,
ונפש מאשר תשאל מנועה.
וגוף שמן, ושבע ורשן —

וגפשו הכבודה לא שבעה.
ואיש ענו מהלך על אדמה —
ומחשבתו עלי שחק שרועה"...

(א נשמה, וואס קען ניט דערגרייכען איהר פערלאנג, וועמעס וואונש עס קען ניט ווערען ערפילט. וואָס טויג דער צופריע־דענער און זאטער גוף, ווען דיא נשמה בלייבט הונגעריג? א בעשיידענער מענש, וואָס געהט אויף דער ערד, און זיינע געדאנקען שפּארען צום הימעל).

עס האָט ניט לאנג גענומען און ר' שמואל הנגיד'ס שטרעבען איז ערפילט געוואָרען. א שקלאפין פון דעם וויזיר אבן־אלאריף פלעגט צו איהם אריינקומען שרייבען איהרע בריעף. דער וויזיר, וועלכער איז נתפּעל געוואָרען פון דער שעהנער האנדשריפט און פון דער שעהנער שפּראך, האָט, ערפאהרענדיג ווער דער שרייבער איז, איהם איינגעלאדען צו זיך אין גראנאדא, און האָט איהם אָנגעשטעלט ביי זיך אלס זיין פּריוואט־סעקרעטער. זיין קלוגשאפט און טיעפע קענטנים האָט געבראכט דערצו, וואָס דער וויזיר האָט איהם עטוואָס שפּעטער געמאכט פאר זיין גאנצען בעל־יועץ.

ווען אבן־אלאריף איז קראנק געוואָרען און דער קעניג האבוס איז איהם געקומען צום בעזוך, האָט דער וויזיר פערטרויט דעם קעניג, אז זיין אמת'ער בעל־יועץ איז געווען דער איד שמואל, און אז ער איז דארום דער פּאַסענדסטער מענש צו זיין דעם קעניג'ס ראטה־געבער. נאָך אבן־אלאריף'ס טוידט האָט שמואל הנגיד פערנומען דיא שטעלע פון דעם וויזיר. אויף אזא אופן איז דער ארעמער אידישער קרעמער געוואָרען דער פאקטישער הערשער פון דעם קעניג האבוס'עס מדינה. זיין אמט האָט ער פערטראָטען מיט גרויס פעהיגקייט, און זיינע צייט־גענאָסען, סאי אידישע, סאי אראבישע, קענען זיך גאָר ניט אָפּלויבען פון זיין גרויס חכמה און עהרליכקייט. דעם זעלבען אמט האָט ער אויך פערנומען, ווען דער קעניג האבוס איז געשטאָרבען און זיין זוהן באדיש האָט פערנומען דעם טראָהן. שמואל הנגיד איז ניט בלויז געווען מיניסטער פון אויסערלי־

כע אנגעלעגענהייטען און דיפּלאָמאַט, נאָר אויך אַ גענעראַל און מלחמה פיהרער. אין אַ זאַמלונג פון זיינע ליעדער, וואָס איז אַרויסגעגעבען געוואָרען פון א ב ר ה ם א ל י ה ו ה א ר ק א ו ו י, געפינט זיך אַ גרויסע פּאָעמאַ אין וועלכע ער דאַנקט גאָט פאַר דעם גרויסען נצחון, וואָס ער האָט געהאַט איבער דיא אַרמעען פון פיינד. דאָרטען געפינט זיך אויך אַ בריעף, געשריעבען אין דיא פאָרמע פון אַ ליעד, וועלכען ער האָט געשיקט פון שלאַכטפעלד דורך אַ טויב צו זיין זוהן. דער בריעף פאַנגט זיך אָן:

„שלח יונה מבשרת ואם היא לא מספרת
באגרת קטנה אל כנפיה מחברת“...

(איך שיק דיר דורך די טויב די בשורה. זי קען ניט רייד־דען, אָבער זיא האָט אַ קליין בריעף צו איהרע פליגלען צו־געבונדען).

זיין גרויסע שטעלע אַלס מלוכה־מענש האָט איהם ניט געשטערט אין זיין אַרבייט צו דערהויבען דעם קולטורעלען צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק. זיין גאַנצע רייכקייט און זיין גרויסע מאַכט האָט ער אָנגעווענדעט צו פערבעסערען דיא אידישע לאַגע איבעראַל, וואו ער האָט געקענט דערגרייכען; צו שטיצען דיא אַרעמע געלעהרטע און פּאָעטען און צו פער־שפרייטען צווישען די אידען בילדונג און געלערנטקייט.

א חוץ דיא שטעלע פון אַ וויזיר איז ער אויך געווען רב און ראש־ישיבה אין ג ר אַ נ אַ ד אַ. ער איז געווען איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען אין זיין צייט. ער האָט גע־פסק'ענט שאלות און געשריעבען „תשובות“ אויף פערשיעדע־נע תלמודישע פראַגען, וועלכע מען האָט איהם אָנגעפרעגט. פון זיינע תלמודישע שריפטען איז געבליעבען דער „מבוא התלמוד“, אַן איינלייטונג צום תלמוד. פון דיזער איינלייטונג, וועלכע געפינט זיך געדרוקט אין אַלע בעסערע ש"ס אויס־גאַבען, איז צו זעהן, אַז ער איז געווען אַ מענש מיט אַ ווי־סענשאַפטליך־דיסציפּלינירטען שכל. דיא שפּראַך איז קורץ, ריין, קלאָהר און בשוט. נאָכדעם וויא ער ניט איבער בקיצור

א היסטאָרישע רשימה פון דיא פּאָרשטעהער פון דער טראַ־דיציע (תורה שבעל פה) אין יעדען דור ביז איהם, נעהמט ער זיך צו געבען קורצע ערקלעהרונגען וועגען די טעכנישע אויס־דריקע, וואָס געפינען זיך אין תלמוד: וואָס הייסט „תובתא“, וואָס הייסט „ורמינהו“ און אזוי כסדר, אויף דעם זעלבען ארט וויא עס ווערט געטהאָן איז א מאָדערנעם טעקסט־בוך פון אירגענד וועלכער וויסענשאפט. זייענדיג אליין א פרומער און ניט צווייפלענדיג אין דער הייליגקייט פון תלמוד, איז ער דאָך געוועזן דער ערשטער, וועלכער האָט זיך ערלויבט צו זאָגען וועגען דיא „הגדות“ פון תלמוד, „אז מען דארף פון זיי בלויז לערנען זאכען, וואָס לייגען זיך אויפ׳ן שכל“.

ער האָט געשריעבען זעהר פיעל ליעדער סאי אין העברע־איש און סאי אין אראַביש. עס ווערט דערצעהלט, אז ער האָט אָנגעשריעבען א ליעד אין זיעבען שפּראַכען לכבוד דעם קעניג. אין העברעאיש זיינען געוועזן זיינע דריי פּאָעטי־שע זאמלונגען. איין זאמלונג האָט געהייסען „בן תהלים“, וואו עס האָבען זיך געפונען תפילות און הימנען; א צווייטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־משלי“, וואו עס האָבען זיך גע־פונען עפּיגראַמען און שפּריך־ווערטער; א דריטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־קהלת“, וועלכע האָט ענטהאלטען פילאָ־זאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען וועגען דער וועלט און דעם מענשען. פון דיא אלע זאמלונגען איז גאַנץ ווענינ גע־בליעבען; דער בן־קהלת איז אין גאַנצען פערלאָרען געגאַנגען.

ווי א מענש פון דער גרויסער וועלט, האָט ער געשריע־בען ליעדער איבער אלערליי טהעמען, ניט בלויז פרומע תפלות. ער האָט געשריעבען וועגען ליעבע, וועגען פריינד, וועגען לעבענס־קלוגהייט און אזוי ווייטער. פון דיא עטליכע ביישפּיעלע, וואָס ווערען דאָ געבראַכט איז דיא ערשטע א פראַגמענט פון א ליעבעס־ליעד. די איבריגע זיינען קורצע עפּיגראַמען:

תרופה בפניה ועל חוט שפתיה
ומות בעיניה ותחת למדיה

אשחק בעת תרצה ותשחק בעת אקצוף
רצונה יחדני וקצפי יחדיה.

(אויף איהר פנים און אויף איהרע ליפען ליגט א היילונג; אין איהרע אויגען און אונטער איהרע קליידער ליעגט דער טוידט. איך לאך ווען זיא וויל און זיא לאכט ווען איך בין בייז; וויל זיא ווער איך פרעהליך, ווער איך בייז פאנגט זיא אן לאכען).

אשר יגע וקנה לו ספרים
ולבו מאשר בם ריק וריקם —
כפסח אשר חקק עלי קיר
דמות רגל, ובא לקום ולא קם.

(דער וואס האט זיך אנגעקויפט ספרים און האט זיי ניט געלערנט, איז געגליכען צו א הינקעדיגען, וואס האט אויסגעמאלט א פוס אויפ'ן וואנט און וויל דערמיט געהן).

בדבר רך תדבר אל שלשה
ואם ענו לך עזות וקשה;
אלי מלך בך ישלוט ואל איש
אשר חלה חלי כבד, — ואשה.

(צו דרייען זאלסטו רעדען עדעל אפילו ווען זיי קומען דיר אן גראב: צו דעם קעניג וואס טהוט איבער דיר הערשען, צו א מאן וואס איז אויפגעשטאנען פון א שווערער קראנקהייט, און — צו א פרוי).

פון דיא ליעדער, וואס זיינען פון איהם געבליעבען זעהט מען ניט ארויס קיין גרויסען טאלאנט. עס פעהלט אין זיי דיא שעהנקייט און דיא שטארקייט, דעם טיעפען פיהלען און דיא גרויסע בעגייסטערונג, וואס מען געפינט ביי מאנכע פון דיא פריהערדיגע און ביי דיא מעהרסטע פון דיא שפעטערדיגע אידישע פאעטען. זיינע ליעדער צייכנען זיך מעהר אויס מיט זייער שכל'דיגען אינהאלט און שעהנע פארמע, וויא מיט דיא טיעפקייט פון דיא געפיהלען און פאעטישען שוואונג. א קריטיקער פון זיין צייט האט זיך אויסגעדריקט וועגען זיינע ליעדער: „זיי זיינען קאלט ווי די שנעע אויפ'ן בארג חרמון“.

איבריגענס, איינער האט דאן געמוזט האבען אן אויסער־

גנוועהנליכען גרויסען טאַלאַנט, אום צו קענען איבערקומען דיא אַלערליי שוועריגקייטען, וואָס דיא דאַמאַלסדיגע פּאָע־טען האָבען זיך אַליין געשטעלט. זיי זיינען געוועזן שקלאַפען צו דער פאָרמע. א חוץ דעם גראַם און דעם מעטער, האָבען זיי אויך געשריעבען זייערע פערזען נאָכ'ן סדר פון דעם „אלף־בית" אָדער לויט דיא בוכשטאַבען פון זייערע נעמען. צוליעב דעם זיינען זיי מאַנכעס מאָל געוועזן געצוואונגען זאָגאר צו שרייבען געגען דעם גייסט און געגען דער גראַמאַטיק פון דער שפּראַך, שוין ניט רעדענדיג דערפון, וואָס דער געדאַנק איז גאַנץ אָפט ארויסגעקומען אזוי וויא איינגעקרעמפּפּט און גע־פּעטענט. פון די דאָזיגע אַלע געקינסטלערטע שוועריגקיי־טען האָבען געהאַט צו ליידען אפילו אזעלכע גאונים פון דער העברעאישער פּאָעזיע ווי משה אבן עזרא, שלמה בן גבירול און ר׳ יהודה הלוי. דיא קלענערע טאַלאַנטען האָבען נאַטירליך נאָך מעהר געליטען דערפון. דער־צו האָבען זיי גאַנץ אָפט אין זייערע פערזען געברויכט אַנדייטונגען אויף פסוקים פון דער ביבעל און אויף תלמודישע לע־גענדען אָדער שפּריכווערטער, אזוי אז בלויז איינער וואָס איז גוט בעקאַנט מיט דער ביבלישער און תלמודישער ליטע־ראַטור קען פאַרשטעהן וואָס זיי מיינען.

דיא מעהרסטע פון זייערע ליעדער זיינען בעשטאַנען פון תפילות, סליחות און קנות, וואָס האָבען געטראָגען א מעהר אָדער ווענינער רעליגיעזען כאַראַקטער. דיא נעמען צו דיא דאָזיגע ליעדער פלעגט געגעבען ווערען לויט דעם פּלאַץ, וואו זיי פלעגען געזונגען ווערען ביים דאַווענען. א ליעד וואָס פלעגט געזונגען ווערען לעבען דיא תפלה, וואָס רעדט פון גאָט'ס ליע־בע צום אידישען פאָלק האָט געהייסען „אהבה"; א ליעד וואָס איז געזונגען געוואָרען לעבען דעם שבח פון גאָט דעם שעפּ־פער האָט געהייסען „יוצר" (דערפון נעהמט זיך דער וואָרט „יוצרות"). גאַנץ אָפט פלעגען זיי שרייבען ליעדער, וועלכע האָבען זיך נאָך יעדען פערז געענדיגט מיט א רעפריין, וואָס דער גאַנצער עולם פלעגט זינגען. אזא ליעד האָט געהייסען „פזמון".

דיא צאָהל פון דיא פּאָעטען, פילאָזאָפען און געלעהרטע, וואָס האָבען געלעבט אין דער צייט פון ר״ שמואל הנגיד, איז זעהר גרויס. דאָס איז געווען דיא גלאנץ עפּאָכע פון דער איי־דיש־שפּאַנישער קולטור. אין דעם משך פון יענעם יאָהר־הונדערט האָט דאָס אידישע פאָלק זיך אליין איבערטראָפען, ארויסגעבענדיג פון זיך א גאנצע רייהע פון גרויסע, מאנכע זאָגאר געניאלע, מענשען. אין דיא ווייטערדיגע קאפּיטלען וועט נאָך וועגען זיי גערעדט ווערען באריכות. דאָ וועלען בלויז דערמאָהנט ווערען דיא וועניגער בעריהמטע פון צווישען זיי.

ר״ יונה אבן גנאח איז געווען איינער פון דיא טיעפסטע פאָרשער פון דער העברעאישער שפּראך. ער ווערט בעטראכט אלס דער פאָטער און דער וויסענשאפטליכער בע־גרינדער פון דער העברעאישער גראמאטיק. ער איז געווען דער איינציגער פון דיא געלעהרטע אין יענער צייט, וועלכער איז ניט געווען אין פריינדליכע בעציהונגען מיט ר״ שמואל הנגיד. דאָס האָט זיך גענומען דערפון, וואָס ער האָט גע־קריטיקירט די שפּראך־טעאָריען פון ר׳ יהודה אבן חיוג, וועמעס איז געווען שמואל הנגיד׳ס לעהרער אין העברעאיש.

ר״ יוסף בן אביתר, וואָס האָט געלעבט עטוואָס פריהער, איז געווען א גרויסער תלמודיסט, וועלכער האָט גע־שריעבען „תשובות״ און האָט אויך געמאכט א פירוש אויף דעם תלמוד אין אראביש. ער האָט אויך געשריעבען מאנכע פּיוטים.

רבי יצחק אבן גאות (גאיאָט) איז געווען א גרויסער תלמודיסט, איז בעקאנט געווען מיט דער גריכי־שער פילאָזאָפיע און איז געווען איינער פון דיא בעסטע פּאָע־טען פון זיין צייט. פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז איינציגע תפילות, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט דער שעהנ־קייט פון דער שפּראך און פאָרמע וויא אויך מיט זייער טיעפ־קייט און וואָרעמקייט. אין א תפלה, וואו ער דריקט אויס דעם וועלט־שמערץ, זאָגט ער:

מה יתרון לאדם	כעוף יתעופף כבודם
ואיך יתגאו בעודם	ופתאום יבוא אידם.
יבין איש לב ונבון	כי סוף כל לרקבון
ומעפר הצבכו	ועדיו עתה שבנו
— — — — — — —	— — — — — — —
קום וראה בעיניך	כי לא לך הונך
והאדם וקנינו	למחר יבוקש ואיננו.

(וואס קומט ארויס דעם מענשען פון זיין גליק, ווען ער פער־שווינדט אזוי גיך וויא א פויגעל? וויא קען ער שטאלצירען מיט זיין מאכט, ווען דער אונגליק קומט אזוי פלוצלונג? זאל יעדער קלוגער מענש פארשטעהן, אז אלץ מוז צום סוף אונ־טערגעהן. פון דער ערד גענומען און אהין געהען מיר באלד צוריק. בעטראכט דיין רייכקייט איז דאך ניט דיינע. היינט נאך ביזטו דא, און מארגען שוין — ניטא).

אין אן אנדער ליעד, וועלכע הייסט „גאולה", לאזט ער דעם אידישען פאלק ריידען צו גאט:

אסבלה נדודי	אגילה בגלותי,
אעבד מעבדי	אוחילה במחלתי.
יערב לי שביי	לא אקוץ במוסרי,
אתנה על־לחיי	עול צרי ומוסרי.
אעלז באידי	אשישה בדלותי, —
מחלי ומרודי	המה לי תהלתי!

(איך דולדע מיין וואנדער לעבען, איך פרעה זיך מיט מיין גלות; א קנעכט צו מיינע פערשקלאפער, האף איך דאך אין מיינע צרות. מיין געפאנגשאפט איז מיר זיס, איך פערמיאוס ניט מיין שטראף. דעם יאך פון מיין פיינד טראג איך צו־פריעדען. איך בין גליקליך אין מיין בראך, איך פרעה זיך אין מיין ארעמקייט. מיין אונגליק און מיינע צרות, — זיי דיינען מיין רוהם!)

און ווייטער אין דעם זעלבען ליעד:

צוררי על דתך	שנאת שוא שנאוני
שקרו בבריתך	ובלא אל קנאוני,
לעבוד זולתך	כמעט החטיאוני
ואני בעודי	שמתיך אילותי, —
אעמוד על עמדי	לא אט ממסילתי!

(צוליב דיין תורה האָבען זיי מיר אזוי פיינט, מיינע שונאים. זיי פערלייקנען דיין בונד און מיט א ניט־גאָט ווילען זיי מיר בעצווינגען. צו דיענען אן אנדערען האָבען זיי מיר שיעור ניט געמאַכט זינדיגען. און איך, נאָך אין מיין יוגענד האָב נאָר דיר געמאַכט צו מיין גאָט, — איך בלייב אויף מיין וואך, איך פערלאָז ניט מיין וועג!).

עס פערשטעהט זיך, אז דיא ליעדער פערליערען זעהר פיעל פון זייער אָריגינעלער שעהנקייט אין דער פשוט'ער, פּראָזאאישער איבערזעצונג. זיי פערליערען ניט בלויז דעם קלאנג און דיא מוזיק, נאָר טאקע אויך א היבשען טהייל פון אינהאלט. דער לעזער, וואָס פערשטעהט העברעאיש וועט אָבער לייכט איינזעהן, אז ר״ י צ ח ק א ב ן ג א ו ת קען פערנעהמען א גאנץ חשוב'ען פּלאץ צווישען דיא גרויסע העברעאישע פּאָעטען פון יענער צייט, און אז זיין סטיל איז שוין א גרויסער שריט פּאָרווערטס לגבי דיא שרייבער, וואָס האָבען געלעבט אין דעם פריהערדיגען דור. אלס פּאָעט קען ער מיט רעכט בעטראַכט ווערען אלס דער בריק, וואָס בינדט צוזאמען דעם דור פאַר איהם מיט דעם דור נאָך איהם.

VI.

ב ח י י און זיינע לעהרען. — די פליכטען פון די גליעדער און די פליכטען פון די הערצער. — בחיי'ס פילאָסאָפיע. — זיינע ראיות וועגען דער עקזיסטענץ און די איינהייט פון גאָט. — בחיי אלס מיסטיק און דער איינפלוס פון די „ס ו פ י ס". זיין מיינונג וועגען פרייען ווילען. — ב ח י י'ס פּאָעזיע.

צווישען דיא אלע תלמודיסטען, פּאָעטען און פילאָזאָפען פון יענער צייט, פערנעהמט רבינו ב ח י י א בעזונדער פּלאַטץ. ער איז געוועזן א תלמודיסט און א דיין אין ס א ר אַ־ג אָ ס א, שפּאניען, אָבער ער האָט זיך דערמיט ניט צופריע־דענגעשטעלט; ער האָט אויך געשריבען פּיוטים, אָבער דאָס איז פאר איהם געוועזן פון קליינער וויכטיגקייט. ער איז געוועזן א בעדייטענדער פילאָזאָף און וויסענשאפטס־מאן, ער איז בעקאנט געוועזן מיט דער פילאָזאָפיע פון א ר י ס ט אָ ט ע ל, וועמען ער ציטירט; ער ציטירט אויך ע ק ל י ד'ס גע־אָמעטריע; ער האָט געוואוסט דיא פילאָזאָפישע סיסטעמען פון ס ע ד י ה ג א ו ן און ד ו ד ה ב ב ל י אָדער א ל מ אָ ק א מ ע ץ, וועלכע זיינען געוועזן זיינע אינדירעקטע רביים; ער איז בעקאנט געוועזן מיט די שפּראך פארשונגען פון זיין צייט־גענאָסע א ב ן ־ ג א נ א ח. אָבער דאָס אלץ איז ביי איהם נאָר געוועזן א מיטעל צום ציעל. און זיין ציעל איז געוועזן צו רייניגען דיא הערצער פון זיינע גלויבענס־גענאָסען, זיי צו לערנען דיא פליכטען פון דער נשמה און ניט בלויז דיא פליכטען פון דעם גוף.

פון ב ח י י'ס פּריוואַט לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר ניט. מיר ווייסען בלויז, אז אויף זיין עלטער, אין יאָהר 1040, האָט ער אָנגעשריעבען זיין בעריהמטע ווערק „חובות הלבבות“, דיא פליכטען פון דיא הערצער. דער חובות הלבבות איז איי־נער פון דיא פּאָפּולערסטע און מעהר בעקאַנטעסטע ספרים ביין אידישען פאָלק ביז היינטיגען טאָג. דאָס איז א ספר וואָס איז געלייענט געוואָרען פון אלע קלאסען, פון לומדים און פון פּראָסטען עולם, אפילו פון אונזערע באבעס און מאַמעס. ער איז איינער פון דיא וועניגע ערנסטע ספרים, וואָס זיינען אי־בערזעצט געוואָרען אויך אין „עברי־טייטש“.

די גרויסע בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“ בעשטעהט אין דעם, וואָס ער איז דער ערשטער אידישער ספר, וואו עס איז געמאַכט געוואָרען א פּראָבע צו געבען און צו בעגרינדען א אידישע עטהיק, א גאנצע שיטה פון דער אידישער מאָראַל. די נייעסטע קריטיק האָט, אמת, אויסגעפונען, אז בחיי איז אין זיין ארבייט שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון א מאַהאמע־דאנישען שרייבער, וועלכער האָט וואהרשיינליך בעלאנגט צו דיא „ס ו פ י ס“ (א מיסטישע מאהאמעדאנישע סעקטע, וואָס האָט עקזיסטירט אין אכטען, נייַנטען און צעהנטען יאָהר־הונדערט), און וועלכער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר פאר איהם אָנגעשריעבען אן עהנליכען בוך. דאָס אָבער פער־מינדערט בשום אופן ניט דיא ווערטה און דיא בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“. ב ח י י האָט פערשטאַנען וויא צו מאַכען דערפון אן עכטען, ריין אידישען בוך.

ג ר ע ט ץ פערגלייכט ב ח י י'ן צו דיא קריסטליכע לעהרער פון ערשטען יאָהרהונדערט, וואָס האָבען געזוכט אין יודענטהום די ריין־רעליגיעזע און מאָראַלע כונות, בעטראַכ־טענדיג דיא צערעמאָניאלע געזעטצע פאר וועניגער וויכטיג. דער פערגלייך איז אָבער ניט אין גאַנצען קיין ריכטיגער. יענע האָבען זיך געיאָגט נאָך דער נשמה פון דער תורה און אין גאנ־צען פערנאַכלעסיגט דעם גוף, ביז וואנען זיי זיינען סוף כל סוף געבליעבען אָהן א נשמה און אָהן א גוף. ב ח י י צוויי־פעלט אָבער ניט פאר איין מאָמענט אין דער גרויסער וויכטיג־

קייט אָבצוהיטען דיא אלע מצוות, וואָס געפינען זיך אין דער תורה, סאי דיא דאָזיגע וואָס דער שכל צווינגט אונז דערצו און סאי דיא דאָזיגע, וואָס מיר פערשטעהען ניט על פי שכל. זיי, די מצוות, זיינען ביי איהם די „חובות האברים“, דיא פליכטען פון גוף. זיי אליין אָבער, אָהן זייער אינערליכע כונה און זייער אינערליכען זינן, זיינען וויא א גוף אָהן א נשמה. זיי זיינען וויכטיג, אָבער פיעל וויכטיגער און העכער פאר זיי איז זייער מיין, זייער ציעל, זייער תכלית, זייער כונה. דאָס זיינען די „חובות־הלבבות“, די פליכטען פון דער נשמה. „דיא פליכטעז פון דעם גוף זיינען זעקס הונדערט און דריי־צעהן ; דיא פליכטען פון דער נשמה זיינען פיעל מעהר“.

ב ח י י געפינט, אז זיינע צייט־גענאָסען גיבען זיך אָפּ מעהר מיט דיא פליכטען פון דעם גוף וויא מיט דיא פליכטען פון דער נשמה, און ער איז מיט זיי ניט צופריעדען. ערביי־זערט זיך אויף דיא יענינגע, וואָס גיבען זיך אָפּ מיט אזעלכע ענינים, וואָס פערשאַפט זיי כבוד אין דיא אויגען פון דיא פראַסטאַקעס. ער איז אויך ניט צופריעדען מיט דיא יעניגע, וואָס גיבען זיך אָפּ בלויז מיט לערנען דעם תלמוד און זיך מפלפל זיין וועגען אלערליי אונמעגליכע פראגען, פערנאַכלעס־סענדיג דיא אמת'ע כונה פון דער תורה. וועגען דיא לעצטע בריינגט ער א גמרא וואָס זאָגט : „דער וואָס לערנט בלויז דיא תורה“ (און טהוט ניט וואָס זיא לערנט) „איז געגליכען צו איינעם וואָס האָט קיין גאָט ניט“. דער עיקר איז א בעהעפ־טונג און ליעבע צו גאָט, ליעבע און בעוואונדערונג פון זיינע מעשים, פון דער שעפּפונג; א ריינע הארץ, א ריינער געוויס־סען, א ריינע נשמה, וואָס דאָס איז דיא אמת'ע, איננערליכע כונה פון דער תורה, „די פליכטען פון דער נשמה“.

און אזוי וויא ביז איהם, ערקלעהרט ער, האָט נאָך קיינער ניט אָנגעשריעבען אזא מין ספר, וואָס זאָל זוכען צו בעווייזען דיא וויכטיגקייט פון דיא פליכטען פון דער נשמה, האָט ער זיך גענומען צו דער דאָזיגער ארבייט. און ער שרייבט בכיון, זאָגט ער, „אין דער שפּראך וואָס אלע ריידען (אין אראביש) און אין

א לייכטען, פערשטענדליכען לשון, אהן די שווערע און פרעמ־דע ווערטער", כדי אלע זאלען פערשטעהען.

זיין ספר טהיילט ב ח י י איין אין צעהן קאפּיטלען אדער „שערים". דער ערשטער שער בעשעפטיגט זיך מיט דער איינהייט פון גאט, און ער הייסט דערפאר „שער־היחוד". בחיי בעהויפּטעט, אז דער וויכטיגסטער יסוד אין דער תורה איז די איינהייט פון גאט. עס איז אבער ניט גענוג, וואס דיא תורה הייסט אונז ג ל ו י ב ע ן אין אן איינציגען גאט. דער וואס האט דיא פעהיגקייט אין דעם וויסען איז מחויב אין דעם צו פארשען און עס צו בעגרינדען מיט'ן שכל און דורך דער פי־לאזאפיע.

דיא עקזיסטענץ פון גאט בעגרינדעט בחיי אויף דיא פאל־גענדע ארגומענטען:

1) קיין זאך קען זיך אליין ניט מאכען. יעדער זאך, וואס מיר זעהען מוז זיין געמאכט אדער פון אן אנדערען ענטוועדער פון זיך אליין. אויב דיא זאך האט זיך אליין געמאכט האט זיא דאך עס געמוזט טהאן אדער א י י ד ע ר זיא איז געוועזען ענטוועדער ש פ ע ט ע ר וויא זיא איז געוועזען. ביידע זאכען זיינען דאך אבער אוממעגליך. ש פ ע ט ע ר האט זיא זיך דאך ניט געדארפט מאכען, ווייל זיא איז שוין געוועזען. א י י־ד ע ר זיא איז געוועזען, וויעדער, איז זיא דאך געוועזען גאר נישט, און גאר נישט קען ניט מאכען עטוואס.

2) דיא אורזאכען פון זאכען מוזען זיין בעגרעניצט אין צאהל, זיי קענען ניט זיין אונענדליך. דער מענשליכער שכל מוז קומען סוף כל סוף צו דיא לעצטע אורזאכע, וועלכע איז זעלבסט־עקזיסטירענד און דארף ניט קיין אורזאכע צו איהר עקזיסטענץ.

3) זאכען, וואס זיינען אין זייער נאטור צוזאמענגע־שטעלט מוזען זיין געמאכט. יעדע צוזאמענגעשטעלטע זאך האט דאך געמוזט געמאכט ווערען פון זאכען, וואס האבען שוין עקזיסטירט פריהער. פאלגליך, א צוזאמענגעשטעלטע זאך קען ניט זיין דיא ערשטע, ווייל דיא זאכען פון וועלכע זיא בע־שטעהט האבען עקזיסטירט פריהער.

נון, אלזאָ, קומט ב ח י י צום פאָלגענדען שלוס: דיא וועלט וויא מיר זעהען איהר איז א צוזאמענגעשטעלטע. הי־מעל און ערד, דיא זונן, דיא לבנה און דיא שטערען, דער מענש, דיא חיות, דיא געוויקסען און דיא מינעראלען. זיי אלע בע־שטעהען פון דיא פיער עלעמענטען. וויבאלד זיא איז א צוזאַ־מענגעשטעלטע מוז זיא זיין א געמאכטע, מוז זיא זיין בעשאַ־פען. דער שעפער מוז נויטהווענדיגערווייזע זיין אזעלכער וואָס אי ניט בעשאַפען געוואָרען, דיא ערשטע סבה, וואָס איז אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע. ווארום קוים וועט ער האָבען אן אָנפאנג מוז ער דאָך אויך האָבען א שעפער, דאן וועט הייסען, אז דיא ערשטע סבה איז ניט דיא ערשטע סבה.

בלייבט אָבער נאָך אלץ דיא טענה, טאָמער איז דאָס אלץ בלויז א צופאל, טאָמער איז דיא גאנצע וועלט געוואָרען פון זיך אליין אָהן אירגענד וועלכען שעפפער. דאָס מיינט ב ח י י קען ניט געמאָלט זיין, ווייל מיר זעהען אין דער וועלט אַ פּלאַן און א הארמאָניע. „ווען אימיצער וועט פערגיסען טינט אויפ׳ן פאפיער וועלען דערפון ניט ארויסקומען בוכשטאבען און שורות. ווען אימיצער וועט עטוואס אזעלכעס דער־צעהלען, וועט איהם קיינער ניט גלויבען. וויא קען מען גלוי־בען, אז דיא שעפפונג, וואו מען זעהט אן ערדלערע ארבייט, א טיעפערע חכמה, זאָל זיין בלויז א צופאל״.

דיא וועלט האָט אלזאָ ניט געקענט שאפען זיך אליין צו־ליעב דעם, וואָס קיין זאך קען זיך אליין ניט שאפען; זיא קען אויך ניט זיין אן עביג־עקזיסטירענדע, ווייל זיא איז א צוזאַ־מענגעשטעלטע פון יסודות, וועלכע האָבען געמוזט עקזיסטי־רען יעדער פאר זיך נאָך איידער דיא וועלט האָט עקזיסטירט וויא זיא איז איצטער. זיא קען אויך ניט זיין דער רעזולטאט פון א צופאל, ווייל מען זעהט אין איהר א פּלאַן און א סדר. דערפון איז אלזאָ געדרונגען, אז עס איז דאָ אַ שעפפער.

דער שעפפער מוז אָבער זיין איינער. לאָמיר אָננעהמען אז עס זיינען פעראנען מעהר ווי איין שעפפער, דאן מוזען זיי זיין אָדער אין גאנצען גלייך איינע צו דיא אַנדערע ענטווע־

דער זיך אונטערשיידען איינע פון דיא אנדערע אין געוויסע פרטים. אויב זיי זיינען גלייך איינע צו דיא אנדערע אין אלע היגזיכטען, קענען זיי דאך איינע פון דיא אנדערע ניט ווערען אונטערשיערען, ז י י נ ע ן ז י י ד א ך א י י נ ס. אויב דאגעגען זיי שיידען זיך יע אונטער איינע פון דיא אנדערע, הייסט דאך עס, אז יעדער איינער פון זיי בעזיצט געוויסע אייגענשאפטען, וואס דער אנדערער האט ניט. דאס מיינט דאך, אין אנדערע ווערטער, אז זיי זיינען ניט פאלקאם און דא־רום בעגרעניצט. אבער קוים זיינען זיי אין זייער וועזען בע־גרעניצט, מוזען זיי דאך האבען אן אנפאנג און אן ענדע. און האבען זיי אן אנפאנג און אן ענדע מוזען זיי דאך זיין בעשא־פענע, ווייל קיין זאך קען זיך דאך אליין ניט בעשאפען. ווי־באלד אבער זיי זיינען בעשאפענע, קענען זיי דאך ניט זיין די ערשטע א ו נ ב ע ש א פ ע נ ע סבה, וועט עס דאך הייסען, אז זיי גופא האבען איין איינציגע, ערשטע סבה, וואס האט זיי בעשאפען און וועלכע איז ערשט גאט. קורץ, דער מענשלי־כער שכל מוז סוף כל סוף פיהרען צו אן אונבעגרענעצטע, אונ־בעשאפענע, אהן אן אנפאנג און אהן אן ענדע ע ר ש ט ע א י י נ צ י ג ע סבה.

בעטראכטען מיר וויעדער דיא וועלט, איהר פלאן און דיא הארמאניע וואס עקזיסטירט אין איהר, וויא איין זאך שליסט זיך אין דיא אנדערע, דעם וואונדערבארען סדר אין דיא קלענ־סטע וויא אין די גרעסטע בעשעפעניסען, מוזען מיר זאגען, אז דאס שטאמט אב פון דיא הענד פון איין מייסטער. זעהענדיג דיא איינהייט פון דעם פלאן אין דער שעפפונג, איז ניטא קיין שכל'דיגע אורזאכע אנצונעהמען, אז עס איז פאראנען מעהר וויא איין שעפפער.

גאט איז אלזא איינער. בלייבט בלויז צו ערקלעהרען, וואס פאר א מין איינהייט ער איז. אן ארמעע איז אן איינהייט, אבער זיא בעשטעהט פון פיעלע איינצעלנע. א מענש איז איי־נער, אבער נאר איינער פון א מין, עס זיינען פאראנען פיעלע איינצעלנע מענשען. א מענש איז איינער, אבער ער בעשטעהט פון מעהרערע חלקים. גאט איז אן אבסאלוטע איינהייט, וואס

האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין זיין מין, וואָס קען ניט גע־
טהיילט ווערען אין חלקים, וואָס האָט ניט קיין אָנפאנג און קיין
ענדע. ער איז דיא איינהייט, וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ,
אַן איינהייט אָהן בעגרענצונגען, אַן איינהייט וואָס קענען מיר
זיך בלויז פאָרשטעלען אין שכל.

זייענדיג אַן אבסאלוטע איינהייט און דיא ערשטע סבה
פון אלץ, מוז ער זיין אונקערפּערליך. א קערפּער איז אין זיין
נאטור בעגרענעצט, מיט אַן אָנפאנג און אַן ענדע, און קען דא־
רום ניט זיין דיא ערשטע סבה. ער גופא מוז האָבען א סבה צו
זיין עקזיסטענץ. א קערפּער בעשטעהט פון טהיילען; און שוין
דערפאר אליין קען ער ניט זיין קיין אבסאלוטע איינהייט. מען
טאָר אלזאָ בשום אופן ניט טראכטען פון גאָט אלס פון א קער־
פּערליכען וועזען. די פּיעלע שטעלען אין דער ביבעל, וואָס ריי־
דען פון א קערפּערליכען גאָט זיינען געשריעבען געוואָרען אזוי,
כדי דער מענשליכער שכל זאָל עס קענען בעגרייפען; זיי
זיינען געשריעבען בלויז בדרך משל.

וואָס איז דען גאָט ? וואָס איז זיין וועזען ? דאָס זאָגט
ב ח י י קענען מיר מיט אונזער שכל ניט פערשטעהן. דאָס
איז גיכער א זאך פון הארצען און פון דער נשמה, וויא פון
שכל. דער מענש קען עס פיהלען, פערלאנגען, שטרעבען צו
איהם, אָבער ניט פערשטעהן, ניט דערגרינדען, ניט אויספאָר־
שען. ניט אונזערע חושים, ניט אונזער שכל זיינען גענוגענד צו
בעגרייפען דעם וועזען פון גאָט. מיר קענען איהם ניט בעגריי־
פען וויא ער איז, מיר קענען זיך אָבער איהם פאָרשטעלען פון
זיינע מעשים, פון זיינע ערשיינונגען, פון דיא טהוכטסען אין
דער נאטור. „וועגען גאָט", זאָגט ב ח י י „איז איבערהויפּט
ניט פּאסיג דיא פראגען : וואָס איז ער ? וויא איז ער ?
וואו איז ער ? ווייל דיא דאָזיגע פראגען גופא זיינען בלויז
מענשליך, ווערטער און פראגען וואָס פּאסען זיך פאר א בע־
שאפענעם אָבער ניט פאר דעם שעפּפער".

מיר קענען ניט זאָגען וואָס גאָט איז, ווייל דערמיט גופא
וואָלטען מיר איהם בעגרענעצט. ווען מיר זאָגען אויף א געווי־
סע זאך וואָס דאָס איז, מיינט עס דאָך, אז דאָס איז דאָס און

ניט עטוואס אנדערעס. דאס וואלט דאך הייסען, אז עס עקזיס־טירט עטוואס, וואס אין איהם איז ניטא, א זאך וואס איז אבער ניט שייך ביי גאט. מיר קענען וועגען גאט בלויז זאגען וואס ער איז ניט: ער איז ניט קיין ניט־עקזיס־טירענדער, ער איז ניט מעהר ווי אן איינהייט און ער איז ניט קיין בעשאפענער (נמצא, אחד, קדמון).

דער מענשליכער שכל איז לויט זיין טבע בעגרעניצט און ער קען דארום ניט בעגרייפען דעם וועזען פון גאט. דער מענש קען אפילו זיין אייגענע נשמה ניט פערשטעהן. פונקט וויא די מענשליכע חושים זיינען בעגרעניצט: מיט'ן אויג קען מען בלויז זעהן און מיט דעם אויער קען מען בלויז הערען, און אויך ניט אלץ קען דיא אויג זעהן אדער דער אויער הערען, אזוי איז אויך דער מענשליכער שכל בעגרעניצט בנוגע צו דער גאטהייט. מיר קענען אבער דערשפירען און דער־פיהלען גאט, ווען מיר טראכטען זיך אריין אין זיינע מעשים. דאס איז דעריבער דיא וויכטיגסטע ארבייט פון דעם מענשען. דער צווייטער קאפיטעל פון „חובות הלבבות" הייסט דארום „שער הבחינה", דער טויער פון בעטראכטונגען.

אין דעם „שער הבחינה" בעווייזט ארויס בחיי א גע־וואלדיגע און אן אלזייטיגע קענטנים אין די וויסענשאפטען, ווי זיי זיינען דאמאלסט געווען בעוואוסט. אין מאנכע שטעלען ווארפען זיך דורך געדאנקען, וואס זיינען אין איינקלאנג מיט אונזערע היינטיגע אנזיכטען. אזוי צום ביישפיעל רעדט ער פון „בעוועגונג" (תנועה) אלס דעם יסוד פון אלץ וואס עס עקזיס־טירט, פון אלץ וואס ווערט און וואס הערט אויף צו זיין. אהן דעם כוח פון בעוועגונג מיינט ער וואלט קיין זאך ניט געקענט ווערען און קיין זאך ניט געקענט אויפהערען צו זיין. ער דערמאנט אויך א „כוח המושך" (א צוציהונגס קראפט), כאטש ער פערשטעהט עס אנדערש ווי ניוטאן.

ער גיט דארטען אויך אן אויספיהרליכע פיזיאלאגישע און אנאטאמישע בעשרייבונג פון דעם מענשליכען קערפער. זיין בעשרייבונג פון דעם פערדייאונגס־פראצעס, די ארבייט פון די צעהנער, דעם ושט, דעם מאגען, דעם לעבער, דיא דריזען און

דיא עקסקרעציאָנס־אָרגאַנען בעוויזט, אז ער האָט געהאַט א גרויסע ידיעה אין דיא מעדיצינישע וויסענשאַפטען פון יענער צייט. זיין בעשרייבונג וויא אזוי דיא פערדייטע שפּייזען ווע־רען דורך קליינע אדערלעך (גידים דקים) געשיקט צום לעבער, איז זעהר אינטערעסאַנט. דאַן געהט ער איבער צו אַן אַנאַליז פון דיא גייסטיגע כוחות אין מענשען און זוכט צו בעווייזען, ווי אזוי זיי זיינען אַלע נויטהיג, אום צו בילדען איין גאַנצעס, איין האַרמאָנישעס. קורץ, אין דער גאַנצער גרויסער וועלט, אין דער גאַנצער נאַטור, פּונקט אזוי ווי אין דעם קערפּער און אין דער נשמה פון דעם איינצעלנעם מענשען זעהט ער א צוועקמעסיגקייט און א פּלאַנמעססינקייט, גאָט'ס גנאַדען און רחמנות. דיא דאָזיגע בעטראַכטונגען, מיינט ב ח י י, מו־זען פיהרען דעם מענשען דערצו, אז ער זאָל זיך אָבגעבען מיט דיענען גאָט. דער דריטער קאַפּיטעל הייסט דארום: „שער עבודת אלוהים", דער טויער פון גאָט'ס דיענסט.

דער מענש דאַרף דיענען גאָט. ווייל גאָט טהוט איהם גוטעס. און גאָט'ס גוט טהאָן קען ניט פערגליכען ווערען מיט די גוטעס, וואָס איין מענש טהוט דעם אַנדערען. ווען א מענש טהוט גוטעס דעם אַנדערען, טהוט ער עס פון זיין אייגענע טובה וועגען. אפילו ווען דער רייכער העלפט אויס דעם אָרע־מאַן איז עס אויך דערפאַר, וואָס ער גופא ליידעט פון יענעם'ס צרות. ביי גאָט איז דאָס אַלץ ניט שייך. ער האָט דערפון גאָר ניט. ער טהוט גוטעס, ווייל ער איז בטבע גוט. דער מענש דאַרף דעריבער דיענען גאָט ניט ווייל ער ערוואַרט א בעצאָהלונג דערפאַר, ער דאַרף ניט זיין וויא א שקלאַף וואָס אַרבייט פאַר א לוין, נאָר ער דאַרף עס טהאָן אויס ליעבע און איבערגעבענ־הייט. דער מענש דאַרף, פּונקט ווי גאָט, אויך טהאָן גוטעס צוליעב די גוטעס גופא און ניט צו־ליעב אַנדערע, אויסערליכע צוועקען. די מצוות און דיא געזעטצע זיינען טאַקע זעהר וויכטיג, אָבער נאָר דער־פאַר, ווייל זיי האָבען א ערציהערישעווירקונג, ווייל זיי דיס־ציפּלינירען דעם מענשען און ציינען איהם אַן די ריכטיגע וועג, כדי ער זאָל ניט ווערען פערפיהרט אָן א זייט און זיך אריינלאָ־

זען אין איין עקסטרעם אָדער אין דעם אַנדערען. אזוי וויא עס איז ניט גוט זיך אין גאַנצען ארײַנצולאָזען אין אלערליי וועלט־ליכע תענוגים און וואוילטאַגען, פּונקט אזוי איז ניט גוט ווען איינער זונדערט זיך אין גאַנצען אָב פון דער וועלט און פון איהרע הנאות; אַלץ דאַרף זיין מיט א מאָס. אַליין אָבער זייי־נען זיי, דיא מצוות, ניט דער עיקר. זייער אינגערליכע כונה, דיא ערהויבונג פון דעם גייסט, דיא רייניגונג פון דער נשמה, די „פליכטען פון דיא הערצער", דאָס איז דער ציעל און דאָס איז דער תכלית.

און כאָטש ב ח י י פּריידיגט מעססיגקייט, איז עס ביי איהם בלויז א פּשרה. עס קומט ביי איהם פּאַר א שטענדיגער ראַנגלען זיך צווישען די ראַציאָנאַליסטיש־פּראַקטישע אידישע תורה און דעם מיסטישען שטרעבען פון זיין אייגענער נשמה. ער אַליין האַלט זעהר פיעל פון אבגעזונדערהייט, פון חשבון־הנפש, פון ארײַנטראַכטען זיך אין זיך, פון בעהעפטען זיך מיט גאָט. דאָס ברייגגט ער ארויס אין דעם ניינטען קאַפּיטעל, וועל־כער הייסט „שער הפּרישות", דער טויער פון אָבגעזונדערקייט. ער גלויבט אָבער, אז דערצו זיינען פּעהיג בלויז דיא יחידי סגולה, די איינציגע אויסערוועלטע, די אמת'ע חסידים.

וויא עס איז שוין געזאָגט געוואָרען, טהיילט ב ח י י איין זיין ווערק אין צעהן קאַפּיטלען אָדער שערים. איין „שער" פיהרט ארײַן און איז צונויפגעבונדען מיט'ן נעקסטען. דער לעצטער הייסט „שער אהבת ה'". דער טויער פון גאָט'ס ליעבע. דאָס איז דיא לעצטע און דיא העכסטע מדרגה צו וועל־כע א מענש קען דערגרייכען, און דאָס צו ערר︎ייכען דאַרף ער שטרעבען. דאָס איז אזא גייסטעס־צושטאַנד, אַן עקסטאַטי־שער צושטאַנד, ווען דער מענש קען זיך פעראייניגען מיט זיין בורא און פאר איהם ווערט דאַן אַלץ קלאָהר און פערשטענד־ליך, ער ווערט א טהייל פון זיין ליכט. דאָס איז א בעהעפטונג פון דער מענשליכער נשמה צו איהר קוואַל. דאָס איז א צו־שטאַנד פון פאָלשטענדיגער ענטזאַגונג, ווען דיא פערלאַנגען און געלוסטען פון דעם גוף, דיא ליידען און דער צער פון „חומר" האָבען שוין לגמרי קיין בעדייטונג ניט פאר דעם

מענשען. דער גאנצער וועזען פון מענשען ווערט גערייניגט און געלויטערט פון דיא אלע גראָבע, ערדישע פערלאנגען. דער מענש, זיין נשמה, ווערט אזוי וויא בעפרייט פון דעם גוף און ער ווערט א טהייל פון דער אונענדליכקייט. דאָס איז דער זעל־בער גייסטיגער צושטאנד, וואָס די אלטע אינדישע מיסטיקער האָבען בעצייכענט מיט דעם וואָרט „יאָגאָ" און וואָס מען קען אָנרופען אויף אידיש דביקות. אין דעם איז בחיי שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די „סופים", וועלכע זיינען שוין פריהער דערמאָנט געוואָרען. דיא פראקטישקייט פון דער אידישער עטהיק האָט איהם אָבער ניט דערלאָזען צו פערקריכען צו וויים אין יענער ריכטונג.

* * *

בחיי בעריהרט אויף די פראגע וועגען פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? ווי קען דער גע־דאנק פון א מענשליכען פרייען ווילען שטימען מיט דעם גע־דאנק, אז גאָט ווייס אלץ פון פריהער? בחיי ענטזאגט זיך צו געבען אן ענטפער אויף דעם. אין מאנכע זאכען זאָגט ער, ווייזט אויס, אז דער מענש איז פריי; אין אנדערע ווידער ווייזט אויס, אז ער איז ניט פריי. אונזער שכל, מיינט בחיי, איז צו שוואך און צו קליין, אז ער זאָל קענען געבען א גרינד־ליכען ענטפער אויף דער דאָזיגער פראגע. אויב אָבער מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז אלע פאסירונגען זיינען פון פאָראויס בעשטימט פון גאָט און דער מענש קען זיי ניט ענדערען, איז דאָך אונמעגליך, אז דער גוטער און גערעכטער גאָט זאָל בע־שטראפען א מענשען פאר א זאך וואָס ער קען זיך ניט העלפען. אין אנדערע ווערטער, טהעאָרעטיש און פילאָזאָפיש קען ניט בעוויעזען ווערען, אז א מענש האָט א פרייען ווילען, אָבער פון א ריין עטהישען שטאנדפונקט מוז מען אָננעהמען, אז דער מענש האָט יע א פרייען ווילען. אין דעם איז דאָ א מערקוויר־דיגע עהנליכקייט צווישען בחיי'ס און קאנט'ס לעהרען.

בחיי האָט אויך געשריעבען פּאָעזיע. זיי צייכנען זיך אויס מיט א טיעפען רעליגיעזען געפיהל און מיט אן אונענדליכע בייננקענים פון דער נשמה צו איהר קוואל. פון דיא בעסט בעקאנטע איז א קורצע ליעד אין צעהן שורות, אין וועלכע ער גיט איבער דעם אינהאלט פון זיין הויפּט ווערק, דעם „חובות הלבבות, און זיין בעריהמטע ליעד „ברכי נפשי“. דיא לעצטע איז אן אויפרוף, א „התעוררת“, צו דער נשמה, אז זי זאָל זיך ארומקוקען ארום זיך, איינזעהן דיא נישטיגקייטען פון לעבען, און שטרעבען צו איהר בורא. זי איז פול מיט דעם וועלט־וועה; „דאָס לעבען און דער טוידט“, זאָגט ער דאָרטען אין איין פלאץ, „געהען צוזאמען האנד אין האנד, און ווערען קיינמאָל ניט פערנאנדערגעטהיילט. זיי האלטען אין זייערע הענד א צובראָכענעם בריק, אויף וועלכען אלע בעשעפּעניסען געהען דורך. דאָס לעבען שטעהט ביי זיין אריינגאנג; דער טוידט ביי זיין ארויסגאנג. דאָס לעבען בויט, דער טוידט צושטערט; דאָס לעבען זעעט, דער טוידט שניידט; דאָס לעבען פלאנצט, דער טוידט רייסט אויס; דאָס לעבען בעהעפט, דער טוידט צושיידט; דאָס לעבען זאמעלט, דער טוידט צושפּרייט. און זיי וויסען, נשמה מיינע, אַז אויך דו דאַרפסט אַריבערגעהן דעם דאָזיגען בריק“.

זיין שפּראך אין דיא ליעדער איז לייכט און פליססיג. עס איז א שאָד, וואָס דער חובות הלבבות איז ניט געשריעבען געוואָרען פון איהם אליין אין העברעאיש. אין מאנכע פלעטצער איז דיא שפּראך פון דעם איבערזעטצער ניט קלאָהר און הארט.

VII.

ר׳ שלמה אבן־גבירול. — דער פּאָעט פון טרויער. — זיינע פּערזענליכע ליידען און זייער איינפלוס אויף זיין פּאָעזיע. — די לעגענדע וועגען זיין טויט. — זיינע ליעדער: פּערזענליכע, נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע פילאָזאָפישע. — דער לאַטיינישער „פאָנס וויטאַ“ און דער העברעאישער „מקור חיים“. — אבן־גבירול׳ס שטה אין דער פילאָזאָפיע. — וואָס ער האָט מחרש געווען אין דעם ניי־פּלאַטאָניזם. — זיין לעהרע פון „ווילען“ אַלס די שאַפענדע קראַפט. — איהר ווירקונג אויף דער „קבלה“. — וואָרום זיין פילאָזאָפיע איז וועניג בעקאַנט ביי אידען.

ר׳ שלמה א ב ן ־ ג ב י ר ו ל (גאַביראָל) איז אָהן שום ספק איינער פון דיא גרעסטע און פעהיגסטע קינדער, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען. ער איז גרויס סאַי אַלס דיכטער און כאַי אַלס פילאָזאָף, און ער פערנעהמט אויף דיא ביידע געביטען אַזאַ חשוב׳ען פּלאַטץ, וואָס זעהר וועניגע סאַי פאַר איהם און סאַי נאָך איהם האָבען פערנומען. עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פילאָזאָפען און טיעפערע דיינקער ווי ער, ווי למשל דער ר מ ב ״ ם אָדער ש פ י נ א ז א, אָבער יענע זיינען ניט געווען קיין פּאָעטען; עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פּאָעטען וויא ער, אָבער יענע זיינען ניט געווען אַזעלכע טיעפע דיינקער. און וואָס נאָך מעהר, ביי איהם געהען דיא ביידע מעלות צוזאַמען און זיי ווערען איינס: ער דיכטעט וויא א פילאָזאָף און פילאָזאָפירט וויא א פּאָעט.

וועגען זיין פּאָעזיע שרייבט י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י, א שפּעטערדיגער פּאָעט און קריטיקער: „אין פערגלייך צו

ש ל מ ה ׳ס ליעדער זיינען אלע פריהערדיגע פאעטען און זייערע ליעדער געווען גאר נישט און גאר נישט. לגבי איהם זיינען דיא גרעסטע קליין. ער איז דער איינציגער, וואס האט דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון דיכטער־קונסט. אלע וואס זיינען געקומען נאך איהם, האבען געלערענט פון איהם".

וועגען זיין פילאזאפיע איז די מיינונג פון מאנכע מאָדערנע פארשער, „אז ער איז דער טיעפסטער און אָריגינעל־סטער דיינקער צווישען דיא אידען און די אראבער" (שטיינ־שניידער). גרעטץ רופט איהם אן „דער אידישער פלאטא".

שלמה אבן־גבירול׳ס ליעדער, וועלכע זיינען געווען זעהר פיעל אין צאָהל, זיינען נאך ביז היינטיגען טאָג ניט צונויפ־געקליעבען געוואָרען אין איין זאמלונג. פיעלע פון זיי זיינען אין גאנצען פערלאָרען געגאנגען, א גרויסער טהייל איז צו־שפרייט און צו־וואָרפען אין דיא פערשיעדענע „סדורים" און „מחזורים" און נאך א היבשער טהייל געפינט זיך אין אלטע מאנוסקריפטען אין פערשיעדענע ביבליאָטהעקען. ערשט אין לעצטען יאָהרהונדערט האבען זיך געפונען איניגע געלעהרטע וויא ז א ק ס און ד ו ק ע ס, וואס האבען ארויסגעגע־בען ניט קיין פאָלשטענדיגע זאמלונגען פון זיינע ליעדער.

נאך ערגער איז געווען דער מזל פון זיינע פילאָזאָפישע ספרים. זיין הויפט־ווערק איבער פילאָזאָפיע האָט ער געשרי־בען אין אראביש. דער אָריגינאל פון דער דאָזיגער ווערק איז פערלאָרען געגאנגען. צום גליק אָבער איז געבליעבען א לא־טיינישע איבערזעטצונג, וואס איז געמאכט געוואָרען אין צוועלפטען יאָהרהונדערט אונטער דעם נאָמען „פאָנס־וויטא", דער קוואל פון לעבען. דער נאָמען פון דעם פערפאסער איז פערגרייזט געוואָרען פון דיא פערשיעדענע איבערשרייבער. פון א ב ע נ ג ע ב י ר א ל איז געוואָרען א ו ו ע נ ג ע־ב ר א ל, דאן א ו ו ע נ ס ע ב ר א ל, א ו ו י ס ע ר א ל און א ו ו י ס ע ב ר א ן. קיינער האָט ניט געוואוסט, ווער ער איז. די קריסטען האָבען מיט איהם געשטאָלצירט אלס זייערען א פילאָזאָף; די אראבער ווידער האָבען איהם בעטראכט אלס אן אראבישען פילאָזאָף. קיינעם איז ניט

איינגעפאלען, אז דער ראָזיגער אוויסעבראל אָדער אוויסעבראן, וועמעס גרויסע בעדייטונג איז פון צלעמען אנערקענט געוואָרען, איז דער אידישער אבן־גבירול.

אין יאָהר 1846 האָט דער אידישער געלעהרטער שלמה מונק געפונען א קאָפּיע פון דעם „פאנס וויטא“ אין לאטייניש. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געפונען פראגמענטען פון א העברייאישער איבערזעצונג, וואָס איז געמאכט געוואָרען אין דרייצעהנטען יאָהר־הונדערט פון ר׳ שם־טוב פאלקירא, אונטער דעם נאָמען „לקוטים מספר מקור חיים“ אויסציגע פון דעם ספר „קוואל פון לעבען“. וויא עס איז צו זעהן פון דעם נאָמען, איז דיא העברייאישע איבערזעצונג ניט קיין פאָלשטענדיגע. פאלקירא האָט זיך בענוגענט דערמיט וואָס ער האָט איבערגעגעבען דיא הויפּט־געדאנקען פון אבן־גבירול׳ס שטה אין דער פילאָזאָפיע. נאָך א גענויע פאָרשונג און קריטישע אונטערזוכונג, פערגלייכענדיג דיא לאטיינישע מיט דער העברייאישער איבערזעצונג, איז מונק געקומען צום שלום, אז דער אוויסעבראַ פון דעם „פאנס וויטא“ איז קיין אנדערער וויא אבן־גבירול פון דעם „מקור חיים“. דיא רעזולטאטען פון זיין ארבייט האָט ער אָבגעדרוקט אין א פראנצויזישען בוך, וואו עס געפינט זיך א חוץ די איבערזעצונג פון דעם לאטיינישען „פאנס וויטא“ אויך דער העברייאישער „לקוטים מספר מקור חיים“.

* * *

וועגען אבן־גבירול׳ס לעבען האָבען מיר גאנץ וועניג ידיעות. זיין פאָטער, ר׳ יהודה, האָט געלעבט אין קארדאָווא. צוליעב די אונרוהען וואָס זיינען דאָרטען פאָרגעקומען, וועגען וועלכע עס איז שוין גערעדט געוואָרען אין א פריהערדיגען קאפּיטעל, איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען געצוואונגען געוואָרען פון דאָרטען צו אנטלויפען. ער האָט זיך בעזעצט אין מאלאגא, וואו אבן־גבירול איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1021.

ווען ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג, האָט אבן גבירול פערלאָרען זיינע עלטערען. ער איז געבליעבען אליין און איינזאַם אויף דער גרויסער, ברייטער וועלט, אָהן עלטערען, אָהן ברידער און שוועסטער, אָהן קרובים און פריינד. וויא שטאַרק ער האָט געפיהלט דיא דאָזיגע איינזאַמקייט קען מען זעהן פון מאַנכע פון זיינע ליעדער, וועלכע ער האָט געשריבען נאָך אין זיין פריהער יוגענד. אין זיי בעקלאָגט ער זיך זעהר ביטערליך אויף זיין פינסטערען מזל, אויף זיין עלענדקייט, אויף אַלע זיינע צרות און יסורים. צווישען דיא אַלע העב־רייאישע פּאָעטען איז אבן־גבירול דער ערשטע׳ר, וואָס בע־שעפטיגט זיך אין זיינע ליעדער אזוי פיעל מיט זיין אייגענער פּערזאָן, מיט זיינע פּערזענליכע צרות און ליידען. זיין לעבען אַלס פערלאָזענער יתום, וואָס האָט פון איהם גערויבט דיא פריידען פון דער יוגענד, האָט איהם געמאַכט קלוג און ערפאַהרען פאַר דער צייט. ער האָט ניט געוואוסט פון קיין קינדהייט און האָט ניט געוואוסט פון קיין יוגענד, און דאָס פעהלט טאַקע אין זיינע ליעדער. מיט דער אויסנאַהמע פון א טרונק־ליעד (שיר היין), געפינט זיך ביי איהם קיין איינ־ציגע ליעד ניט, וואָס זאָל זינגען וועגען לוסט, וועגען ליעבע און וועגען דיא לעבענס־פריידען. זיין מוזע איז שטענדיג וויא געקליידעט אין שווארצען; ער האַלט שטענדיג אין איין טרויערען. אין זיין יוגענד קלאָגט ער אויף זיינע פּער־זענליכע צרות; שפּעטער וויינט ער אויף דיא צרות פון דעם אידישען פאָלק און דאַן וויעדער יאָמערט ער אויף דיא צרות פון דעם גאַנצען מענשען־געשלעכט, פון דער גאַנצער מענש־הייט. זיינע טיעפסטע און טרויעריגסטע ליעדער זיינען דיא יענינע אין וועלכע ער בעקלאָגט דעם מענשליכען שיקזאַל, דיא נישטיגקייט און נאַרישקייט פון דעם מענשליכען לעבען. ער איז דער פּאָעט פון דעם גרויסען וועלט־צער.

זיין גרויסער אומעט און צער טרייבט איהם אָבער ניט צו פערצווייפלונג און צום פעסימיזם. ער געפינט שוץ און רעטונג אין א טיעפען, אַלץ אומפאַסענדען, גלויבען. נאָכ־דעם וויא ער האָט לאַנג געגריבעלט און געזוכט, נאָכדעם וויא

ער האָט מיט זיין שכל געפאָרשט און גע'חקרן'ט וועגען דעם אנפאנג פון אלע אנפאַנגען און וועגען דיא ענדע פון אלע ענדען, וועגען דער גאָטהייט, וועגען דעם תוך פון דיא זאכען, וועגען דעם צוועק און תכלית פון לעבען און דיא אלע אנדערע אייביגע שאלות, נאָכדעם וויא ער איז געקומען צו יענעם גראָבען, גרויען וואנד דורך וועלכען דער מענשליכער שכל וועט קיינמאָל ניט דורכברעכען, איז ער אריינגעפאלען אין א מין רעליגיעזען עקסטאז, אין א הויכע רעליגיעזע בעגייס־טערונג. ער האָט דעם גאָט ניט געפונען מיט זיין שכל, ער האָט איהם אָבער דערפיהלט אין זיין הארצען. ער האָט זיך אָנגעפאַנגען פיהלען א טהייל פון דער גרויסער שעפּפונג, א טהייל פון דעם שעפּפער גופא, ווארום שעפּפער און שעפּפונג איז לויט זיין פילאָזאָפיע אייגענטליך בלויז א י י נ ס. עס איז נאָר אָן אונטערשיעד אין דער מ ד ר ג ה, אָבער ניט אין ע צ ם. אין דער שטארקייט פון זיין רעליגיעזען פיהלען איז דאָ א גרויסע עהנליכקייט צווישען איהם און זיין עטוואָס עלטערען צייט־גענאָסע ב ח י י א ב ן פּ א ק ו ד א.

און ווען ער האָט דערגרייכט דיא דאָזיגע הויכקייט פון רעליגיעזען פיהלען זיינען ביי איהם פערשוואונדען אלע אונטערשיעדען פון דיא אלע אָנגענומענע רעליגיאָנען. איד, קריסט, מאהאָמעדאַנער און געצענדינער זיינען גלייך. זיי שטרעבען אלע צום זעלבען ציעל, זיי מיינען אלע דיא זעלבע זאַך, דיענען אלע צום זעלבען גאָט, אפילו ווען זיי געהן אויף פערשיעדענע וועגען, אפילו ווען זיי געהען אויף קרומע און ניט ריכטיגע דרכים. זיי מעגען אפילו בלאָנדזשען, אָבער זיי מיינען גוט. „דו ביסט גאָט, און אלע בעשאַפענע זיינען דיינע קנעכט און דיענער. פון דיין כבוד ווערט ניט געמי־נערט דורך דעם, וואָס זיי דיענען צו אנדערע, ווארום זייער אלעמעס כונה איז צו קומען צו דיר. זיי זיינען וויא בלינדע, וואָס בלאָנדזשען זוכענדיג דעם קעניג'ס וועג" („כתר תורה").

* * *

וואו שלמה אבן־גבירול האָט זיך אויפגעהאלטען אין

זיינע קינדערשע יאָהרען, איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט, ווער עס זיינען געווען זיינע רביים אין העב־רייאיש, תלמוד און פילאָזאָפיע. ווען ער איז אַלט געווען זיבעצעהן יאָהר געפינען מיר איהם אין ס א ר אָ ג אָ ס א, אין דיא הויז פון י ק ו ת י א ל א ב ן ה א ס א ן.

י ק ו ת י א ל א ב ן ־ ה א ס א ן האָט פערנומען א גרויסע רעגיערונג ־ שטעלע אין דעם קעניגליכען הויף פון ס א ר א ג א ס א, אַן עהנליכע שטעלע צו דיא, וואָס ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָט פערנומען אין נ ר א נ א ד א. וויא שמואל הנגיד אַזוי איז אויך י ק ו ת י א ל געווען א ליעבהאָבער און אונטערשטיצער פון פּאָעטען און געלעהר־טע, כאָטש ער אַליין שיינט ניט געווען צו זיין איינער פון זיי, וויא עס איז געווען דער פאַל מיט שמואל הנגיד.

דער דאָזיגער י ק ו ת י א ל, וועמען דיא פּאָעטען פון זיין צייט בעזונגען אַלס גרויסען הערשער און נאָך גרע־סערען מענשען־פריינד, האָט אריינגענומען דעם אָרימען בן־גבירול צו זיך אין הויז און האָט איהם בעזאָרגט מיט אַלעס נויטיגען. דאָס איז געווען דיא בעסטע און גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען. זיין גליק האָט אָבער ניט לאַנג גע־דויערט. דער שלים־מזל האָט אַזוי וויא פערפאָלגט דעם יונגען פּאָעט. אין אַ קורצע צייט שפּעטער וויא אבן־גבירול איז אָנגעקומען אין י ק ו ת י א ל'ס הויז האָט אויס־געבראָכען א בירגער־קריעג אין סאראגאסא. דיא אורזאכען פון דעם בירגער־קריעג זיינען ניט בעקאַנט; עס איז וואהר־שיינליך געווען איינע פון יענע פּאַלאַץ־רעוואָלוציאָנען, מיט וועלכע דער מיטעלאַלטער איז אַזוי רייך. אַן אָנקעל פון דעם קעניג איז געווען דער אָנפיהרער פון דיא רעבעלען. זיי האָבען זיך אריינגעכאַפּט אין פּאַלאַץ און האָבען ערמאָרדעט דעם קעניג. דערביי האָבען זיי נאַטירליך אויך ניט געשאַ־נעוועט דעם קעניג'ס פריינד און ראַטהגעבער. יקותיאל אבן־האַסאַן איז אַרעסטירט געוואָרען און שפּעטער האָט מען איהם הינגעריכטעט.

א ב ן־ג ב י ר ו ל איז ווידער געבליבען אליין און אָהן שום שטיצע. נאָך זיין בעשיצער'ס טויט האָט ער זיך לאַנג ניט געקענט אויפהאַלטען אין סאראגאסא. ער האָט געגען זיך ערוועקט דעם צאָרן פון דיא ס א ר א ג א ס א ר נכבדים דערמיט, וואָס ער האָט זיי שטארק אטאקירט אין איינעם פון זיינע ספרים. ער האָט אפילו זייערע נעמען ניט דערמאָהנט, אָבער זיי האָבען זיך דערקענט. ער איז געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען דיא שטאָדט און אָנ־פאַנגען צו פיהרען אַ וואַנדער־לעבען. דאָס האָט פּאַסירט אין יאהר 1045, ווען אבן־גבירול איז אַלט געווען קרוב פון פינף און צוואַנציג יאָהר.

נאָך אַ לענגערען אָדער קירצערען ארומוואַנדרעווען איז ער אָנגעקומען קיין ג ר א נ א ד א, וואו ר' ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָט איהם מקרב געווען און אריינגענומען צו זיך אין הויז. אבן־גבירול האָט ווידער געפונען רוהע פאַר א געוויסע צייט. אין יענער צייט האט ער זיך, וויא עס ווייזט אויס, אָפּגעגעבען מיט'ן שרייבען זיינע פילאָזאָפישע און עטהישע ווערק. לאַנג אָבער האָט ער זיך אויך ביי שמואל הנגיד ניט אויפגעהאַלטען. צוליעב אַן אונבעקאַנטע סיבה איז פאָרגעקומען א פערפרעמדונג צווישען זיי ביידען.

פון זיין ווייטערען לעבען ווייסען מיר גאָר ניט. מיר ווייסען אפילו ניט וויא לאַנג ער האָט געלעבט און וואו ער איז געשטאָרבען. לויט דער בעהויפּטונג פון י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י, איז ער געשטאָרבען נאָך גאר יונג, פאַר דרייסיג יאָהר. ג ר ע ט ץ מיינט, אַז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1069 אָדער 1070, אַלזאָ אין עלטער פון קרוב פופציג יאָהר. גרעטץ דרינגט עס ארויס פון אַ ליעד, וואו עס ווערט דערמאָהנט, אַז עס איז שוין 461 יאָהר זינט דאָס אידישע פאָלק ליידט פון דיא מאהאָמעדאַנער, אַלזאָ אין יאָהר 1068. אַנדערע היסטאָריקער מיינען, אַז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1058. עס איז אָבער ניטאָ קיין גרונד פאַר וואָס מען זאָל ניט אָננעהמען דיא עדות פון א ל ח ר י ז י, וועלכער האָט געלעבט אין דרייצעהנטען יאָהר־הונדערט, סך הכל צוויי

הונדערט יאָהר שפּעטער נאָך אבן־גבירול. וויא דיא זאַך זאָל ניט זיין, בעשטימט ווייס מען ניט ווען ער איז געשטאָרבען.

עס איז אויך ניט בעוואוסט וואו ער איז געשטאָרבען. דיא פאָלקס־פאַנטאזיע האָט בעשאפען א שעהנע לעגענדע וועגען זיין טויט. דיא דאָזיגע לעגענדע דערצעהלט: „אַן אראבישער דיכטער, וועלכער האָט זיך געפיהלט זעהר שטארק געקריינקט, וואָס אבן־גבירול'ס ליעדער זיינען בעסער און מעהר בעריהמט פון זיינע, האָט איהם פון קנאה ערמאָרדעט. צו פערבאָרגען זיין פערברעכען האָט ער דעם קערפּער פון דעם ערמאָרדעטען פּאָעט בעגראָבען אין זיין גאָרטען אונטער א פייגענבוים. פון דאמאָלס אָן האָט דער בוים אָנגעפאנגען צו בליהען און בריינגען פרוכט פריהער וויא אַלע אַנדערע בוימער. דיא פרוכט זיינען אויך געווען אויסערגעוועהנליך שעהן און זיס. דער קלאנג וועגען דעם וואונדערבארען פייגען־בוים האָט זיך גענומען פערשפרייטען איבערן גאַנצען לאנד ביז עס איז אָנגעקומען צום קעניג, וועלכער האָט געהייסען די גאנצע זאַך אויספאָרשען. דער מערדער האָט זיך דאַן מודה געווען אין זיין פערברעכען, און ער האָט בעקומען זיין שטראָף".

* * *

זיין פּאָעטישער טאלאנט האָט זיך ביי איהם גענומען פערנאנדערבליהען, ווען ער איז נאָך געווען א גאַנץ יונגער אינגעל. צווישען זיינע איבערגעבליעבענע ליעדער געפינען זיך צוויי אין וועלכע ער אַליין דערצעהלט, אז ער איז בלויז זעכצעהן יאָהר אַלט. ער האָט זיך שוין דאַמאָלס אויסגעצייכענט מיט דער רייכקייט און ווייכקייט פון זיין שפּראַך, מיט זיין שעהנער פאָרם און מיט דער לייכטקייט פון זיינע גראַמען.

דיא דאָזיגע צוויי ליעדער זיינען כאראקטעריסטיש פאַר דעם פּאָעט און זיין נשמה־צושטאנד אין יענער צייט. אין דער ערשטער ליעד זעהט מען ארויס דעם שטאָלצען, זעלבסט־בעוואוסטען, כמעט זעלבסט־בעריהמערישען, יונגען בחור'ל.

וועלכער איז אזוי זיכער אין זיינע כוחות און צווייפעלט ניט פאר א מאָמענט אין זיין גרויסקייט און בעדייטונג: די זעלבסטזיכערקייט און זעלבסטצופריעדענהייט פון דער יוגענד. אין דער צווייטער ליעד זעהט מען דעם איינפלוס, וואָס זיינע פערזענליכע ליידען האָבען שוין דאמאָלס אויסגעאיבט אויף זיין פּאָעזיע.

.1

איך בין דער דיכטער, דאָס ליעד איז מיין קנעכט;
איך בין דאָס פיעדעל — צום שפּיעלען גענעבען.
מיין גוף געהט ארום אויף דער ערד, און מיין זעעל
אריבער די וואָלקענס צום הימעל טוט שוועבען.
מיין הארץ איז פערשטענדיג ווי ס׳הארץ פון א גרייז
און בין ערסט אין זעכצעהנטען יאָהר פון מיין לעבען.

.2

געמישט איז מיט זאָרג מיין געזאַנג
און מיין שמחה — מיט טרויער.
איך זעה מענשען לאכען, און איך —
אויף מיין לעבען איך וויין און בעדויער.

ווי פּאַסט עס, איך פרעג דיך, מיין פריינד,
פאר אַ אינגעל פון זעכצעהן
ניט שיינען מיט באַקען ווי רויזען צובליהטע,
נאָר קלאָגען און קרעכצען?

פון קינדוויז נאָך אָן האָט מיין אייגענע הארץ
מיך פער׳משפט צום טרויער:
דערפאר איז מיין לעבען בעטריעבט,
איך בעוויין און בעדויער.

(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

דיא טראגישע ענדע פון זיין פריינד און בעשיצער יקותיאל אבן־האסאן האט געמאכט א שוידער־

ליכען איינדרוק אויף דעם יונגען פאעט, וועלכער האט וועגען דעם אנגעשריעבען מעהרערע הספד־ליעדער. דיא דאזיגע ליעדער האבען נעמאכט אונשטערבליך דעם נאמען פון: יקותיאל אבן־האסאן. דא וועט זיין גענוג צו בריינגען בלויז א פאר פערזען פון זיי:

.1

זעה ווי שעהן איז די זון ביים פערגעהן,
ווי זי וואלט אין וויאלעט זיך פערהילט;
זעה דעם הימעל צו דרום און צפון,
און דעם מערב אין פורפור צושפיעלט.

די זון וועט דער וועלט באלד פערלאזען,
דער אבענד קומט שטיל און קומט קיהל,
און דער הימעל ווערט פינסטער, ווי ער וואלט
בעטרויערט דעם טוידט פון יקותיאל.

.2

ניט וואונדערט זיך מענשען אויף זון און לבנה,
וואס זיינען פערטונקעלט געווארען.
ווען זיי וואלטען פיהלען מיין הארץ און מיין ווייטאג,
זיי וואלטען צעשפרונגען געווארען.

(איבערזעצט פון נפתלי גראס).

ווען ער איז געווארען עלטער האט ער אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאל. ער בעקלאגט זיך ניט מעהר אזוי ביטער אויף זיינע אייגענע פערזענליכע ליידען. דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, דער לאנגער, ביטערער גלות, דיא אידישע פערשקלאפונג און דיא האפנונג אויף דיא ערלייזונג ווערען דיא טהעמאן פון זיינע ליעדער. זיין אייגענער צער און אונגליק ווערט וויא פערלארען אין דעם גרויסען צער און אונגליק פון גאנצען פאלק.

* * *

שלמה אבן־גבירול איז איינער פון די ערשטע און גרעסטע אידישע נאַציאָנאַלע פּאָעטען. א חוץ ר׳ יהודה הלוי, וועלכער האָט געלעבט שפּעטער פון איהם און איז געוועזן געוויסערמאסען זיין נאכפאָלגער, געפינט זיך קיינער ניט, וואָס זאָל זיך קענען פערגלייכען מיט איהם אין דיעזער הינזיכט. דער נאַציאָנאַלער וועהטאָג און דער חורבן פון לאַנד און אומה זיינען גאַנץ אָפט די טהעמען פון זיינע טרויער־ליעדער און תפילות. די אידישע האָפנונג אויף דער גאולה, וואָס איז נאָך ניט מקוים געוואָרען; דער לאַנגער גלות, וואָס קיינער ווייס ניט, ווען עס וועט נעהמען אַ סוף צו איהם ווערט בעקלאָגט אין פאָלגענדען ליעד:

שפּראָץ אויף, דוד׳ס שטאָם, און בליה אויפ׳ס ניי!
גענוג בעגראָבען זיין—דער ווינטער איז פארביי.
פאַרוואָס זאָל האַר דורך קנעכט געפּייניגט זיין מיט שאַנד?
ווי לאַנג וועט יעקב זיין געדריקט פון עשו׳ס האַנד?
שוין טויזענד יאהר איז מיר מיין גלות־לעבען שווער,
און וואַנדער ווי א פויגעל אין מדבר וויסט און לער.
און קיינער ברענגט קיין טרויסט—גאָט׳ס מלאך איז פערשטומט!
ווער קען ענטפלעקען מיר דעם טאָג פון אויסלייזונג ווען קומט?

(איבערזעצט פון ב. ר. ביעלאסטאצקי.)

די פאָלגענדע פערזען זיינען אויסציגע פון א ריהרענדע תפלה, אין וועלכער דאָס אידישע פאָלק בעקלאָגט זיך, פאר וואָס גאָט לאָזט איהם אזוי לאַנג שמאַכטען אין גלות:

געפאַנגען און געפּלאָגט אין לענדער וויט און פרעמד,
גענומען פאַר אַ דיענסט און ווי א דיענסט פערשעמט,
פון זינט האָסט מיך פערלאָזען, וואַרט איך אויף דיין גליק,

איך, פיעל געפלאָגטער, קעהר מיך אום אהיים צוריק.
אָן ענד האָט יעדער אָנהויב, מיין בראָך האָט ניט קיין ענד,
מיין וואונד האָבען די יאָהרען פערהיילען ניט געקענט.
אין גלות'דיגען זומפּ בין איך פערזונקען טיעף
און קיינער שטעלט קיין מאַסטבוים ארויסצוציהען מיין שיף.

* * *

ווי לאַנג וועסטו אזוי נאָך האַלטען מיך אין שאַנד?
ווען וועט דאס קול פון טערקעלטויב זיך הערען אין מיין לאַנד?

(איבערזעצט פון אוערבאך.)

אזעלכע ליעדער וואָס דריקען אויס דעם נאַציאָנאַלען וועה און די נאַציאָנאַלע האָפנונג געפינען זיך ביי גבירול א היבשע צאָהל. אבער פיעל מעהר אין צאָהל און אויך טיעפער און לירישער זיינען זיינע ריין רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער. אין זיי בעקלאָגט ער דעם צער און וועהטאָג פון דעם מענשען בכלל, ניט בלויז פון דעם אידען אלס איד; זיי זיינען אל־געמיין מענשליך.

אבן־גבירול, ווי מיר וועלען ווייטער זעהן, איז אין זיין פילאָזאָפיע שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון פּלאַטאָ און זיינע שפּעטערע תלמידים, איבערהויפּט פון פּלאָטינוס. דער יסוד פון דעם אמת'ען וויסען, פון דער ריינער ערקענטניס, זיינען ניט אונזערע חושים, נאָר דער שכל. די מענשליכע חושים זיינען אין זייער טבע בעגרענעצט און אליז וואָס זיי בעגרייפען זענען נאָר די ערשיינונגען פון די זאכען, אָבער ניט די זאַכען גופא, אין זייער עצם. א חוץ די וועלט פון ערשיינונגען, א חוץ די וועלט וואָס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים, וועלכע מוז זיין מטושטש און ניט קלאָר, ווייל אונזערע חושים זיינעז בעגרענעצט, איז דאָ די אמת'ע וועלט, די וועלט פון ווירקליכקייטען, די וועלט ווי זי איז, די

„אידעען־וועלט“, ווי פּלאַטאָ רופט עס אָן. די מענשליכע נשמה איז א טייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה. איידער זי קומט אריין אין גוף פיהרט זי א ריין־רוחניות'דיגען לעבען. בשעת זי געפינט זיך אין יענעם צושטאנד זעהט זי און בעגרייפט די אמת'ע וועלט, די וועלט ווי זי איז און נים בלויז ווי זי ערשיינט,—די „אידעען־וועלט“. קומט זי אָבער אריין אין גוף ווערט זי פּעראונרייניגט און פערגרעבט דורך די ליידען און פערלאנגען פון דעם קערפּער. זי קען מעהר ניט בעגרייפען דעם ריינעם אמת; זי זעהט די וועלט בלויז דורך די חושים, דורכ'ן גוף: זי זעהט בלויז אן אפּשפּיעגלונג פון דערווירקליכקייט, א מעהר אדער וועניגער עהנליכען בילד, אבער נים די זאכען גופא.

דער גוף איז פאר דער נשמה אזוי ווי א תפיסה. ער דער־לאָזט איהר ניט אריינדרינגען אין די עולמות העליונים פון וואנען זי שטאמט; ער דערלאָזט איהר ניט הנאה האָבען פון דער לויטערקייט פון דער „אידעען־וועלט“. די נשמה רייסט זיך אבער פון איהר תפיסה, זי שטרעבט אהין פון וואנען זי קומט. זי האָט א געוואלדיגע תשוקה, א מין ברענענדע ליעבע (דער „עראָס“ פון פּלאַטאָ) זיך צו פעראייני־גען און בעהעפטען מיט איהר מקור. און געלינגט דעם מענש־ליכען שכל אריינצודרינגען אין דער „אידעען־וועלט“, אין די „עצמיים הפשוטים“, ווי גבירול רופט זיי אָן, „איז עס די גרעסטע רוהע און דער העכסטער פערגניגען“.

פאר אבן־גבירול איז זיין פילאָזאָפיע געוועזען מעהר ווי א פילאָזאָפיע, מעהר ווי א בעשטימטע וועלט־אנשויאונג, מעהר ווי אן איבערצייגונג און מיינונג. זי איז אזוי ווי א טהייל פון זיין וועזען. ער האָט ניט בלויז געדענקט, נאָר טאקע אויך געפיהלט פּלאַטאָניש, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. ער האָט זיך געפיהלט אלס א טהייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה, מיט וועלכע ער דארף זיך צוזאמענ־גיסען, ווייל נאָר אין דעם בעשטעהט דער אמת'ער מענש־ליכער גליק. אין א שטעלע פון זיין ספר „מקור חיים“ רעדט

ער פון אַ עקסטאַסטישען צושטאַנד, אין וועלכען דער מענש קען זיך דערהויבען צו אַזאַ הויכקייט, אַז ער זאָל מיט'ן שכל קענען דערגרייכען צו די העכסטע ספערען. „דו וועסט זיין איינס מיט זיי און אין זיי“.

אַט די דאָזיגע געפיהלען דריקט ער אויס אין זיינע רעלי־גיעזע ליעדער. זיי זיינען אַן אויסגוס פון זיינע אינערליכסטע געפיהלען, אַ „השתפכות הנפש“, אַ חשבון צווישען מענש און גאָט, אַ שטרעבען און אַ תשוקה פון זיין נשמה זיך צו בעהעפ־טען מיט איהר קוואל.

זיינע תפילות זיינען ניט קיין תחנונים און בקשות אויף לאַנג לעבען, אויף נחת פון קינדער אדער אויף פרנסה. דאָס זיינען אַלץ קלייניגקייטען, אַלץ שפּל'ע און ניט וויכטיגע ענינים, וועגען וועלכע עס לוינט זיך גאָר ניט צו זאָרגען. וואָס פאַר אַ ווערטה האָט דער מענשליכער גליק אָדער אונגליק, ווען דאָס גאַנצע ערדישע לעבען איז איין גרויסער צער? וואָס טויג דאָס מענשליכע לעבען, ווען עס ענדיגט זיך סיי ווי סיי מיט'ן טויט? וואָס טויג דאָס מענשליכע גליק, ווען עס איז סיי ווי סיי בלויז אַ רגע? וואָס טויג איהם זיין עשירות, זיין גדולה און זיין כבוד, ווען ער קען זיי ניט מיטנעהמען מיט זיך אין קבר? אַט דיעזע טרויעריגע געדאַנקען וועגען דעם וועלט־שמערץ טרייבט אָבער ניט גבירול'ן צו פערצווייפ־לונג און צום פעסימיזם. אין זיין רעליגיעזען עקסטאַז געפינט ער אַן אויסוועג: דער מענש האָט אַ העכערען ציעל, אַ העכערע אויפגאַבע—ער דאַרף שטרעבען זיך צו פעראייניגען מיט זיין מקור. צו וואָס זיך קלעמען און זאָרגען וועגען די קליינליכע, אַלטעגליכע צרות? צו וואָס זיך פרעהען מיט'ן נאַרישען, פערפליהענדען ערדישען גליק?

פערגעס אָן דיין טרויער,
מיין אונרוהיג האַרץ.
ניט פאָרכט און בעדויער,
דעם ערדישען שמערץ.

באַלד וועט פון דיין קערפּער
דאָס לעבען פערגעהן,
און אלץ ווערט צונישט,
גלייך ס'וואָלט גאָרניט געווען.
דו מוזט אָבער ציטערן
פאַר'ן טויט, פאַר דעם ביטערן,
מוזט האָפען און בעטען
צו גאָט און זיין גנאָד.
אפשר וועט בעטען
דיך שיצען און רעטען—
ווען דו וועסט גענעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

וואָס ציטערסטו האַרץ מיינס,
און וואָס טהוט דיר באַנג?
וואָס ביזטו אין טרויער
פאַר דער וועלט און איהר גאַנג?
פליהט אַרוים די נשמה,
ווי ס'קומט נאָר דער רוף,
פערשטומט און פערשטיינערט
בלייבט איבער דער גוף.
און ווען דו קעהרסט אום זיך
צום שטויב פון דער ערד,
אַך, וואָס נעמסטו מיט
פון ערדישען ווערטה?
דאַן טרייבט עס און ציהט דיך,
ווי א פויגעל, וואָס פליהט גיך
צוריק צו זיין נעסט.
וואָס גיכער צו קומען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

וואָס העלפט דיר דאָס וויינען
אינ'ם לאנד פון פערגעהן?
הערשאַפט און קרוינען
וועלען זיין צו געוויין.
דאָס גוטע איז ליגען,
די ליעבע—בעטרוג;
און אלץ איז געגליכען
צו א פייל אינ'ם פלוג.
ס'וועט אלעס פערפליהען,
און צו אַנד'רע אוועק—
און וואָס איז דיין מיהען
דיין גאַנצער פאַרמעג,
ווען דו וועסט געגעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

דאס לעבען—א וויינשטאָק,
א מעסער—דער טויט.
און וואו נאָר דו געהסט—
דער טויט דיך בעגלייט.
ווי קורץ איז דער טאָג,
און ווי ווייט נאָך דער ציעל!
די האָפנונג איז ליגען
און פאַלשקייטען פול.—
דו לאָז זיך בעגניגען
מיט טרוקענעם ברויט;
פערגעס אָן דיין קומער,
און פאָרכט זיך דעם טויט—
ווען דו וועסט געגעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

ציטער אויף ווי א טויב,
דו אָרעמער, דו!
זאָרג זיך און גלויב
אין דער הימלישער רוה.
רוף צו גאָט און זיין גנאָד
יעדען טאָג, יעדע שעה,
יעדע ווייל, וואָס ביזט דאָ; —
ווייַן פאַר איהם שטענדיג
און בעט אין דער שטיל,
און טהו אלעם שטענדיג
אזוי ווי ער וויל.
דאַן וועלען מלאכים
דיך אויפוואַרטען דאָרטען,
זיי וועלען דיך פיהרען
צום הימלישען גאָרטען;
זיי וועלען דיך ברענגען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

(איבערזעצט פון נפתלי גראסס.)

רעדענדיג וועגען זיינע רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די גרעסטע און וואונדערבארסטע פון זיי אלע, זיין „כתר חכמה“. דאָס איז אן אָדע, א שבח, צום וועלטען־שעפפער, וועלכע האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער גאנצער וועלט־ליטעראטור. אין איהר האָט גבירול אין א פּאָעטישע פאָרמע איבערגעגעבען ניט בלויז זיין פילאָזאָפיע, נאָר דעם גאנצען תוך פון זיין וועזען, די גאנצע בענקענים פון זיין נשמה, זיין גאנצען שטרעבען זיך צו פער־אייניגען און צו ווערען א טייל פון דער אונענדליכקייט.

מיט אבן־גבירול האָט פּאַסירט דאָס, וואָס מיט פיעלע אנדערע. ארויסגעהענדיג פון דעם העכסטען בעגריף פון גאָט, בעטראכטענדיג גאָט אלס דאָס העכסטע פון אלע

העכסטע, וועמען ניט די מענשליכע חושים און ניט אפילו דער מענשליכער שכל קען משיג זיין, פאנגען זיי זיך אָן צו פיהלען אלס איינס מיט איהם. עס קומט אוים, אז וואָס מעהר זיי דערהעכערען גאָט, וואָס מעהר זיי דערווייטערען איהם פון זיך, אלץ נעהענטער ווערען זיי צו איהם, אלץ מעהר פיהלען זיי איהם און געפינען איהם אין זיך. פון דעם סאמע העכסטען בעגריף וועגען גאָט, וועלכער ווייזט אוים ווי א פראקטישער אטהעאיזם, פאלען זיי אריין אין א מין רעליגיעזען עקסטאז. דאָס ווייזט אוים ווי א ווידערשפרוך, אבער דאָס איז דאָך א פאקט. אזוי איז געוועזען דער פאל מיט די אלטע אינדישע מיסטיקער, מיט מאנכע פון די קריסטליכע מיסטיקער, מיט די מאהאָמעדאַנישע „סופים", מיט די אידישע „מקובלים" און טיילוויז אפילו מיט ב ר ו ך ש פ י נ אָ ז א. דאָס איז אויך געוועזען דער פאל מיט א ב ן ־ ג ב י ר ו ל. ווי אזוי דאָס קומט פאָר איז איינע פון די אינטערעסאנטסטע רעטעניסען פון דער מענשליכער נשמה.

* * *

אבן־גבירול איז אין זיין פילאָזאָפיע שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון פ ל א ט אָ און זיינע שפעטערע מפורשים, דיא נייפלאטאָניקער, הויפטזעכליך פון פ ל אָ ט י נ ו ס. פ ל א ט אָ ' ן דערמאָהנט ער אין זיין ספר „מקור־חיים" און אין פיעלע פונקטען קומט ער זיך צוזאמען מיט פ ל אָ ט י ־ נ ו ס ע ן.

פ א ל ק י י ר א, דער העבר'עאישער איבערזעצטער פון „מקור חיים", זאָגט אין זיין הקדמה, אז ג ב י ר ו ל האלט זיך אָן דער שיטה פון דעם גריכישען פילאָזאָף ע מ פ ע ־ ד אָ ק ע ל ס. אָבער אזוי וויא עס איז ניטאָ קיין שום עהנליכ־קייט צווישען עמפעדאָקעלס און גבירול'ס פילאָזאפיע, גלויבט מען, אז פ א ל ק י י ר א האָט געמיינט די „פאל־שע עמפעדאָקעליסטען". דאָס זיינען געוועזען שריפטען פון אונבעוואוסטע שרייבער, וואָס האָבען ארויסגעגעבען זייערע איינענע ווערק אויף עמפעדאָקעלס נאָמען. אין דיא דאָזינע

שריפטען האָבען זיך געפונען ציזאמענגעמישט געדאנקען פון פּלאטאן, פון אריסטאָטעלסען און דיא לעהרע וועגען דיא עלעמענטען פון עמפּעדאָקעלס. א טהייל פון דיא דאָזיגע פאלש־עמפּעדאָקעלשע לעהרען זיינען אויך אריין אין דיא אידישע געהיים־לעהרען, דיא „קבלה", מיט וועלכע אבן־גבירול איז אָהן צווייפעל געווען בעקאַנט. דאָס קען מען זעהן פון מאנכע פון זיינע ליעדער, וואו ער געברויכט געוויסע קאבאליסטישע אויס־דריקע; אין איינע פון זיי צום ביישפּיעל רעדט ער וועגען „די צוויי און דרייסיג שטעגען פון חכמה". — אן אויסדרוק פון דעם בעריהמטען „ספר־יצירה".

גבירול איז אלזאָ אין זיין פילאָזאָפיע בעאיינ־פלוסט געוואָרען פון פלאטא און זיינע תלמידים, פון דיא „פאלשע עמפּעדאקעליסטען" און פון דער „קבלה". פון דיא אלע האָט ער אָבער אויסגעארבייט אן אייגענע, אן אָריגי־נעלע, פילאָזאָפיע, וועלכע איז, אמת, אין מאנכע שטעלען גאנץ טונקעל, אָבער אין וועלכע עס געפינען זיך פיעלע גע־דאנקען, וואָס זיינען מיט א לאנגע צייט שפּעטער שארפער און קלאָהרער ארויסגעזאָגט געוואָרען פון שפּינאזא.

לאָמיר געהן כסדר:

„עס עקזיסטירען נאָר דריי: 1) דיא ערשטע סובּ־סטאנץ; 2) מאטעריע און פארם; 3) דער „ווילען" וואָס בינדט זיי צוזאמען" (אין במציאות אלא שלשה: העצם הראשון, היסוד והצורה, הרצון האמצעי בין שתי הקצוות). אלע אנדערע עקזיסטירענדע געפינען זיך אין זיי און שטאַ־מען פון זיי.

דיא ערשטע סובּסטאַנץ, אָדער וויא גבירול רופט עס „עצם הראשון" (אויך „מצוי הראשון").—דאָס איז גאָט. וועגען איהם גופא, וועגען זיין „מהות", ווייסען מיר גאָר ניט און מיר קענען גאָר ניט וויסען. „ער שטעהט העכער פון אלע בעגריעפען און אלע פאָרשונגען, ווייל ער איז דער טרעגער און בעוועגער פון אונזער וויסען (כי הוא הנושא והמניע את ידיעתנו"). מיר קענען זיך בילדען א פאָרשטעלונג פון

זיין עקזיסטענץ בלויז דורך דיא ווירקענדע כוחות, וואס קו־
מען ארויס פון איהם און זיינען א טהייל פון איהם, דאס
הייסט דורך דיא געשעהעניסען און טהעטיגקייטען אין דעם
גאנצען אוניווערזום. מיר זעהען בלויז פ א ל ג ע ן,
וועלכע צווינגען אונזער שכל זיך צו בילדען א פארשטעלונג
פון אן א ו ר ז א כ ע. אין ג ב י ר ו ל ׳ ס ווערטער
הייסט עס: פון דעם „עלול“ (רעזולטאט) קומען מיר
צו דער „עלה“ (צו דער אורזאכע); פון דאס געטהאנענע קו־
מען מיר צום טהוער. בעווייזען זיין עקזיסטענץ איז גאר ניט
נויטהיג, ווייל ער איז דיא עקזיסטענץ גופא, ער איז אזוי
צו זאגען דיא אידעע, דער טרעגער, פון עקזיסטענץ. קוים
רעדט איהר וועגען עקזיסטענץ, קוים בעגרייפט איהר עק־
זיסטענץ, מוזט איהר שוין האבען א פארשטעלונג וועגען
איהם, ווייל אהן איהם קען קיין שום עקזיסטענץ ניט זיין,
ווייל אלץ וואס עקזיסטירט איז אין איהם און דורך איהם.

ער איז אן אבסאלוטע איינהייט, וואס קען קיינמאל
ניט געענדערט ווערען, וואס בלייבט אלע מאל דיא זעלבינע
איינהייט. ער איז דיא סאמע א י נ פ א כ ס ט ע איינ־
הייט.

מיר קריגען א פארשטעלונג פון זיין עקזיסטענץ דורך
די כוחות וואס ארבייטען ארויס פון איהם. רעדט מען אבער פון
„כוחות“ אין איהם, מוזען זיי פערשטאנען ווערען ניט אלס
עטוואס אבגעטהיילט פון איהם אדער אויסערהאלב איהם.
זיי זיינען אין איהם גופא, אין דעם תוך פון זיין וועזען;
זיי זיינען נויטהווענדיגע אייגענשאפטען. אין ש פ י־
נ א ז א ׳ ס ווערטער וואלט עס הייסען: „מיר קענען די
סובסטאנץ ניט בעגרייפען סיידען דורך איהרע אטריבוטען“,
סיידען דורך דיא נויטהווענדיגע, אונפערמיידליכע אייגענ־
שאפטען פון איהר, וועלכע דריקען אויס דעם עיקר וועזען
פון דער סובסטאנץ.

דיא דאזיגע כוחות אדער, ריכטיגער, נויטהווענדיגע
אייגענשאפטען זיינען: 1) „מאטעריע און פארם“; 2)

דער „ווילען", וועלכע גבירול רופט אויך אן מיט דיא נעמען "חכמה" (דיינקען) אָדער „אמרה" (לאגאס).

וואס איז אזוינס מאטעריע ? מיט דער דאָזיגער פראַגע בעשעפטיגט זיך גבירול אין זיין ספר „מקור חיים".

סאי אין דעם „מקור חיים" סאי אין דעם „כתר תורה" בעצייכענט גבירול מאַטעריע מיט דעם וואָרט „יסוד" און ניט מיט דעם וואָרט „חומר". דאס איז ניט אָהן א ספּעציעלע כונה. „חומר" מיינט קערפּערליכקייט: „יסוד" מיינט פונדאמענט, באזיס. גבירול מיינט מיט „מאַטעריע" ניט קערפּערליכקייט, נאָר טאַקע דעם פונדאַמענט, דעם יסוד. קערפּערליכקייט און מאטעריע זיינען ניט איינע און דיא זעלבע זאך. קערפּערליכקייט איז מאַטעריע, אָבער מאַטעריע איז ניט אימער קערפּערליכקייט. קערפּערליכקייט איז א געוויסער מין מאַטעריע. קערפּערליכקייט איז מאַטעריע, וואָס האָט שוין א פארמע, אָדער וויא גבירול רופט עס, א „צורה". קערפּערליכקייט איז מאַטעריע ביי וועלכע עס איז שוין שייך וועגען, מעסטען, ברייטקייט, ליינג, טיעפקייט, האַרטקייט, ווייכקייט און אנדערע אזעלכע פארמען אָדער „צורות". גבירול'ס „יסוד" איז אָבער מאַטעריע אָהן אירגענד וועלכע פארמע, און מוז פאַרגליך זיין אונקערפּערליך, ווייל קערפּערליכקייט גופא איז דאך שוין א געוויסע פארמע אדער צושטאַנד פון מאַטעריע. גבירול'ס „יסוד" איז אזוי צו זאגען דיא אידעע פון מאַטעריע, א רוחניות'דיגע זאך, וואס קען אָננעהמען אלערליי פארמען, אויך די פאָרמע פון קערפּערליכקייט, און האָט אליין קיין פאָרם ניט. זיין „יסוד" איז וויא א ליידיגער פּאַפּיער אויף וועלכען עס איז קיין זאך ניט אָנגעשריעבען, אָבער אויף וועלכען עס איז מעגליך אויפצושרייבען אלערליי פיגורען און געשטאַלטען. לאָמיר לאָזען גבירולען ריידען מיט זיינע איינענע ווערטער:

„דיא מאַטעריע" (יסוד), זאָגט ער, „עקזיסטירט אן און פיר זיך אין דער מעגליכקייט (בכוח); זיא נעהמט אריבער

אין דער ווירקליכקייט (בפועל) נאָר דאמאָלסט, ווען זי קריגט א פארמע".

„מאטעריע איז נאָר דאָ איינע און זיא געפינט זיך אין אלץ וואָס עקזיסטירט. זיא איז איינע און דיא זעלבע און ווערט ניט געענדערט. זיא קען אָבער אננעהמען אלערליי פארמען, און דיא ענדערונגען און פערשיעדענהייטען וואָס מיר בעגרייפען קומען פון דיא פערשיעדענע פארמען. א נאז־באנד, אן אוירינגעל, א חתימה קענען אלע געמאכט ווערען פון גאָלד. דאָס גאָלד איז דיא זעלבע. נאָר דיא פארמען זיי־נען פערשיעדען".

„דיא מאטעריע איז ניט קיין קערפער, וואָס פערנעהמט פּלאטץ. זיא איז דער פלאטץ פאר איהר אינהאלט, פאר דיא אלערליי פארמען וואָס קענען קומען אין איהר" (זיין „יסוד" איז כמעט דאָס זעלבע, וואָס שפּינאָזא רופט דער אטריבוט פון אויסגעשפּרייטקייט).

דיא מאטעריע און דיא פאָרמען דארפען אָבער ניט פער־שטאנען ווערען אלס צוויי בעזונדערע זאכען. אין דער מא־טעריע גופא ליגט שוין דיא מעגליכקייט פון דיא אלע פאָר־מען. „זיי געפינען זיך אין דער מאטעריע „בכוח", און ווע־רען ארויסגערופען „בפועל" דורך דעם „ווילען".

וואָס איז אזעלכעס דער ווילען ?

אין זיין „מקור־חיים", זאָגט גבירול, אז ער האָט אנגעשריבען א בעזונדערע אבהאנדלונג וועגען דעם. לייי־דער איז זיא פערלאָרען געגאנגען. מען קען אָבער פון געוויסע שטעלען אין „מקור חיים" גופא זיך אנשטויסען, וואָס ער מיינט דערמיט.

„דער ווילען איז א געטליכע קראפט, וואָס שאפט און בעוועגט אלץ" (הרצון כוח אלהי בורא ומניע לכל). דער „ווי־לען" דארף אָבער ניט פערשטאנען ווערען ווי מיר פערשטעהן געוועהנליך דעם וואָרט ווילען, אלס א שטרעבען אָדער פער־לאנג. דאָס איז ביי גאָט ניט שייך. גאָט קען ניט פערלאנגען עטוואָס, ווייל דאָס וואָלט מיינען, אז איהם פעהלט עטוואָס, וואָס ער האָט ניט. דער „ווילען" מוז פערשטאנען ווערען

אלס אן אונפערמיידליכע אייגענשאַפט פון גאָט, פון זיין מאמע וועזען. ער רופט עס „ווילען“ דערפאר, כדי אויסצודריקען דעם געדאנק, אז עס איז ניט קיין געצוואונגענע טהעטיגקייט, ארויסגערופען פון אויסערליכע אורזאכען, נאָר אז ער פליסט ארויס פון דער נאַטור פון „עצם הראשון“. דער ווילען איז א נויטהווענדיגע טהעטיגקייט פון גאָט, אָבער ניט אין דעם זינן פון ארויפגעצוואונגענקייט, נאָר ווייל אזוי איז זיין נאַטור. און ווייל עס איז ניטאָ קיין אנדער זאך אויסער איהם, וואָס זאָל ווירקען אָדער בעאיינפלוסען זיין ווילען, איז עס דער אמת'ער פרייער ווילען. דער ווילען איז אלזאָ א פרייע טהעטיגקייט פון גאָט, ווייל ער קומט ארויס פון זיין נאַטור (אייך דער געדאנק געפינט זיך ביי שפינאָזא).

דער דאָזיגער „ווילען“ איז דער בעוועגער פון אלץ. דער „יסוד“ איז אזוי צו זאָגען דער מאַטעריאַל אין וועלכען דיא בעוועגונגען קומען פאָר. דער ווילען רופט ארויס די אלערליי פאָרמען אין דעם „יסוד“. „אלץ וואָס עס עקזיסטירט“, זאָגט ג ב י ר ו ל, איז אָבהייננגיג פון ווילען. די מאַטעריע ענטהאַלט שוין אין זיך אין דער מ ע ג ל י כ ע ר עקזיסטענץ אלע פאָרמען; זיי ווערען ארויסגערופען אין דער ו ו י ר ק ל י כ ע ר עקזיסטענץ דורך דעם ווילען“. דורך דער פערבינדונג פון דעם ווילען מיט דער מאַטעריע, ביידע נויטהווענדיגע אייגענשאפטען פון דעם „עצם הראשון“, ווערט דער אוניווערזום. דער ו ו ע ר ע ן אדער דיא שעפּפונג דאַרף אָבער ניט בעטראכט ווערען אלס א איינמאָל אָבגעטאָנענע זאך, אלס א נ ע ו ו אָ ר ע ן אָדער ג ע ש א פ ע ן. דאָס איז א שטענדיגער פּראצעס, וואָס קומט שטענדיג פאָר אָהן אן אויפהער און אָהן אן איבעררייס. עס איז אן אייביגער ו ו ע ר ע ן. גבירול פערגלייכט דעם שעפּפונגס-פּראצעס צו א וואסער וואס שלאָגט פון אַ קוואַל.

און פונקט וויא אלץ וואָס עס עקזיסטירט בעשטעהט פון דער איין-איינציגער אלגעמיינער מאַטעריע, פון דעם „יסוד“, אזוי ווערט אלץ אויך דורכגעדרונגען מיט'ן ווילען.

יעדע זאך אין דער וועלט, פון דאס גרעסטע ביז דאס קלענ־סטע, לעבט און האלט זיך אויף דורך און אין דעם ווילען. פערשטענדליכער צו מאכען זיין געדאנק, מאכט ג ב י ר ו ל דעם פאלגענדען פערגלייך: „דער ווירקענדער ווילען איז דער שרייבער, די מאטעריע איז ז'יא פאפיער, דאס אויפגע־שריבענע איז דער אוניווערזום". „אויף אזא ארט", זאגט זאגט גבירול, קומט אויס, א ז ד י א ע כ ס ט ע ס ו ב־ ס ט א נ ץ ג ע פ י נ ט ז י ך א ו ן ו ו י ר ק ט א י ן א ל ץ, ווייל דער ווילען געפינט זיך אין אלץ".

אין וואס פאר א שייכות דער ווילען שטעהט צו גאט איז אייגענטליך ביי ג ב י ר ו ל ניט אין גאנצען קלאהר. פון מאנכע שטעלען קען מען ארויסדרינגען, אז דער ווילען איז בלויז אן אייגענשאפט פון גאט, עטוואס וואס ליגט אין זיין נאטור, און איז פאלגליך פונקט אזוי אייביג און ניט בע־שאפען וויא גאט גופא. פון אנדערע שטעלען דאגעגען ווייזט אויס, אז דער ווילען האט אן אנפאנג און איז דארום א שעפ־פונג. אין איין שטעלע אין „מקור חיים" ווערט אויסדריקליך געזאגט: „הרצון יש לו ראשית, אבל אין לו תכלה" — דער ווילען האט אן אנפאנג אבער ניט קיין ענדע. דער זעלבער גע־דאנג ווערט אויך ארויסגעזאגט אין „כתר תורה": „ומחכמתך אצלת חפץ מזומן" — פון דיין חכמה האסטו א ב ג ע ז ו נ ד ע ר ט א ווילען; דער ווילען איז אלזא א שפעטערע אבזונדערונג פון גאט. דיעזער וויעדערשפרוך ווערט אבער פערשוואונדען, ווען מען בעטראכט דעם ווילען אלס א קראפט וואס קען זיין אי אין א ר ו ה י נ ע ן און אי אין א ט ה ע ט י ג ע ן צושטאנד. אין זיין רוהיגען צו־שטאנד איז דער ווילען איינס מיט גאט און האט קיין אנ־פאנג ניט. אלס א ו ו י ר ק ע נ ד ע קראפט, אין זיין טהע־טיגען צושטאנד, איז ער א שפעטערדיגער, דאס הייסט — ער האט אן אנפאנג. דיא וועלט־שעפפונג פאנגט זיך אן מיט דעם אריבערגאנג פון דעם ווילען פון ר ו ה י ג ע ר אין ט ה ע ט י ג ע ר ענערגיע. אין דעם זינן איז דער ווילען א בעשאפענער. קוים אבער איז דער ווילען אריבער אין דעם

צושטאַנד פון טהעטיגקייט, בלייבט ער שוין אימער אין דעם דאָזיגען צושטאַנד, א אימּמער שאַפענדע קראַפט. דער ווילען אַלס טהעטיגע קראַפט האָט דארום אַן אָנפאַנג אָבער ניט קיין ענדע.

דאָ איז אביסעל געקוועטשט, אָבער ג ב י ר ו ל איז דערצו געצוואונגען געוואָרען, כדי זיין לעהרע זאָל שטימען מיט דער אידישער תורה, וואָס רעדט פון א ב ע ש א פ ע־ נ ע און ניט פון קיין אייביג־עקזיסטירענדע וועלט. ער האָט זיך אזוי וויא אליין דערשראָקען פאר זיין אייגענעם געדאנק, וואָס מוז לאָגיש פיהרען צום פּ א נ ט ה ע א י ז ם, לויט וועלכען אלץ אין דער נאַטור איז גאָט, און גאָט און נאַטור איז איינס. ווארום אין תוך גענומען איז ניטאָ קיין גרויסער חלוק צווישען דיא לעהרען פון ג ב י ר ו ל און ש פּ י־ נ אָ ז א. רופט אן גבירול׳ס „עצם הראשון" ס ו ב ס־ ט א נ ץ; זיין „יסוד" און „ווילען" — א ו י ס ג ע־ ש פּ ר י י ט ק י י ט און ד י י נ ק ע ן, האָט איהר פאר זיך דעם גאַנצען שפינאָציזמוס.

אום אויסצומיידען דיעזען פּאַנטהעאיזם האָט גבירול אריינגעבראכט אין זיין פילאָזאָפיע דעם געדאנק פון א ווי־ לען, וועלכער איז אין זיין טהעטיגען צושטאַנד אַן אָבזונדע־ רונג פון גאָט. דער דאָזיגער ווילען, זייענדיג אליין אן אייגענ־ שאַפט פון גאָט, דיענט אויך אַלס פערמיטלער, אלס שעפּ־ פער, אלס פערבינדער צווישען דעם „עצם הראשון" און דעם „יסוד". גאָט איז אויף אַזאַ אופן אי א י ן דער נאַטור אי א ו י ס ע ר דער נאַטור. ער איז אין דער נאַטור דורך דעם ווילען, וועלכער דרינגט דורך דעם „יסוד" און בעלעבט איהם אין זיינע אונצעהליגע פאָרמען; ער איז אויך אויסער דער נאַטור אלס איהר שעפּפער. אויף שפינאָזא׳ס לשון וואָלט עס הייסען: „גאָט און וועלט זיינעןביידע נאַטור, אָבער גאָט איז דיא ש א פּ ע נ ד ע נאַטור און דיא וועלט איז דיא ג ע ש א פ ע נ ע נאַטור".

אין צוויי וויכטיגע פונקטען שיידעט זיך אונטער גבירול׳ס פילאזאפיע פון דיא לעהרען פון פלאטא און זיינע תלמידים.

דער ערשטער פונקט איז דיא „מאטעריע". ביי פלאטא איז דיא מאטעריע א עטוואס, וואס שטעהט אויסערהאלב גאט, זאגאר אין געגענזאטץ צו איהם. אין דעם אוניווערזום איז דא א מין „דואליזם", א צווייאיגקייט: א וועלט פון „רוחניות" און א וועלט פון גשמיות. ביי גבירול איז דיא מאטעריע גופא אן אייגענשאפט פון גאט און איז אויך א רוחניות. דער אוניווערזום איז אלזא א פאלשטענדיגע איינהייט, א „מאנאאיזם". פלאטינוס בעטראכט שוין אפילו דיא מאטעריע אלס אן אויסשטראהלונג פון גאט, אבער אלס דיא סאמע לעצטע און דיא סאמע גרעבסטע. ביי גבירול שטעהט דיא מאטעריע אויף זעהר א הויכע מדרגה, זי איז זאגאר העכער פאר דעם „שכל־הכללי" (דעם „וועלט־גייסט"), וועלכער בעשטעהט אויך פון דער דאזיגער מאטעריע.

דער צווייטער פונקט איז דער „ווילען". דיא אויס־שטראהלונגען פון די אלע וועלטען פון דער ערסטער אור־זאכע קומט פאר, לויט פלאטינוס, אהן אירגענד וועלכע כונה, פלאן אדער ווילען. גבירול ברענגט אריין דעם ווילען, וואס דאס מיינט, אז דער „עצם־הראשון" איז ניט איגדיפערענט צו דעם שאפונג־פראצעס וואס קומט פאר דורך איהם און אין איהם, אז ער, פערקעהרט, האט א קלארען בע־וואוסטזיין פון אלץ וואס עס קומט פאר.

דיא שעפפונג שטעלט זיך גבירול פאר אלס אן אריבערגאנג פון איינפאכען צום פיעלפאכען, אלס א דיפע־רענצירונג. גאט איז דיא אבסאלוטע איינהייט, וואס מוז אלע מאל בלייבען אן איינהייט. אין זיין עצם קענען ניט פארקו־מען קיינע ענדערונגען. „דיא אלגעמיינע מאטעריע", זאגט גבירול, „איז אויך אן איינהייט, אבער שוין ניט קיין אבסא־לוטע, ווייל זיא ווערט געענדערט לויט דיא פארמען וואס זיא נעהמט אן".

אַלע געשאַפענע, אפילו דיא וואָס שטעהען אויף דער העכסטער מדרגה פון דער שעפּפונג, פערליערען זייער איינ־הייט, ווייל זיי זיינען צוזאַמענגעשטעלטע. אפילו דער „שכל הכללי“ (פּלאַטאָס „וועלט־נשמה“) איז שוין ניט קיין אמת'ע איינהייט, ווייל ער איז צוזאַמענגעשטעלט פון דער מאַטעריע אויף וועלכע עס האָט געווירקט דער ווילען. וואָס מעהר דיא געשאַפענע ווערען דערווייטערט פון קוואַל, פון דעם „עצם הראשון“, אַלץ ווענינער השפעה קריגען זיי. זיי קריגען שוין די השפעה ניט דירעקט פון דעם עצם הראשון, נור פון די בע־שאַפענע וואָס שטעהען העכער פון זיי. די אונטערשטע וועל־טען ווערען בעאיינפלוסט פון די אויבערשטע, אַזוי אַז דער „ווילען“ געפינט זיך ניט מעהר ביי זיי אין דער זעלבער מדרגה פון שטאַרקיים. וואָס ניעדעריגער דיא בעשאַפענע שטעהען, אַלץ מעהר ווערען זיי פערפּיעלפאַכט און צוזאַמענ־געשטעלט. זיי פערליערען אַלץ מעהר פון דער השפעה פון דער איינהייט און ווערען אַלץ מעהר צובראָקעלט, צובראָכען און פערשיעדענאַרטיגער. אַזוי קומען פאַר אַ גאַנצע רייהע פון דיפערענצירונגען און פערגרעבונגען איינע נאָך דער אנדע־רער ביז עס קומט צו דער וועלט פון קערפּערליכקייטען, צו אונזער וועלט. דיא ניעדעריגערע וועלטען זיינען אַזוי וויא קאָפּיעס פון דיא העכערע, און זיי זיינען דערפאַר ניט אַזוי קלאָהר און בולט וויא דער אָריגינאַל.

זיי ווערען פערגרעבט און פערקערפּערט ניט ווייל גאָט'ס השפעה ווערט קלענער, נאָר ווייל זיי קענען ניט געניסען פון איהר גאַנצער שטאַרקייט, זיי קענען ניט אריינגעהמען אין זיך דיא גאַנצע שפע פון ליכטיגקייט. אַלע בעשאַפענע האָבען, צוליעב דיא געטליכע כוחות וואָס געפינען זיך אין זיי, אַ לוסט זיך צוריקצוקעהרען צו זייער קוואַל. וואָס גרעסער דיא דאָזיגע לוסט איז אין זיי, אַלץ אויף אַ העכערע מדרגה קענען זיי דערגרייכען, אַלץ מעהר השפעה קריגען זיי.

אין דיא דאָזיגע לעהרען פון ג ב י ר ו ל געפינט זיך שוין דיא גאַנצע טהעאָרעטישע „קבלה“, וועלכע האָט צווישען דיא איבעריגע אויך איבערגענומען דיא לעהרע וועגען ווי־

לען. דער קאבאליסטישער „אור ווילען" („רצון הקדום") איז גבירול'ס ווילען.

דיא פילאָזאָפיע פון גבירול האָט פערהעלטניס־מעסיג געהאט א קליינעם איינפלוס אויף דעם ווייטערען גאנג פון דער אידישער פילאָזאָפיע. איהר איינפלוס איז קענ־טיג אויף דיא פילאָזאָפיען פון יוסף אבן־צדיק, אברהם אבן־עזרא און מאנכע אנדערע, וועלכע האָ־בען אָבער געשפּיעלט א קליינע ראָלע אין דער אידישער פילאָזאָפיע. גבירול'ס פילאָזאָפיע איז צו פאנטהע־איסטיש און איז אין איהר גייסט געגען דעם אידישען מאָ־נאטהעאיזם, וואָס בעטראכט דיא נאטור אלס אויסער־האלב גאָט. אגב זיינען באלד געקומען אויפ'ן פעלד דיא פאָרקעמפּפער פון דער אריסטאָטעלשער פילאָזאָפיע און דיא פערזאָנען פון אברהם אבן־דאוד און דעם רמב"ם. דער אריסטאָטעליזם האָט פערטריעבען די אלע אנדערע פילאָזאָפישע שיטות. דער פּלאטאניזם און דער ניי־פּלאטאניזם האָבען געפונען פּלאטץ אין דיא געהיימע לעהרען פון דיא מקובלים. דער קאמפּף, וואָס איז שפּעטער פאָרגעקו־מען געגען דעם רמב"ם און זיינע תלמידים איז טהיילווייזע געוועזן א קאמפּף צווישען דער פּלאטאָנישער און אריסטאָ־טעלשער פילאָזאָפיען.

* * *

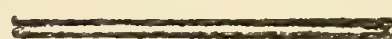
דער מענש איז, לויט גבירול, אן „עולם קטן", א מיקרא־קאסמאס, א מיניאטור בילד פון דעם אוניווערזום, פון דעם „עולם גדול". „זיין גוף מיט דיא גליעדער קענען פערגליכען ווערען צו דער מאטעריע און איהרע פאָרמען; זיינע פערלאנ־גען, בעגעהרען, און בעוועגונגען קענען פערגליכען ווערען צו דעם ווילען; זיין שכל קען פערגליכען ווערען צום „עצם־הראשון".

דיא מענשליכע נשמה איז א טהייל אדער ריכטיגער אן אויסשטראהלונג פון דער גרויסער וועלט־נשמה, און האָט זיך איהר אייגענע, אייביגע עקזיסטענץ, אין גאנצען אונאבהענ־גיג פון גוף. אריינקומענדיג אין גוף קען זי מעהר די זאכען

ניט בעגרייפען אזוי קלאהר, וויא זיא האט עס געקענט פריי־הער. דיא איינדריקע און דיא ערפאהרונגען, וואס מיר קריגען דורך אונזערע חושים זיינען נאר אבשפיעגלונגען פון דיא אמת׳ען. זיי דיענען אלס אנרעגונגען פאר דער נשמה, כדי זיא זאל זיך קענען פערטיעפען אין זיך און זיך דערמאהנען יענע אמת׳ען, וועלכע זיא האט אזוי קלאהר בעגריעפען בשעת זיא האט זיך אויפגעהאלטען אין די העכערע וועלטען.

דיא אויפגאבע פון דעם מענשען איז דארום צו שטרעבען צו דערגרייכען יענע אמת׳ען, זיך צו פעראייניגען מיט דיא העכערע וועלטען. וואס דאס איז דאס גרעסטע און דער אמת׳ער גליק פון דעם מענשען. דאס איז דער ציעל פון לעבען. דאס קען דערגרייכט ווערען, ווען דער מענש וועט זיך בע־פרייען פון דיא קייטען פון זיין גוף, ווען ער וועט אויסמיי־דען אלץ וואס האט צו טהאן מיט דער וועלט פון דיא חושים. מיט די אלערליי פערלאנגען און תאוות, וואס דערלאזען ניט דיא נשמה צו שטרעבען צו איהר העכסטען ציעל.

וויא אזוי דער מענש דארף זיך אויפפיהרען, וואס ער זאל טהאן און וואס ניט טהאן, כדי ער זאל קענען דערגרייכען יענעם העכערען ציעל, דיא דאזיגע פראגען האט גבירול בע־האנדעלט אין א ווערק איבער עטהיקס, וועלכע הייסט „תקון מדות הנפש“. אין פיעלע פרטים איז דער דאזיגער ספר עהנ־ליך צום „חובות הלבבות“.

VIII.

ר' יצחק אלפסי און זיין דור. ער איז געוועזן געצוואונגען צו פערלאזען פ א ס אין דער עלטער פון פינף און זיעבציג יאהר צוליעב א מסירה. די בעדייטונג פון זיין גרויסע תלמודישע ווערק „דער אלפס". זיינע תלמידים. י ו ס ף א ב ן ־ מ י ג א ש. י ו ס ף א ב ן ־ צ ד י ק און זיין פילאזא־פיע. זיין ספר „עולם קטן". א ב ר ה ם ב ר ה י י א ה נ ש י א אדער א ב ר ה ם ס א ו ו א ס א ר ד א, דער ערשטער העברעאישער שרייבער פון וויסענשאפטליכע ספרים. זיינע ווערקע און זיין פילאזאפיע.

דער גרויסער פארטשריט וואס די אידען פון שפאניען האבען אין יענער צייט געמאכט אויף די געביעטען פון דער פילאזאפיע, די וויסענשאפטען און פאעזיע, האט זיי ניט גע־שטערט זיך אויך צו אבגעבען מיט דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער בעריהמטער י צ ח ק א ל ־ פ ס י (אלפאסי).

ר' יצחק אלפסי איז אליין ניט געוועזן קיין שפאניער. ער איז געבארען געווארען אין יאהר 1013 אין א קליין שטעדטעל ניט ווייט פון פאס (פעטץ), אין צפון אפריקא. אין דעם עלטער פון פינף און זיבעציג יאהר, אלזא אין יאהר 1088, האט ער צוליעב א מסירה געמוזט אנטלויפען פון דארטען. ער איז אנגעקומען קיין ק א ר ד א װ א, דאן איז ער אריבער קיין ג ר א נ א ד א און האט זיך ענדליך בעזעצט אין ל ו צ ע נ א, וואו ער איז געווארען רב און ראש־ישיבה. זיין ישיבה האט באלד געקראגען א גרויסען נאמען, און פון גאנץ שפאניען זיינען צו איהם געקומען תלמידים, צווישען

ר׳ יצחק אלפסי.

וועלכע עס האָבען זיך געפונען די גרעסטע מענשען פון זיין צייט. ר׳ יהודה הלוי, וועלכער איז נאָך דאמאלסט געוועזן נאָך א יונגער בחור׳ל איז אויך געוועזן איינער פון די תלמידים אין אלפסי׳ס ישיבה.

בעריהמט איז ר׳ יצחק אלפסי געוואָרען דורך זיין גרויסע ווערק, וועלכע האָט זיך גערופען „הלכות" אָדער „הלכות אלפסי", און וועלכע איז עד היום בעקאנט אונטער דעם נאָמען „דער אלפס". דער דאָזיגער ספר ווערט נאָך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון די גרעסטע און וויכטיגסטע ספרים אין דער תלמודישער ליטעראטור.

דער וואָס איז בעקאנט מיט דעם תלמוד וייס גאַנץ גוט, ווי שווער עס איז פון דאָרטען ארויסצוקריגען די נויטיגע „הלכות". דער תלמוד איז ניט קיין איינפאַכער געזעטץ־בוך, וואו די געזעצטע ווערען ארויסגעזאגט קלאָהר און דייטליך, אָהן שום חלוקי דעות און דעבאַטען, אזוי אז יעדער איינער קען גלייך וויסען דעם דין. דער תלמוד איז ניכער א מין ענציקלאָפּעדיע פון געזעטץ, וואו עס זיינען אריינגענומען געוואָרען אלע מיינונגען וועגען א בעשטימטען געזעטץ און זיין בעגרינדונג, וואו עס זיינען אריינגענומען געווארען סאַי דיא „דאפירס" און סאַי דיא „דאַגעגענס" צוזאַמען מיט די אַרגומענטען און די ראיות פון דיביידע צדדים. אין א געוויסען הינזיכט איז דער תלמוד עהנליך צו א מין סטענאָגראַפישען רעפּאָרט פון א מאָדערנער געזעטץ־געבענדער קערפּערשאַפט, וואו די רעדעס און די מיינונגען פון די גע־זעטצגעבער ווערען איבערגעגעבען ווערטערליך.

אגב געפינען זיך אין תלמוד אויך אבהאנדלונגען וועגען געזעטצע, וואָס האָבען מעהר ניט קיין פּראקטישע בעדייטונג, ווי, למשל, די דינים וועגען קרבנות, טומאה, מעשר, תרומה און דערגלייכען. א חוץ דעם בעשעפטיגט זיך דער תלמוד מיט פיעלע אַנדערע פראַגען, וואָס האָבען קיין שייכות ניט מיט דעם געזעטץ. דאָס איז דער טהייל, און דאָס איז א גאַנץ גרויסער טהייל, וואָס איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „אגדה" אָדער „הגדה". דאָרטען ווערען בעהאנדעלט

פילאָזאָפישע, עטהישע, רעליגיעזע, היסטארישע און נאַטור־וויסענשאפטליכע פראַגען.

דאָס אַלעס האָט געבראכט דערצו, וואָס ניט יעדער איז געווען ביכולת פון דאָרטען ארויסצודרינגען דעם געזעטץ. דערצו האָט איינער געמוזט זיין אן אויסערגעוועהנליך גרויסער קענער פון תלמוד. פאר דעם דורכשניט'ס מענשען אָדער אפילו פאר די קלענערע רבנים איז עס געווען אן אונמעגליכקייט. שוין מאנכע פון די ערסטע „גאונים" האָבען איינגעזעהן די דאָזיגע שוועריגקייטען, און זיי האָבען געפּרובירט מאַכען ספרים, וואו די געזעטצע זאָלען ווערען איבערגעגעבען קלאָהר און דייטליך אָהן די אלע פּלפּולים און דעבאַטען.

דאָס איז געווען די אויפגאַבע פון ר' יצחק אלפסי אין זיין ווערק. און זיין אַרבייט איז איהם פאָלשטענדיג גע־לונגען. זיין ווערק איז געווען א פערקירצונג פון תלמוד, א מין „קצור הש"ס". ערסטענס האָט ער פון דאָרטען ארויס־געלאָזען דיא אַלערליי „אגדות" און דרשות אַלס עטוואָס, וואָס האָט ניט קיין שייכות מיט דעם געזעטץ גופא. דאַן האָט ער אויך אַרויסגעלאָזען דיא אַלע „הלכות", וואָס האָבען פערלאָרען זייער בעדייטונג פאר די היינטיגע צייטען. דערצו האָט ער, און דאָס איז וויכטיגסטע, ארויסגע־געלאָזען די אַלע אונגוויטיגע דיסקוסיאָנען און דעבאַטען, לאָזענדיג אין טעקסט בלויז די אנגענומענע און אנערקענטע מיינונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער זיך אָבער געהאַלטען, אויף אזוי פיעל ווי עס איז געווען מעגליך, אָן דעם סדר און אָן דעם לשון פון תלמוד גופא. אויף אזא אופן האָט ער גע־מאַכט מעגליך פאר יעדען איינעם צו קענען וויסען דעם דין.

זיין ווערק האָט אָנגעמאַכט א רעש אין דער דאמאלס־דיגער תלמודישער וועלט. דאָ און דאָרטען האָבען זיך גע־פונען מאַנכע געלעהרטע, וואָס זיינען ארויס מיט קריטיקען געגען איהם, אָבער בכלל איז דער „אלפס" באַלד אנערקענט געוואָרען אלס אַן אויטאָריטעט. אפילו זיינע קריטיקער

גיעבען עס צו, און נאָר אין ווענינגע פּלעצער זיינען זיי מיט איהם ניט איינפערשטאַנדען. דער רמב"ם, וועלכער האָט שפּעטער, אונטער דעם איינפלוס פון אלפס, צוזאַמענגעקליבען די אַלע הלכות פון תלמוד און זיי סיסטעמאַטיזירט אויף א וויסענשאַפטליכען אופן און אין א וויסענשאַפטליכען סדר, זאָגט, אז „העכסטענס אין צעהן הלכות קען מען ניט זיין איינפערשטאַנדען מיט'ן אלפס".

אין דעם יאָהר 1103, אַלזאָ אויפ'ן נייַנציגסטען יאָהר פון זיין לעבען, איז ר' יצחק אלפסי געשטאָרבען. צווישען די וואָס האָבען געשריבען הספד־ליעדער אויף זיין טוידט געפינען זיך די פּאָעטען משה־אבן עזרא און יהודה הלוי.

נאָך אַלפסי'ס טוידט האָט פערנומען זיין שטעלע אַלס רב און ראש־ישיבה ר' יוסף אבן מיגאש. דער אלפסי אליין האָט איהם אויסגעקליבען פון אַלע זיינע תלמידים אַלס דעם יעניגען, וועלכער איז ראוי צו פערנעהמען זיין פּלאַץ. אבן מיגאש, איז נאָך דאַמאַלסט געוועזען א יונגער מאַן פון זעקס און צוואַנציג יאָהר, אָבער ער האָט זיך שוין געהאט ערווארבען א גרויסען נאָמען אַלס תלמודיסט. לויט ווי דער „ספר הקבלה" דערצעהלט, האָט דער אלפס אויף איהם געשריעבען אין זיין סמיכה: „אז אפילו אין משה'ס דור האָט מען ניט געקענט געפינען אַזא חכם ווי ער". דער רמב"ם, וועמעס פּאָטער'ס רבי ער איז געוועזען, געפינט גאָר ניט גענוג ווערטער אויסצודריקען זיין בעוואונדערונג איבער די געוואַלדיגע פעהיגקייטען, קענטניסע און טיעפקייט פון אבן מיגאש. פון זיינע ווערק איבער דעם תלמוד און פון זיינע „תשובות", פון וועלכע א טהייל זיינען געשריבען אין אראַביש, זיינען אָבער גאַנץ ווייניג געבליעבען.

„זיין אבשטאַמונג פון אַן אַלטער, גרויסער און רייכער פאַמיליע, די גרויסע שטעלע וואָס ער האָט פערטראָטען אַלס רב און ראש ישיבה אין די אַנגעזעהענסטע אידישע קהלה, האָט ניט אָנגעפילט זיין הארץ מיט שטאָלץ. ער איז געבליבען דער בעשיידענער מילדער מענש ווי ער איז געווען פריהער.

די מילדקייט פון זיין כאראקטער האָט איהם אָבער נים גע־שטערט צו געברויכען די שטרייגסטע מיטלען, ווען עס האָט זיך געהאנדעלט וועגען דעם כלל ישראל" (גרעטץ).

עס זיינען דאמאלסט געווען אונרוהיגע צייטען אין שפּאניען. מיט א געוויסע צייט צוריק זיינען די אלמאַ־ראווידס אריבערגעקומען פון אפריקא קיין שפּאניען כלמרסט אויסצוהעלפען די אָרטיגע אראבער געגען די קריס־טען. עס איז זיי אויך געלונגען צו פערטרייבען די קריסטען. אָבער ביסלעכווייז האָבען זיי פערשקלאָפט זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָסען גופא. עס איז געקומען דערצו, וואָס צייי־טענווייז פלעגען די מאָהאמעדאנער זין פעראייניגען מיט די בענאַכבארטע קריסטען, אום צו בעקעמפּפען אמאָל א מאָהאַ־מעדאנישען און אמאָל א קריסטליכאָן הערשער. די אידען האָבען זיך גאַנץ אָפט געפונען ווי צווישען צוויי פייערען, און ניט אלע מאָל איז געווען מעגליך צו בלייבען נייטראל. זיי זיינען געצוואונגען געוואָרען דורך די אומשטענדען אמאָל זיך צו פעראייניגען מיט איין צד און אמאָל מיט דעם אנ־דערען. דאָס איז געווען ווי געוואונשען פאר די פערקויפטע נשמות, וועלכע פלעגען צוליעב זייערע פערזענליכע צוועקען און אמביציעס פאר'מוסר'ען די אידען דאָ צו דעם און דאָ צו יענעם צד, ווי עס האָט זיך בעסער געלוינט פאר זיי. אזא מוסר האָט זיך געפונען אין דער לוצענא'ר קהלה, וועלכער האָט געסטראשעט, אז ער וועט פערמוסר'ען די אידען. ר' יוסף אבן־מיגאש, וועלכער איז אויך געווען דער ריכטער, האָט גע'פסק'ענט, אז איהם קומט דער טוידט, און דער מוסר איז פערשטייניגט געוואָרען אום יום כפור.

* * *

א צווייטער בעריהמטער תלמיד פון אלפסי איז גע־ווען ר' יוסף אבן־צדיק (געבאָרען אין יאָהר 1080 און געשטארבען אין יאָהר 1148). נאָכ'ן טוידט פון ר' יוסף אבן סאהאל, וועלכער איז געווען א חוץ א

תלמודיסט אויך א בעריהמטער פּאעט, האָט יוסף אבן־צדיק פּערנומען זיין שטעלע אלס „דיין" אין קאָרדאווא.

ר' יוסף אבן־צדיק איז געווען א בעריהמ־טער תלמודיסט און האָט אויך געשריעבען ליעדער, אָבער פון זיינע תלמודישע שריפטען זיינען נאָר ניט געבליבען און פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז אייניגע. דערפאר איז אָבער געבליבען פון איהם א ווערק איבער פילאָזאָפיע, וועלכע ער האָט געשריעבען אין אראַביש. דער אָריגינאַל איז פער־לאָרען געגאנגען און ס'איז נאָר געבליעבען די העברעאישע איבערזעצונג אונטער דעם נאָמען „עולם קטן", דיא „קליינע וועלט" אָדער „מיקראָקאָסמאָס".

די הויפּט אויפגאבע וואָס אבן־צדיק האָט זיך געשטעלט אין זיין ספר, איז צו בעווייזען, אז דער מענש איז דער צענטער פון דער וועלט און אז אַלץ וואָס עס געפינט זיך אין דעם גרויסען אוניווערזום. אין דעם „עולם גדול" געפינט זיך אויך אין דעם מענשען, אין דעם „עולם קטן". עס איז דערפאר זעהר וויכטיג, אז דער מענש זאָל זיך אליין וויססען, ווארום פון דעם וויסען פון זיך אליין, וועט ער אויך קענען וויסען דעם גאַנצען אוניווערזום, וועלכער איז דאָך ניט מעהר וויא אַ פאַרגרעסערונג פון איהם, פון מענשען.

אום דאָס צו בעווייזען בענוצט זיך אבן־צדיק מיט אלע וויסענשאפטען, מיט פּסיכאָלאָגיע, פיזאָלאָגיע, פיזיק, כעמיע און דערגלייכען, ווי זיי זיינען דאמאלס פערשטאַנען געוואָרען. זיין ספר ווייזט אויס ווי א מין קאָמפּענדיאום (קצור) פון אלע וויסענשאפטען אין יענער צייט, און איז שוין דערפאר אליין פון גרויסער היסטארישער בעדייטונג פאר די וואָס אינטערעסירען זיך מיט דער געשיכטע פון דער ענטוויקלונג פון די וויסענשאפטען.

די ערסטע פראגע, וואָס איהם אינטערעסירט איז: פון וואַנען נעהמט זיך אונזער וויסען? אונזער וויסען, ערקלעהרט ער, נעהמט זיך פון אונזערע חושים און אונזער שכל. מיט די חושים קענען מיר נאָר בעגרייפען דאָס שאָלעכץ, די „קליפּה", די אויסערליכקייט פון די געגענשטאַנדען. דער

שכל דרינגט אריין אין זייער תוך. מיר זעהען א געוויסען געגענשטאנד און מיר רופען עס אָן, לאָמיר זאָגען, „בוך“. די אויג זעהט נאָר א בעשטימטען קאָליר און פאָרמע; עס איז דער שכל, וואָס קומט צום שלוס, אז דאָס געזעהענע איז א בוך. די חושים ברייגגען אונז נאָר איינצעלנע איינדריקע; עס איז דער שכל וואָס בינדט זיי צוזאמען און פעראלגעמיינט זיי. די חושים גיבען אונז פּרטים; דער שכל גיט אונז כללים.

אונזער וויסען קען אייגגעטהיילט ווערען אין צוויי קלאַסען: אזעלכע וואָס דאַרפען ניט בעוויזען ווערען און אזעלכע וואָס דאַרפען ערסט בעוויזען ווערען דורך דער לאָגיק. די אמת׳ען וואָס דאַרפען ניט בעוויזען ווערען קענען זיין א רעזולטאַט אָדער פון אונזער חושים, ווי צום ביישפּיעל, אז די זון שיינט, אָדער פון אונזער שכל, ווי צום ביישפּיעל, אז א טהייל איז קלענער וויא דאָס גאַנצע. די אמת׳ען וואָס קומען דורכ׳ן שכל שטעהען אויף א העכערע מדרגה.

דאַן דיסקוטירט ער די פראַגע פון מאַטעריע, וואו עס איז שטאַרק קענטיג דער איינפלוס פון גבירול. ער גלויבט, ווי גבירול, אז אויך די רוחניות׳דיגע „נבראים“ בעשטעהן פון מאַטעריע און פאָרם, כאָטש זייער מאַטעריע איז פון אַן עדעלערען מין. די מאַטעריע פון די גשמיות׳דיגע וועלט בעשטעהט פון פיער עלעמענטען, וועהרענד די מאַטעריע פון רוחניות׳דיגע וועלטען האָט א בעזונדערען עלעמענט, א פינפטען עלעמענט (אריסטאָטעלס „קווינטא עססענציא“).

די פיער עלעמענטען זיינען: פייער, לופט, וואסער, און ערד. די עלעמענטען קענען פערוואנדעלט ווערען איינע אין די אנדרע. וואסער ווערט פון היטץ לופט; לופט ווערט צוריק וואסער דורך קעלט. דער יסוד פון די עלעמענטען איז „סאָבסטאַנץ“, דאָס וואָס פערנעהמט פּלאַץ: בּרייט, לענג און טיעפקייט.

די דריי „קעניגרייכען“ פון דער נאַטור: מינעראַלען, פּלאַנצען און לעבעדיגע בעשטעהען פון די פיער עלעמענטען. דער מענשליכער קערפּער בעשטעהט אויך פון די פיער עלע־

מענטען און ער האָט אין זיין נאַטור די אייגענשאַפטען פון די אַלע דריי „קעניגרייכען". ער פערנעהמט פּלאַטץ ווי די מינעראַלען; ער וואַקסט און פערמעהרט זיך ווי די פּלאַנצען; ער בעוועגט זיך ווי די לעבעדיגע. דער מענש האָט אָבער אין זיך אויך א עטוואס, וואָס עס שטאַמט אָב פון די העכערע וועלטען, — דאָס איז זיין שכל.

דער מענש האָט אייגענטליך דריי נשמות: די ערסטע איז די נשמה פון פּלאַנצונג. ער קריגט איהר גלייך, ווי עס פעראייניגט זיך די „זריעה" פון מאַן מיט דער אייעלע פון דער פרוי און ער פאַנגט אָן צו וואַקסען. ווען דאָס קינד האָט זיך שוין אויסגעבילדעט, דאַן קריגט ער די נשמה, וואָס גיט לעבען און וואָס דריקט זיך אויס אין בעוועגונג און אין די פערלאַנגען. די דריטע נשמה, אָדער דער שכל, קומט אם שפּעטסטען.

קיינער, מיינט ער, קען גאָר ניט צווייפלען אין דער עקזיסטענץ פון א שכל'דיגער נשמה ביים מענשען. דער בעסטער בעווייזט אויף דעם איז, וואָס דער מענש איז דער איינציגער צווישען די חיות, וואָס קען ריידען און דיינקען. די נשמה איז א רוחניות, ווייל אויב זי וואָלט געווען א קערפּער וואָלט זי געמוזט האָבען אַלע אייגענשאַפטען פון א קערפּער, זי וואָלט געמוזט פערנעהמען פּלאַטץ, האָבען א פאָרמע און קאָליר, א געווויכט און אזוי ווייטער. דערצו וואָלט זי גופא, זייענדיג א קערפּער, געמוזט האָבען א נשמה איהר צו בעלעבען, און יענע נשמה וואָלט געמוזט האָבען אן אנדער נשמה ביז דער אונענדליכקייט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעג־ליך.

דאַן געהט אבן צדיק אריבער צו דער בעהאַנדלונג פון די פערשיעדענע מענשליכע מדות, ווי כעס, מורא, צער, שמחה. ער פּרובירט זיי ערקלעהרען אויף פּסיכאָלאָגיש־פיזיאָ־לאָגישע יסודות, לויט ווי די דאָזיגע וויסענשאַפטען זיינען דאַן געווען בעקאַנט. ער רעדט דאָרטען אויך וועגען שלאָף, און זוכט צו ערקלעהרען, וואָרום דער מענש מוז שלאָפען

אינטערעסאנט איז זיין ערקלעהרונג, ווארום דאָס הארץ דאַרף ניט שלאָפען: „ווייל זי רוהט צווישען איין קלאַפּ און דעם אַנדערען“.

די נשמה בעזיצט „שכל“ אין דער מעגליכקייט; ער ווערט ארויסגערופען אין דער ווירקליכקייט דורך דעם לערנען און שטודיום. די אויפגאבע פון מענשען איז ארויסצובריינגען דעם שכל פון דער מעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט.

די עקזיסטענץ פון אזוי פיעל איינצעלנע נשמות, וועלכע האָבען אלע אין זייער עצם די זעלבע אייגענשאפטען בעווייזט, אז זיי שטאַמען אלע אָפּ פון איין מקור, וועלכער איז די גרויסע וועלט־נשמה. זיי זיינען אָבער ניט אבגעזונדערטע חלקים פון דער וועלט־נשמה; די וועלט־נשמה ווערט ניט צו־ברעקעלט אין קליינע חלקים, זי בלייבט אימער ווי געוועזען אָהן שום ענדערונגען. זי ווירקט אזוי ווי די זונן, וועלכע ווערט ניט פערקלענערט דורך איהרע אויסשטראַהלונגען. די נשמות זיי־נען אזוי ווי אויסשטראַהלונגען פון דער גרויסער וועלט־נשמה.

אבשטאַמענדיג פון דעם זעלבען מקור האָבען אלע נשמות די זעלבע מעגליכקייטען. די אונטערשיידונגען וואָס מיר זעהען אין די נשמות פון דעם גוטען און דעם שלעכטען מענשען, פון דעם געלעהרטען און אונוויסענדען נעהמען זיך דערפון, וואס די גופים זיינען ניט ביי אלעמען גלייך אויס־געעדעלט און גערייניגט געוואָרען. דער פערגרעבטער גוף, דורך זינד און תאוות, דורך ניט לערנען און שטודירען, קען ניט קריגען די זעלבע השפעה, ווי דער גערייניגטער און גע־הייליגטער גוף. דער מענש האָט די ברירה ביי זיך אין האנד; ער קען, דורך גוטע טהאטען און דורך לערנען, מאַכען, אז זיין גוף זאָל קריגען א גרעסערע השפעה. טהוט ער עס ניט, ווערט ער בעשטראָפט; טהוט ער עס יע, קריגט ער זיין בע־לוינונג.

ביי די נשמה איז ניט שייך קיין שלעכטע מדות. לויט איהר עצם נאָך, לויט איהר אבשטאַמונג, איז זי דורכאויס

גוט. דאָס וואָס מיר רופען שלעכטע מדות זיינען בלויז די אַבוועזענהייט פון די גוטע. שלעכטס מיינט די אבוועזענהייט פון גוטס; נארישקייט די אבוועזענהייט פון חכמה.

פון דעם שטודיום פון זיין אייגענעם גוף קען דער מענש זיך ערווערבען זיינע ידיעות וועגען דער קערפערליכער וועלט בכלל; פון דעם שטודיום פון זיין שכלדיגער נשמה, קען ער אויספארשען די סודות פון די רוחניות׳דיגע וועלט בכלל. א מענש מוז דערפאר זיך אליין גרינדליך שטודירען, ווייל נאָר דאַן קען ער אָנפאַנגען צו בעגרייפען גאָט.

און דאָ געהט אבן־צדיק איבער צו בעגרינדען און צו בעווייזען די עקזיסטענץ פון גאָט. ער זאָגט וועגען דעם ניט ארויס קיין איינציגען נייעם געדאנק. פונקט ווי זיינע פאָרגעגנער צווישען די אראבישע און אידישע פילאָזאָפען זוכט ער צו בעווייזען גאָט׳ס עקזיסטענץ פון דער שעפפונג. די וועלט קען ניט זיין אייביג, ווייל זי איז א צוזאַמענגעזעטעלטע. קוים האָט זי אָבער אן אנפאנג מוז זי דאָך האָבען אַן אורזאכע פאר איהר עקזיסטענץ. דיעזע אורזאכע פון אלע אורזאכען איז גאָט.

גאָט מוז זיין איינער, אויביג און אונענדליך. וואָרום אויב ער איז בעגרענצט אין צייט אָדער פּלאַטץ מוז ער גופא אויך האָבען א שעפפער, זיין שעפפער אן אנדער שעפפער ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך. זיין גאנצער געדאנקען־גאנג איז דער זעלבער ווי ביי סעדיה־גאון, בחיי און די איבריגע.

ווי גבירול רעדט אויך אבן־צדיק וועגען גאָט׳ס ווילען אַלס די שאַפענדע קראַפט. ער זעהט קלאָהר די שווערינקייטען, וואס זיינען פערבונדען מיט דער דאזיגער לעהרע. אויב גאָט׳ס ווילען איז אויביג און אונפערענדערבאר ווי גאָט גופא, און איז בלויז אן אונפערמיידליכע אייגענשאפט פון זיין וועזען, דאן מוז דאָך די וועלט וואָס קומט ארויס פון דעם ווילען אויך זיין אויביג ;דער ווילען איז דאָך

אַז אויביג שאַפּענדע קראַפט. אויב אָבער מיר ווּעלען זאַגען, אַז דער ווילען איז ניט אויביג און אַז ער האָט אָנגעפאַנגען צו טהאָן זיין שאַפּענדע ארבייט ערסט אין א בעשטימטער צייט, דאַן ווּעלען מיר דאָך מוזען זאָגען, אַז עס איז פּאָרגע־קומען א געוויסע ענדערונג אין גאָט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעגליך. ער פּרובירט זיך דאָרטען ארויסצודרעהען פון דער דאָזיגער קשיא דערמיט, וואָס ער ערקלעהרט, אַז „צייט" גופא איז אויך בעשאַפען געוואָרען, און אַז דערפאַר קענען מיר ניט פרעגען וואָס עס איז געווען פריהער, ווייל דאַן איז נאָך קיין „צייט" איבערהויפּט ניט געווען. ער ענדיגט אָבער: „אין דעם" (אין דער פראגע פון גאָט'ס ווילען) „ליגט א סוד וואָס לאָזט זיך ניט ערקלעהרען".

* * *

נאָך א גרויסער געלעהרטער און בעדייטענדער פילאָזאָף האָט געלעבט אין יענער צייט, אברהם בר חייא הנשיא. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1065 און געשטאָרבען אין 1136. ער איז אויך בעקאַנט אַלס „אברהם דער איד" און „אברהם סאַוואַסאָרדאָ". ער איז געווען איי־נער פון די ערסטע, וואָס האָבען בעקאַנט געמאכט די קריסט־ליכע אייראָפּא מיט דער אראביש־אידישער וויסענשאַפט און פילאָזאָפיע, איבערזעצענדיג פיעלע וויכטיגע אראבישע ביכער אין לאַטייניש.

א חוץ איבערזעצונגען האָט ער אנגעשריעבען א היבשע צאָהל אָריגינעלע ספרים אין העברעאיש, און האָט אויף אזא אופן בעקאַנט געמאכט די אידען פון פראַנקרייך און דייטש־לאַנד מיט דער אידיש־שפּאַנישער פילאָזאָפיע און וויסענ־שאַפט. ער איז געווען דער ערסטער אידישער שרייבער, וואָס האָט געשריעבען וויסענשאַפט אין העברעאיש. צווישען זיינע ספרים, פון ווּעלכע ניט אַלע זיינען געבליבען אין גאַנצען, געפינט זיך אַן אבהאַנדלונג איבער געאָמעטריע, וואָס איז איבערזעצט געוואָרען אין לאַטייניש. אַן אבהאַנדלונג איבער העכערע מאַטהעמאַטיק און אסטראָנאָמיע; אַן אסטראָנאָ־

מישע אבהאנדלונג אונטער דעם נאָמען „צורת הארץ“, וועל־
כע איז אויך איבערזעצט געווארען אין לאטייניש און פראנ־
צויזיש; אבהאנדלונגען איבער אסטראלאגיע (שטערענזע־
העריי). דערצו געפינען זיך זיינע אסטראָנאָמישע טאבלען און
אן אבהאנדלונג וועגען דעם אידישען קאלענדאר אונטער דעם
נאָמען „ספר העבור“, וועלכער איז אין פאָריגען יאָהרהונדערט
צום ערסטען מאָל געדרוקט געוואָרען אין לאָנדאָן.

איבער פילאָזאָפיע האָט ער אָנגעשריעבען א קליין
ווערק אונטער דעם נאָמען „הגיון הנפש“, בעטראכטונגען
פון דער נשמה. אין זיין פילאָזאָפיע איז ער שטארק בע־
איינפלוסט געוואָרען פון גבירול און איז זעהר עהנליך
אויף אבן־צדיק׳ס, וועמעס ספר „עולם קטן“ ער האָט
אָבער ניט געזעהן. דער „הגיון הנפש“ איז געשריעבען אין
דער פאָרמע פון א מוסר־ספר, בעפוצט מיט דרשות און ער־
קלעהרונגען פון פסוקים. אין זיין עטהיק איז ער עהנליך צו
בחיי.

IX.

(ר׳ משה אבן־עזרא און זיין אונגליקליכע ליעבע. — דער איינפלוס דערפון אויף זיין פּאָעזיע. — זיינע וועלטליכע און רעליגיעזע ליעדער. — משה אבן־עזרא אלס ליטעראטור־קריטיקער. — זיין פילאזאפיע).

ר׳ מ ש ה א ב ן ־ ע ז ר א ווערט בעטראכט אלס איינער פון דיא דריי גרעסטע העברעאישע פּאָעטען, וואָס דאָס שפּאַנישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין „גאָלדענעם צייט־אַלטער“. איינער פון זיי, ר׳ ש ל מ ה א ב ן ־ ג ב י ר ו ל, איז געווען מ ש ה א ב ן ע ז ר א׳ס פאַרגייענגער און געוויסערמאססען אויך זיין אינדירעקטער רבי; דער אַנדערער, רבי י ה ו ד ה ה ל ו י, איז געווען זיין איינגערער צייט גענאָסע און איינער פון זיינע נאָהענ־סטע פריינד און בעוואונדערער.

ר׳ משה אבן־עזרא איז געבאָרען געוואָרען אין ג ר א־נ א ד א אין יאָהר 1070. זיין פאָטער, ר׳ י ע ק ב, האָט פערנומען אַ חשובע רעגיערונגס־שטעלע אונטער דעם וויזיר ר׳ ש מ ו א ל ה נ ג י ד. זיי זיינען געווען פיער ברידער, אַלע געלערענטע און בעריהמטע מענשען, אָבער מ ש ה איז געווען דער גרעסטער און פעהיגסטער צווישען זיי.

אין זיין יוגענד האָט ער זיך פערליעבט אין זיינע אַ פּלימעניצע, אַ טאָכטער פון זיין עלטסטען ברודער, י צ ח ק. זי האָט איהם אויך געליעבט, אָבער איהרע עלטערען און די פאַמיליע האָבען צוליעב אַן אונבעקאַנטער אורזאַכע דעם

שידוך ניט דערלאָזען, און דער פּאָעט האָט זיך געפּוּנען גע־צוואונגען צו פערלאָזען זיין שטאָדט און לאַנד און ארומוואנ־דערען אין דער פרעמד. ער איז ארומגעפּאָהרען איבער קאַסטיליען און פּאָרטוגאל, האָפענדיג אז ער וועט דאָרטען פארגעסען אן זיין אונגליקליכער ליעבע. דאָס האָט איהם אָבער אפּנים וויניג געהאָלפען: ער האָט זיין ליעבע ניט געקענט פארגעסען. ער איז איהר געבליעבען טריי ביז זיין טוידט און האָט, ווי עס ווייזט אויס, קיינמאָל ניט חתונה געהאַט.

זיין וואנדער־לעבען האָט ער בעשריעבען אין פיעלע ליעדער, וואו ער בעקלאָגט זיך ביטער אויף זיין שיקזאל, אויף דיא שלעכטס פון זיינע ברידער, וואָס האָבען איהם צוברא־כען זיין לעבען, און אויף דיא פאלשקייט פון זיינע פריינד, וואָס האָבען איהם פערלאָזען. זיין פריינד ר׳ יהודה הלוי האָט איהם, ווי עס איז דאַמאָלס געווען די מאָדע צו שרייבען בריעף אין ליעדער, אויפגעפאָדערט אין א ליעד, אז ער זאָל צוריק קומען אהיים און אויפגעבען זיין וואנדער־לע־בען אין דער פרעמד, אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפען. ר׳ משה האָט איהם געענטפערט אין א ליעד, וואו ער גיסט אויס זיין גאנצען צער און זיין גאנצען כעס אויף זיינע אייגע־נע ברידער וואָס האָבען איהם פון זיך פערשטויסען.

פערוואָגעלט אין דער פרעמד און ליידענדיג אלערליי צרות, האָט ער אלץ געטראכט וועגען זיין געליעבטער און זיין פערלאָזענעם פאָטערלאנד. דאָס פאָלגענדע איז איינע פון זיי־נע ליעדער אין יענער צייט:

איך בעשווער מיט מיין ליעבע, אייך טויבען,
אייך טויבען ווי וואָלקענס וואָס יאָגען,
צו מיינע דערוויטערטע פריינד און בעקאַנטע
פון מיר א גערוס ברייגגט צו טראָגען.

א גערוס צו מיין ליעבסטער, וואָס האָט אין
מיין הארצען

אַן אייביגען נעסט זיך געוואונען;
אָהן איהר וואָלט איך לאַנג שוין מיין לעבען
פערמיאוסט,
וואָלט ליעבערסט דעם טוידט זיך געפונען.

איך האָב צוליעב איהר זיך דורך פייז און
דורך אַנגסטען
אליין אין דער פרעמדקייט פאַרטריבען;
אָ, טראָגט אַ גערוס פון אַ וואַנדערער, טויבען,
צו דער, וואס מיין זעעלע טהוט ליעבען.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין געליעבטע האָט ענדליך חתונה געהאַט מיט אַן אַנ־דערען, וויא עס ווייזט אוים מיט זיינעם אַן אינגערען ברודער. דאָס האָט צושטערט זיין לעצטע האָפנונג, אַז זיינע קרובים וועלען סוף כל סוף איינזעהען דעם אונרעכט וואָס זיי זיינען בעגאַנגען געגען איהם און וועלען לאָזען חתונה האָבען מיט זיין געליעבטער. לאַנג האָט זיא ניט געלעבט. זי איז געשטאָרבען אין קינדפעט, און פאַר'ן טוידט האָט זי דערמאָנט זיין נאָמען. ווען ער האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער אָנגעשריעבען א גרויסען ליעד, פון וועלכען די פאָלגענדע זיי־נען א פּאָאַר פערזען:

זי האָט געבוירען אַ קינד — ניט צום האַלזען,
שוין מעהר ניט פערלאָזען די בעט;
זי האָט אַלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט ליפען מיט טוידטע גערעדט.

זי האָט אלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט'ן אטהעם, מיט'ן לעצטען פערכאַפט;
ביין טהיר פון איהר קבר די ליעבע
האָט שטיל מיט די פינגער געקלאַפּט.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

דער גרויסער אונגליק, וואָס האָט זיי אַלעמען געטראָפען אין דעם טוידט פון טאָכטער, ווייב און געליעבטע האָט דערנענטערט די ברידער, און זיי האָבען ענדליך געמאַכט שלום צווישען זיך. משה האָט זיי אַלעמען איבערלעבט — ער איז געשטאָרבען אין עלטער פון אכט און זעכציג יאָהר — און האָט אויף זיי אַלעמען געשריבען הספדים אין ליעדער. ער איז געבליעבען דער איינציגער פון זיין פאַמיליע. און אין איינע פון זיינע ליעדער בעקלאָגט ער זיך: „צו האָט די צייט גענגען מיר א בינט נעמאַכט פון מיר אזא שוידערליכע נקמה צו נעהמען און מיין גאַנצע פאַמיליע צו פערשניידען?“ ער האָט זיך אָבער אזוי ווי געטרייסט מיט'ן געדאַנק, אז באלד, באלד וועט ער אויך געהן אהין, וואו זיי זיינען אלע געגאַנגען:

עס האָבען מיך מיינע געדאַנקען געטריבען
צו געהן און בעזוכען דעם פּלאַץ, יענעם ליעבען,
וואו פאָטער און מוטער און פריינד מיינע ליגען.
איך האָב זיי געגריסט און זיי האָבען געשוויגען.
זיי האָבען געערדט מיט א לשון א שטומען:
צו פריהער צו שפּעטער, דו וועסט צו אונז קומען
(אבערזעצט פון אברהם רייזען)

* * *

משה אבן־עזרא איז איינער פון דיא פּרוכט־באַרסטע העברעאישע פּאָעטען פון זיין צייט. ער האָט געשריבען זעהר פיעל „סליחות“ און תפילות (אריבער צוויי הונדערט), וועלכע געפינען זיך אין דיא פערשיעדענע „ספרדישע“ מחזורים. צוליעב דעם, וואָס ער האָט געשריבען אזוי פיעל סליחות האָט מען איהם אויך גערופען ר' משה „הסלח“. דער סליחה־מאַכער. זיינע סליחות, ווי אַלע זיינע ליעדער, צייכנען זיך אויס מיט דער רייכקייט פון דער שפּראַך און מיט זייערע שעהנע, כאָטש גאַנץ אָפט געקינסטעלטע, פאָרמען. בנוגע די רייכקייט און דיא בויגינגקייט פון זיין שפּראַך האָט

ער צו זיך קיין גלייכען ניט. אין דיעזער הינזיכט שטייגט ער אריבער אפילו א ב ן ־ ג ב י ר ו ל און י ה ו ד ה ה ל ו י. איהם פעהלט אָבער דיא טיעפקייט פון פיהלען, די אינערליכע נשמה־ווארימקייט, וואָס מען טרעפט אין אזא גרויסע מאָס ביי דיא אויבענדערמאָנטע צוויי. סאי אין זיינע נאַציאָנאַלע און סאי אין זיינע ריין־רעליגיעזע ליעדער איז דער דאָזיגער חסרון שטארק קענטיג. עס קען זיין, אז דאָס נעהמט זיך דער־פון, וואָס ער האָט געשיינקט צו פיעל אויפמערקזאמקייט אויף די פאָרמען. דערפאר האָט ער אָבער א גרויסע מעלה, וואָס ער ווייס ווי אויסצודריקען זיינע געדאַנקען אין זעהר ווייניג ווערטער. ווי אַלע אָריענטאַלען פאלט ער אויך אריין גאַנץ אָפט אין איבערטרייבענעסען און גוזמאות, אָבער קיין איבעריגע מליצות זיינען ביי איהם ניטאָ. ער קען אין א פּאָאר שורות אויסדריקען א געדאנק, וואָס אן אנדערער וואָלט אויף דעם געדארפט אָנשרייבען גאנצע פּערזען.

א חוץ זיינע „הייליגע" ליעדער, א חוץ דיא סליחות און תפילות, האָט ער אויך אָנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט „וואָכעדיגע" ליעדער, איבער וועלטליכע ענינים. פון זיי איז צו זעהן, אז משה אבן־עזרא איז ניט שטענדיג געווען א פּאָעט פון טרויער, אז ניט אלע מאָל האָט ער געוויינט און גע־קלאָגט. ער האָט אויך געוואוסט פון דער פרעהליכערער זייט פון לעבען. ער בעזינגט די נאטור, ער בעזינגט „וויין, ווייב און געזאנג", די טענצערינס אין די האָלען, „די גאָלדענע פליסיג־קייט אין די זילבערנע בעכערען", דעם געזאנג פון די פויגלען, דעם מורמלען פון וואסער־פאלען און אזוי ווייטער. אָט ווי ער בעזינגט דעם אָנקומען פון פריהלינג :

אנגעטהאן האט זיך דער גארטען
אין א גרין געוועבטען קלייד :
יעדער בוים, אין גאָלד געקעסטעלט,
אויפגעפּעפּענט האט זיין פרייד.

צו בעגעגענען דעם פריהלינג
אלע בלומען, קליין און גרויס,
טאנצען אלע, און אפריהער
טאנצט דיא קעניגין די רויז.

פון איהר תפיסה — פון די קנאָספען —
רייסט זי זיך ארויס אליין, —
ווער עס טרינקט פאַר איהר קיין וויין ניט
יענער טהוט אַ זינד בעגעהן.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין גרעסטע פּאָעמא איז בעקאנט אונטער דעם נאָמען „ענק (שנירעל פעריל) אויך אונטער דעם נאָמען „תרשיש". ווייל זי ענטהאלט צוועלף הונדערט און צעהן שורות. זי בעשטעהט פון צעהן טהיילען. יעדער קאפּיטעל אָדער טהייל בעהאנדעלט א בעזונדערען געגענשטאנד. דאָרטען ווערט גע־רערט וועגען ליעבע, וויין און געזאנג; וועגען די שעהנקייטען פון דער נאטור; וועגען די פאלשקייטען פון פריינד; וועגען די שלעכטסקייט פון עלטער; וועגען דעם צער פון לעבען און דעם טוידט; וועגען האָפנונג אין גאָט און וועגען די גרויסקייט און וויכטיגקייט פון דער פּאָעזיע.

די פארמע פון דער דאָזיגער פּאָעמא איז איינע פון דיא שווערסטע. זיא איז געשריעבען אין קורצע פיער־שורה'דיגע סטאנצען, און דער גראם בעשטעהט פון ווערטער וואָס האָ־בען דעם ז ע ל ב ע ן קלאנג, אָבער אן אנדערע בעדייטונג. נאָר אזא מייסטער פון דער שפּראך ווי מ ש ה א ב ן ־ ע ז ר א האָט זיך געקענט פערגינען אזא מין לוקסוס. אָבער אויך איהם איז עס ניט אין גאנצען געלונגען. אין פיעלע פלעטצער קומט ארויס דער געדאנק צוקריפּעלט און איינגע־קרעמפּפּט. דיא דאָזיגע פארמע האָט משה אבן עזרא איבער־גענומען פון מאנכע פון די אראבישע פּאָעטען, און זי איז בע־

קאַנט אונטער דעם נאָמען „אל־מקמת“ (אל־מאַקאַמט). פאָל־
גענדע זיינען איניגע ביישפּיעלע:

זנח דודים עלי אכל אהבוך, ועל בגד;
ועת קמו בד ימים להרע, בגדו בגד.

(פערלאָז די פריינד וואָס ליעבען דיר צוליעב עסען און
א בגד; און קומען שלעכטע צייטען ווערען זיי דיר פאלש).
אין די ערסטע שורה מיינט דער וואָרט „בגד“ — א קלייד;
אין דער צווייטער שורה מיינט ער — פאלש.

אשרי רואה כל טוב עולם חציר יצמח תוך גן ירק,
ונצורת לב יחשוב תבל, ובפניה ירוק ירק.

(וואויל איז דעם, וואָס בעטראַכט די וועלט וויא גראָז
וואָס וואַקסט אין א גאָרטען א גרינעם, וואָס בעטראַכט דיא
וועלט וויא א פרוי א פאלשע און טהוט אין איהר פנים
שפּייען). דער וואָרט „ירק“ אין דער ערסטער שורה מיינט —
גרין; אין דער צווייטער שורה — שפּייען.

כסעיף הדם תטה צ ב י ה עת תרקוד
ופרע שערה תפרע;
תמית בחציה ומדמי אותם משכרת ולא תפרע.

ווי א מירטען־צווייג בייגט זי זיך, די שעהנע, ווען זיא
טאַנצט מיט איהרע האָאר צו וואָרפען; זי טוידטעט מיט
איהרע פיילען, פון מיין בלוט זעטינגט זי זיי אָן, און ווערט
ניט בעשטראָפט). דער וואָרט „תפרע“ אין דער ערסטער שורה
מיינט — צואוואָרפענע האאר; אין דער צווייטער שורה —
בעשטראָפונג.

משקה החיש, מזרק כסף מלא ממי זהב שחוט;
חלש יגבר בו, רק גבור ישוב מאין שלח שחוט.

(דעם געטראַנק אהער! א זילבערנעם בעכער אָנגע־
פילט מיט דיא גאָלדענע וואסער, די אויסגעדריקטע; דער

שוואכער ווערט שטארק דערפון, נאר דער שטארקער קעהרט זיך אום ווי אהן א שווערד געשאכטען). דער ווארט „שחוט“ אין דער ערסטער שורה, מיינט אויסגעדריקט, אויסגעפרעסט. די וויין וואס ווערט אויסגעדריקט פון די טרויבען; אין דער צווייטער שורה — געשאכטען.

* * *

א חוץ מיט פאעזיע האט זיך מ ש ה א ב ן ע ז ר א אויך אבגעגעבען מיט ליטעראטור־קריטיק און מיט דער גע־שיכטע פון ליטעראטור. ער האט אנגעשריעבען אין אראביש א בוך איבער דער העברעאישער פאעזיע. דער בוך איז איבער־זעצט געווארען אין העברעאיש אונטער דער נאמען „אשכול הכופר“ פון אן אונבעקאנטען שרייבער; פון דער העברעאי־שער איבערזעצונג זיינען נאר געבליעבען קליינע טהיילען. אין דעם דאזיגען בוך מאכט ער די בעהויפטונג, אז די אידען האבען זיך בעזעצט אין שפאניען נאך אין די צייטען פון ער־סטען חורבן. ער מיינט, אז דער ווארט „ספרד“ וואס איז דער־מאנט אין „ע ו ב ד י ה“ מיינט שפאניען. דארטען ווערט צווישען די איבריגע בעהאנדעלט די העברעאישע פאעזיע פון דער ביבעל, און ער בעהויפטעט, אז אין דער אלטער העברע־אישער פאעזיע איז ניטא ניט קיין מעטער און ניט קיין גראם. דאס האבען די שפעטערע העברעאישע פאעטען איבערגענו־מען פון די אראבער. ער זוכט צו ערקלעהרען די בעזונדערע פעהיגקייט פון די אראבער צו פאעזיע דורך די רייכקייט פון דער נאטור און די שעהנקייט פון דעם קלימאט אין וועלכען זיי לעבען. דאן גיט ער די געשיכטע פון די שפאנישע העברע־אישע פאעטען, געבענדיג א קורצע כאראקטעריסטיק פון די וויכטיגסטע צווישען זיי. וועגען א ב ן ־ ג ב י ר ו ל צוםביישפיעל זאגט ער: „גבירול איז געווען א פאלקאמענער שריפטשטעלער, וועלכער האט אין דער פאעזיע דערגרייכט דיא העכסטע מדרגה. ער ווייס זיך וויא צו בענוצען מיט די ערעלסטע אויסדריקע און איז דערפאר פון אלעמען בעטראכט געווארען אלס דער מייסטער פון ווארט, און קינסטלער פון

פּערז. זיין סטיל איז גלאַט, זיינע אויסדריקע פליסיג, די גאַנ־
צע בעהאַנדלונג פון געגענשטאַנד איז פול מיט חן. אַלע האָ־
בען געקוקט אויף איהם מיט בעוואונדערונג; אַלע זיינע נאָכ־
פאָלגער האָבען זיך בענוצט מיט די געשטאַלטען וואָס ער האָט
אויף דער שפּראַך ארויפגעדריקט. אונזער יונגער דיכטער איז
געוועזן גרויס אין אַלע ארטען פון דער דיכטונג; אין ליוב־ליע־
דער ווי אין הספּדים און פילאָזאָפישע ליעדער. זיינע פריינד־
שאפט ליעדער זיינען פול מיט צארטליכקייטען; זיינע רעלי־
גיעזע ליעדער ריהרען צו טרעהרען; זיינע מאָראַלע ליעדער
צ:טרייסלען טיעף אונזערע הערצער. אָבער אויך זיינע סאַ־
טירען זיינען געוועזן שאַרף און שטעכיג. פילאָזאָף ווי ער איז
געוועזן, איז ער דאָך געוועזן אַן אויפגערייצטער מענש, און דאָס
האָט אויסגעאיבט אַ שטאַרקען איינפלוס אויף זיין שכל“.

די דאָזיגע אבשעטצונג פון גבירול׳ען, וועלכע ווערט דאָ
ציטירט לויט קארפעלעסען („געשיכטע דער אידי־
שען ליטעראַטור“) איז, קורץ ווי זי איז, פאַלשטענדיג גענוג,
אז דער לעזער זאָל זיך בילדען אַ פאָרשטעלונג וועגען דער
פּערזענליכקייט און ליטעראַרישער טהעטיגקייט פון גבירול.
פון דער דאָזיגער כאַראַקטעריסטיק אַליין קען מען זעהן, אז
משה אבן־עזרא איז געוועזן ניט בלויז אַ גרויסער פּאָעט, נאָר
אויך אַ בעדייטענדער קריטיקער.

משה אבן־עזרא האָט זיך אויך בעשעפטיגט מיט דער
פילאָזאָפיע. ער האָט אָנגעשריעבען אַ ווערק וועגען פילאָזאָ־
פיע אין אַראַביש, וועלכע איז איבערזעצט געוואָרען אין העב־
רעאיש אונטער דעם נאָמען „ערוגת הבשם“ (דער בשמים־
בייט). ער צייגט דאָרט ארויס אַ גרויסע בקיאות אין דער גרי־
כישער און אין דער אַראַבישער פילאָזאָפיען. צווישען די אי־
בעריגע דערמאָנט ער דאָרטען דיא נעמען פון די גריכישע פי־
לאָזאָפען סאָקראַטעס, פּלאַטאָ, אריסטאָ־
טעלס, דעם אַראַבישען אלפאַראַבי און די אידי־
שע סעדיה גאון און אבן־גבירול.

דער „ערוגת הבשם“ שטעלט מיט זיך ניט פאָר קיין סיס־
טעמאַטישע אבהאַנדלונג איבער פילאָזאָפיע. דאָס איז ניכער

א מין זאמלונג פון פערשיעדענע געדאנקען פון אנדערע פילאָ־זאָפען און שרייבער. פון געוויסע שטעלען איז צו זעהן, אז ער איז בעאיינפלוסט געוואָרען פון אבן־גבירול, כאָטש ביי איהם ווערט גבירול׳ס „יסוד הכללי“ אָנגערופען „שכל הפועל“.

בקיצור זיינען זיינע לעהרען דיא פאָלגענדע :

גאָט איז א פאָלשטענדיגע און אן אבסאלוטע איינהייט. אזוי וויא אונזערע אויגען קענען ניט זעהן די זונן צוליעב די שטארקייט פון איהרע ליכט־שטראהלען, אזוי קענען מיר אויך ניט בעגרייפען גאָט צוליעב דיא פאָלקאָמענהייט פון זיין וועזען. דאָס ענדליכע און בעגרעניצטע קען ניט בעגרייפען דאָס אונענדליכע און אונבעגרעניצטעס. מיר קענען דארום גאָט ניט געבען קיינע נעמען אָדער איהם צושרייבען וועלכע־ניט־איז אייגענשאַפטען. דאָס וואָס אין דער ביבעל געפינען זיך אזעלכע אויסדריקע איז עס מעהר ניט בדרך משל.

דער מענש איז אן „עולם קטן“, א מיניאַטור־בילד פון דעם אוניווערזום, איז איהם געפינט זיך אין א זעהר קליינע פארם אלץ, וואָס עס געפינט זיך אין דער גאנצער שעפפונג. ער איז דיא מייסטער־ווערק פון דער גאנצער בריאה.

די ערסטע שעפפונג פון גאָט איז דער „טהעטיגער אינטעלעקט“ („שכל הפועל“), וועלכער איז אן אויסשטראהלונג פון גאָט׳ס ווילען. דער שכל־הפועל בעשטעהט פון אזא מין ערדלע מאַטעריע אין וועלכער עס געפינען זיך שוין אין דער מעגליכקייט די אלערליי פארמען וואס עקזיסטירען. דורך איהם איז די וועלט געוואָרען.

און אזוי ווי אין דעם „עולם גדול“ געפינען זיך פערמיטלער צווישען די חומריות׳דיגע וועלט און גאָט, אזוי איז אויך אין דעם „עולם־קטן“, אין דעם מענשען, פאראנען פערמיטלער צווישען גוף און שכל. דאָס זיינען דער „רוח“ און דער „נפש“. אין דעם מענשליכען לעבען זיינען דאָ טהעטיגקייטען און פונקציאָנען, וואָס מען געפינט אויך ביי געוויקסע, ווי צום ביישפיעל וואקסען, נעהרען זיך און פערמעהרען זיך. עס זיינען דאָ אנדערע פונקציאָנען, וואָס מען טרעפט נאָר ביי חיות,

ווי צום ביישפּיעל בעוועגען זיך. די ערסטע פונקציאָנען זיינען אונטער דער אויפזיכט פון „רוח“; די לעצטע ווערען בעאיינ־פלוסט פון „נפש“. זיי ביידע זיינען עם די פערמיטלער צוויי־שען דעם מענשליכען גוף און זיין העכערען וועזען, — דעם שכל.

אין זיין פילאָזאָפיע איז משה אבן־עזרא א ניר־פּלאַטאָ־ניקער.

X.

(ר' יהודה הלוי'ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר' יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שטורמדיגע רייזע אויפ'ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנקומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד „ציון הלא תשאלי?“ און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טוידט. זיין נאציאנאלע און רעליגיעזע פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי“).

ר' יהודה הלוי איז געבארען געווארען אין טאלעדא, שפאניען, אין יאהר 1085 אדער 1086. דאס קומט אויס בערך אין דער צייט, ווען דיא שטאדט איז ארייבערגעגאנגען אין קריסטליכע הענד, אונטער דער הערשאפט פון אלפאנזא דעם זעקסטען. צום גליק איז אלפאנזא געווען איינער פון דיא וועניגע קריסטליכע הערשער אין יענער צייט, וועלכע זיינען ניט געווען פערבלענדעט פון זייער ווילדען רעליגיעזען פאנאטיזם. אלפאנזא אליין איז געווען א מענש, וואס האט זיך אינטערעסירט מיט דער פאעזיע און דיא וויסענשאפטען. דיא אראבער און דיא אידען, וואס זיינען געווען אונטער זיין הערשאפט האבען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט אבגעבען מיט זייער קולטורעלער טהעטיגקייט. טאלעדא איז פאר א היבשע צייט נאכדעם נאך אלץ געבליבען אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער שפראך און קולטור, און דאס האט געהאט אויך א גוטע ווירקונג אויף דיא קריסטען.

ר׳ יהודה הלוי׳ס פאטער, ר׳ ש מ ו א ל פון ק א ס־ ט י ל י ע ן, איז געווען א חשוב׳ר און פערמעגליכער מענש. ער האָט געהאַט דיא מעגליכקייט צו געבען זיין איינציגען זוהן א גוטע ערציהונג. ר׳ יהודה הלוי האָט ניט געוואוסט פון דחקות און צרות אין זיינע יונגע יאָהרען ,ער האָט ניט גע־ דארפט אָנקומען צו פערשיעדענע מעצענאטען, וויא עס איז געווען דער פאל מיט זיין גרויסען פארגייענגער אבן־גבירול. ער האָט פערבראכט א רוהיגע, גליקליכע יוגענד, און דאָס האָט זיך אָבגעשפּיגעלט אין זיין יוגענד־פּאָעזיע. ער האָט דאן בעזונגען דיא שענקייטען פון דער נאַטור, דיא ליעבע, וויין און דערגלייבען. זיין מוזע איז געווען א פרעהליכע, א צופרי־ דענע, צייטענוויז זאָגאַר א שטיפערישע. זיא איז ניט בע־ טריבט און ניט טרויעריג וויא גבירול׳ס.

ווען ער איז נאָך געווען א גאנץ יונגער בחור׳ל, האָט איהם זיין פּאָטער געשיקט שטודירען אין ל ו צ ע נ א אין דיא בעריהמטע ישיבה פון ר׳ י צ ח ק א ל פ ס י. דאָר־ טען האָט ער געלערענט תלמוד און דאָרטען האָט ער געקראָ־ גען דיא מעגליכקייט זיך צו בעקענען מיט דיא גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט וויא י ו ס ף א ב ן־מ י ג א ש, י ו ס ף א ב ן־צ ד י ק און אנדערע. ר׳ יהודה הלוי איז בכלל געווען א גליקליכער מענש מיט דיא פריינד, וואָס ער האָט זיך ערוואָרבען. פון זיין פריהעסטער יוגענד איז ער שוין געווען בעפריינדעט מיט דיא גרעסטע מענשען פון זיין צייט.

פאר א פראָפעסיע האָט ער זיך אויסגעקליעבען מעדי־ צין. ווער עס זיינען געווען זיינע לעהרער אין מעדיצין איז ניט בעקאנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט אויף וויפיעל ער האָט זיך אין דעם אויסגעצייכענט, ווייל קיין מעדיצינישע אבהאנדלונגען זיינען פון איהם ניט געבליבען. ער האָט זיך אָבער ערוואָרבען א גרויסע פראקטיקע אין זיין געבורטס־ שטאָדט ט א ל ע ד א, וואו ער האָט זיך בעזעצט נאָכדעם וויא ער האָט געענדיגט זיין שטודיום. אין איינעם פון זיינע

בריעף צו א פריינד בעקלאָגט ער זיך, וואָס זיין פּראַקטיקע איז צו גרויס און זיא רויבט פון איהם אוועק זיין גאַנצע צייט.

זיין פּאָעטישער טאַלאַנט האָט זיך פאַרנאַנדערגע־בליהט, ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג. עס געפינען זיך פון איהם ליעדער, וועלכע זיינען געשריעבען געוואָרען ווען ער איז נאָך געווען א אינגעל פון פערצעהן־פופצהן יאָהר. צוויי־שען דיא ערסטע ליעדער זיינע בעלאַנגען זיין קלאָג־ליעד אויפ׳ן טוידט פון „א ל פ ס י״, א חתונה־ליעד צו ר׳ יוסף אבן־מיגאש און מאַנכע אנדערע.

ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י שיינט אויך געווען גליקליך צו זיין אין זיין ליעבע. וויא מען קען ארויסזעהן פון געוויסע שטעלען אין זיינע ליעבעס־ליעדער האָט ער שפּעטער חתונה געהאַט מיט זיין הערצענס־געליעבטע, וועמעס שעהנקייט, ליעבליכקייט און חן ער האָט בעזונגען אין אזעלכע פייער־ריגע פערזען. וויא עס ווייזט אויס איז איהם זיין פרוי גע־שטאָרבען, ווען ער איז נאָך געווען א מאַן אין אָנפאַנג פון די מיטעלע יאָהרען. עס איז איהם פון איהר געבליעבען אַ טאָכ־טער, וועלכע זאָל לויט א לעגענדע האָבען חתונה געהאַט מיט א ב ר ה ם א ב ן ־ ע ז ר א. זיין טאָכטער און איה־רען א קינד, וועמעס נאָמען עס איז געווען י ה ו ד ה דער־מאָנט ער אין זיינע ליעדער.

אין זיין פּאָעזיע האָט ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער אַלטער העברעאישער ליטעראַטור, א חוץ א ב ן ־ ג ב י ר ו ל. א ב ן ־ ג ב י ר ו ל׳ ס רעלי־גיעזע און רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער זיינען פיעלייכט צאַרטער און טיעפער וויא י ה ו ד ה ה ל ו י׳ ס, אָבער דערפאַר קען זיך דער ערסטער ניט פערגלייכען צום צווייטען אין זיינע נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע ליעדער. אין דיעזער הינזיכט שטעהט י ה ו ד ה ה ל ו י אַליין און העכער וויא אַלע אנדערע אידישע פּאָעטען ביז היינטיגען טאָג. זיין גאַנצע נשמה, זיין גאַנצער וועזען איז דורך און דורך אָנגע־זאפּט מיט דעם צער און דיא צרות פון זיין פאָלק.

ר׳ יהודה הלוי׳ן האָט קיין זאך ניט געפעהלט. ער איז געוועזן רייך, איז געליעבט און געעהרט געוואָרען פון זיינע פיעלע פריינד און פערעהרער, האָט זיך ערוואָרבען א גרויסען נאָמען און איז געפייערט געוואָרען פון זיינע צייט־גענאָסען אלס דער גרעסטער פּאָעט און גרויסער געלעהרטער, אָבער זיין פּערזענליכער גליק האָט איהם ניט צופריעדען געשטעלט, האָט ניט בערוהיגט זיין ליידענדע הארץ. ער האָט געליטען ניט זיינע אייגענע פּערזענליכע צרות, נאָר דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, די צרות פון דעם פערוואָגעלטען פרינץ, דעם צער פון דער שכינה, וואָס געפינט זיך אין גלות. דאָס אידישע פאָלק, דאָס אידישע לאַנד און דיא אידישע תורה זיינען איהם גלייך ליעב און טהייער געוועזן. ער האָט זיי אלע צוזאמען בעטראכט וויא איין גאנצעס; זיי זיינען אלע אזוי ענג צוזאמענגעבונדען, אז איינער אָהן דעם אַנדערען קען גאָר קיין קיום ניט האָבען.

דיא גרויזאמע פערפאָלגונגען, וואָס דיא אידען האָבען געהאַט אויסצושטעהן אין דיא ארומיגע קריסטליכע לענדער; דיא אונטערדריקונגען פון דיא אידען אונטער די נייע מאַהאמעדאנישע הערשער, דיא אַלמאָראַווידען, צוזאמען מיט דער פעראַכטונג, וואָסביידע צוזאמען האָבען ארויסגעצייגט צום אידישען פאָלק, ווייל עס האָט ניט קיין אייגען לאַנד און קיין אייגענע מלוכה, וואָס איז דאמאָלסט געוועזן דער בעסטער בעווייז, אז גאָט האָט פערמיאוסט און פערוואָרפען דיא אידען, — דאָס אלעס האָט איהם פערביטערט זיין לעבען. ער האָט פערלאָזען דיא קריסטליכע טאָלעדא און האָט זיך בעזעצט אין דער מאהאמעדאנישער קאָרדאווא, אָבער אויך דאָרטען האָט ער געפונען דיא זעלבע האַס און פעראכטונג. אין פיעלע פון זיינע ליעדער און תפילות בעקלאָגט ער זיך, וואָס דיא אידען האָבען צו ליידען פוןביידען, סאי פון דיא קריסטען („אדום“) און סאי פון דיא מאהאמעדאנער („הגר“). דאן איז איהם אריינגעקומען דער געדאנק, אז ארץ ישראל איז דער איין איינציגער

פלאטץ, וואו דאָס אידישע פאָלק קען געפינען זיין רוהע. ער האָט געבעטען און געהאָפט, אז גאָט זאָל און וועט שיקען דעם ערלייזער, אָבער דאָס איז פאר איהם געווען נאָך ווענינ. ער האט בעשלאָסען אליין צו פאָהרען אהין, צו בעגיסען דאָס היילינע לאַנד מיט זיינע טרעהרען, צו קושען זיינע שטיי־נער, ארייננצואָטהעמען זיין נשמה־לופט און צו וויינען אויף זיינע חורבות.

אומזיסט האָבען איהם מאַנכע פון זיינע פריינד געפּרו־בירט אָבהאַלטען פון זיין בעשלוס, אומזיסט האָבען זיי איהם אָנגעצייגט דיא געפאהרען פון אזא רייזע, דיא געפאהרען פון ימים און מדבריות, ר' י ה ו ד ה ה ל ו י איז געבליע־בען ביי דאָס זייניגע. ער האָט פאר זיי אלעמען געהאָט איין ענטפער: „צו האָבען מיר אין מזרח אָדער מערב אזא פּלאַץ וואו מיר קענען זיין זיכער?“ אין איינעם פון זיינע ליעדער דערצעהלט ער, וויא זיינע פריינד ווילען איהם ניט דערלאָזען צו דער נסיעה:

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

עס ווילען מיר פריינד און געליעבטע פערהאַלטען—
איך הער און איך שוויינ און לייד נור
בעהאַלטען.
וואָס זאָל איך זיי זאָגען? וואָס זאָל איך
דערקלעהרען?
זיי וועלען פערשטעהן דען מיין ווייטאָג דעם
שווערען?
צי קען איך פערשטיקען מיין הערצענ׳ס
פערלאנגען,
פערשקלאפט וויא א פויגעל ביי קינדער
געפאַנגען?
ביי מיר אין די אויגען איז פינסטער דער שיין,
און ביטער צום גומען דער זיסעסטער וויין.

עס האָט מיר די קנעכטשאפט מיין לעבען
פערביטערט.
און אנדערע געטער מיין גלויבען ערשיטערט.
געפּלאגט און געשלאָגען, געדריקט און געמאַטערט
האָט אימער מיין זעעלע געביינקט און געפלאטערט
אהין, וואו עס זיינען בעגראָבען געוואָרען
די הייליגע אבות, די לוחות, דער ארון.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

אין יאָהר 1141, ווען ער איז געווען אין עלטער פון פינף און פופציג יאָהר האָט י ה ו ד ה ה ל ו י אונטערגענומען זיין רייזע קיין ארץ ישראל. בעזאָרגט מיט גענוג הוצאות האָט ער זיך מיט אַ פּאָאר פריינד געזעצט אויף אַ שיף צו פאָהרען אין מ צ ר י ם, פון וואנען ער האָט בדעה געהאט פארטצוזעצען זיין רייזע נאָך ארץ ישראל. נאָך א לאנגע און שווערע רייזע אין איינע פון דיא דאמאָלסטדיגע קליינע און ענגע זעגעל־שיפלעך איז ער ענדליך אָנגעקומען קיין א ל ע ק־ ס א נ ד ר י א. פון זיין רייזע אויפ'ן ים איז אונז געבליבען א רייהע פון ליעדער, וועלכע קענען גערעכענט ווערען צווישען זיינע בעסטע.

.1

כוואליעס יאָגען, כוואליעס שלאָגען,
רוישען, קאָכען אין דעם מעער;
ס'זידט דאָס וואסער, ראש און ראשער
מישט זיך, טראָגט זיך ווילד און שווער.

תהומות לאכען, תהומות קראכען
ס'הילכט א בייזער דונער קול;
בערגער טהורמען, בערגער שטורמען,
ס'ברעכט זיך איין א גהינם־טהאָל.

די שיף זי ציטערט, בויגט זיך, פליטערט
האָט פערלאָרען לאנג איהר וועג; —

נור אָהן מורא, כ׳האָף צום בורא
וועלכער שניידט אין ים אַ שטעג.

כוואליעס קומען, כוואליעס ברומען,
ס׳ברעכט דער ווינד פון מאסט דעם בוים ;
ביז צום הימעל אין געטימעל
שפריצט א זילבער-ווייסער שוים.

ס׳זידט אָהן פלאַמען, ניט צום צאַהמען —
ס׳געהט אַ שיכור-טאַנץ די שיף ;
און בעזויפען, וויל פערקויפען
איהרע אָפּפער צו דער טיעף

דער לויתן ווי א חתן
לאדט די וואלפיש איין צום פעסט ;
אלץ געצוווינגען, אלץ פערשלינגען
זוכט דער ים און ברומט און פרעסט.

.2

עס דאנקט, גרויסער גאָט, דיר מיין זעעלע
און ס׳לויבט דיר מיין טיעפסטער געזאנג ;
ביי איטליכען שטורם פון די כוואַליעס,
ביי איטליכען שטורעם געדראנג.

ווען ס׳שפרייט אויס דאָס שיף ווי א בושעל
די פליגעל און טראָגט מיך גאנץ שנעל ;
און אויך ווען דער תהום קאָכט און שטורעמט
ווי נאכגעאהמט וואָלט ער מיין זעעל.

עס פרעגעלט דער ים זיך אין פלאמען
און ס׳זידט ווי א קעסעל די טיעף.
די וואל-פיש געגרייט צו דער סעודה
בעגלייטען אין מחנות די שיף.

כ׳פערגעס אויך מיין איינציגע טאָכטער,
מיין שוועסטער-נשמה, מיין פרייד ;
איהר זוהן וואָס זיין אבשייד, אויף שטיקער
צוריסען מיין הארץ האָט מיט לייד.

די פרוכט מיינע לענדענ׳ס, מיין ציערונג,
קען יהודה יהודה׳ן *) פערגעסען ?
וואָס בעטרעפט עס אנטקעגען דיין ליעבע
וואָס האָט מיין נשמה בעזעסען ?

ביז כ׳וועל דיינע טויערען בעטרעטען,
די טויערען פון הייליגער שטאָדט
און כ׳וועל אלס א קרבן מיין האַרצען
עס מקריב זיין דיר, גרויסער גאָט !
און מיין קבר זאָל ליעבע פערצעהלען,
מיין גרויס ליעבע צו דיר, שטאַרקער גאָט !
(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

.1

אָנגעברוגזט האָט דער ים זיך
און געקנייטשט זיך און געקרומט —
פּלוצים האָט ער זיך צובייזערט
און ער וויגט זיך שוין און ברומט.

און אָט לויפען שוין אנטקעגען
ווילד און בייז מיט ווייסען שוים,
כוואַליעס לייבען, כוואַליעס שלאַנגען,
אויסגעוואקסען פון דעם תהום.

אָט האָט זיך אַ טאָהל געעפענט,

*) זיין איינִיקעל האָט אויך געהייסען יהודה.

אָט שטעהט אויף אַ הויכער בארג —
פלאטער, זעגעל! בויג זיך, מאסטבוים!
דו, מיין הארץ, בלייבסט פעסט און שטאַרק.

האָסט אַ גרויסען גאָט אין הימעל,
ימים שפאלט ער מיט זיין האַנד;
אויף זיין פליגעל מיט זיין שטורם
טראָגט ער דיך צום ליעבען לאַנד.

.2

מיט דער לבנה-שיין פערזילבערט,
ווייט רינצעלט זיך דער וואסער-שפיגעל;
פערשפרייט האָט זיך אויף אונז די נאַכט
מיט איהר בלאָ-סאמעטענעם פליגעל.

ס'איז נישט קיין נאַכט — ס'א מלכת-שבא!
געהילט אין בלאָס, מיט גאָלד בעפליטערט,
שטיל אטעמט זי, און אויף איהר ברוסט
שעמערירט דאָס גאָלד, שעמערירט און ציטערט.

ווי שאָף צושפרייט, די קליינע כוואליעס
שטיל וויגען זיך אין לייכטען דרימעל,
עס ציטערען אין ים די שטערען —
ווער איז דאָ ים און ווער איז הימעל?
צוויי ים'ען שלאָפען דאָ צוזאמען
צונויפגעלייגט ווי גלייכע ברידער;
איין דריטער ים אין מיטען שלאָפט נישט:
מיין הארץ מיט זיינע נייע ליעדער.

(ח. נ. ביאליק נאָך ר' יהודה הלוי)

אין אלעקסאנדריא איז ער עמפפאנגען געוואָרען מיט גרויס כבוד. די פארשטעהער פון דער דאָרטיגער אידישער קהלה זיינען איהם ארויס מקבל פנים זיין. אהרון-בן-ציון אבן

א ל א מ א נ י, דער רב און דאָקטאָר פון אלעקסאנדריא, אליין אויך א דיכטער, האָט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז, דריי מאָנאט האָט זיך יהודה הלוי אויפגעהאלטען אין אלעקסאנדריא ביז וואנען ער האָט זיך ערהאָלט פון זיין שווע־רער נסיעה. דאַן האָט ער בעשלאָסען פאָרטצוזעצען זיין רייזע.

זיינע פריינד אין מצריים האבען איהם געפּרובירט אי־בעררײדען, אז ער זאל בעסער דאָרטען פערבלייבען, אבער ר' י ה ו ד ה ה ל ו י איז געבליעבען ביי דאָס זייניגע. איז א ליעד בעט ער זיך ביי זיי, אז זיי זאלען איהם מעהר ניט פערהאלטען, ווייל ער האָט מורא, אז עס קען איהם נאך טרע־פען א סבה און ער וועט ניט זוכה זיין צו זעהן דאָס לאנד פון זיין בעגעהר. „מיין וואונש איז צו זיין געשיצט אין דיא פליגלען פון גאָט און צו זיין דאָרטען, וואו מיינע עלטערען זיינען געוועזן."

אין ק א א י ר א האָט דאַמאָלס זיך אויפגעהאלטען ר' שמואל אבו־מאנסור, וועלכער האָט פערטראָטען א וויכ־טיגע רעגירונגס ־ שטעלע. ער איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געוועזן דער אנערקענטער הויפּט פון דיא אלע עגיפּטישע אי־דען. דער דאָזיגער אבו־מאנסור האָט איינגעלאַדען ר' יהודה הלוי'ן צו זיך אין קאאירא. ווען ר' יהודה הלוי איז אהין גע־קומען, האָט איהם אבו־מאנסור אנגעבאָטען געלד צו דעקען דיא קאָסטען פון זיין רייזע. ר' יהודה הלוי האָט זיך שעהן בעדאַנקט, ענטפערענדיג, אז ער האָט גענוג פאַר זיך און אז ער האָט אויך איבערגעלאָזען גענוג פאַר דער פאמיליע אין שפּאַניען. עטליכע טעג האָט זיך ר' יהודה הלוי אויפגעהאל־טען אין קאאירא, וואו אבו־מאנסור האָט איהם בעזאָרגט מיט דיא נויטהיגע דאָקומענטען און רעקאָמענדאציעס, און דאַן האָט ער זיך געלאָזען אויף זיין וועג.

דעם איינדרוק, וואָס עגיפּטען מיט איהר וואונדער־שעהנע נאטור האָט געמאכט אויף'ן פּאָעט, קען מען זעהן פון דיא פאָלגענדע ליעדער:

1

האַט דיא צייט איהר טרויער פערוואָרפען
און אין גלאַנץ און אין שיין זיך בעקליידט?
און דיא ערד האָט מיט בלומען בעדעקט זיך,
און פון גאָלד-וועב געפלאָכטען א קייט?

און דיא פעלדער ביים נ י ל ו ס זיי בליהען
אין ליכטיגע פארבען קאָלירט;
ס'איז דער מדבר אין גרינע טאַפּעטען,
פּיראַמידען — אין גין - גאָלד פערציערט.

און דיא רייצענדע טעכטער מצריים'ס
מיט גאָלד און מיט זילבער בעהאַנגען —
און דאָך אזוי פלינק וויא אינדינען
פערפיהרעריש וועקען פערלאַנגען.

און דאָס לייכטזיניג הארץ — עס פערגעסט זיך
און חלום'ט פון יוגענד אויף ס'ניי,
אין גן עדן מצריים'ס, ביים נ י ל ו ס,
וואו ס'ציהען זיך אָפען און פריי

דיא וויים-בליהענדע גערטנער, און פעלדער
בעדעקטע מיט גאָלדענע זאַנגען.
א מערב - ווינד בויגט זיי, און ס'דאַכט זיך
זיי לויבען דעם בורא און דאַנקען.

2

איהר, זינגער, בעזינגט זייער שעהנהייט
און, שפּיעלער, בעגלייט זיי אין כאָר;
דיא טעכטער דיא שעהנסטע פון מזרח,
דיא צניעות וואָס לויכט אַזוי קלאָהר.

זיי דאַרפען צום זיעג נישט קיין שווערדען,
דיא ארעמס ענטבלויזט — זייער וואפען.
דיא פוילע זייער בליק אויפצוהויבען,
וויא קען זיי דיא ציערונג פערשקלאַפען?

און וואָלט זייער בליק אָנגעטראָפען
דיא זונן, וואָלט פערדונקלען איהר פּראַכט.
דיא מארמאָר-געזיכטער און לאָקען, —
אָט מאַכען זיי טאָג, און אָט נאַכט.

פערהילעט אין ליכטיגע קליידער,
בעקרוינטע מיט לאָקען פון שווארצען.
זיי האָבען וויא שטערען אין הימעל
זיך איינגעפּאַסט טיעף אין מיין האַרצען.

אָט, דאַכט זיך, פערבייטסטו אויף בליהענדע
בוימער, דיא פרויען וואָס שטראהלען.
אריבער צוויי שניר פּערל-ציינער
פריש דופטען דיא ליפּען קאָראַלען.

און ברוסטען — וויא ראָזיגע עפּעל,
דיא פרישקייט פון ראָזען — געזיכטער;
געשטאַלטען — וויא פּאַלמען וויא שלאַנקע,
וואָס טרוימען אין שאָטענס און ליכטער.

(איבערזעצט פון י. א. שווארץ.)

זיין מארשרוט פון עגיפּטען און ארץ ישראל איז געווען די אלטע, שווערע וועג, וואו דאָס אידישע פאָלק האָט איז זיין יוגענד ארומגעוואנדרעוועט גאנצע פערציג יאהר:

דיא צייט האָט מיך אין מדבר פון מצריים
ווייט פערשלאָגען,
בעפעהל דיא צייט זיא זאָל מיך וויטער,
ווייטער אלץ פערטראָגען.

ביז אָנקוקען דעם מדבר פון יהודה
זאָלען מיינע אויגען,
וואו ס׳ליעגט מיין וואונדער-שעהנע לאַנד
אין גלאַנץ בעצויגען.

און דאָרטען זאָל דאָס גרויסע ליכט פון
גאָטעס נאָמען מיך איינוועבען,
און שיינען זאָל זיין הייליגטהום אויף מיר
און שוועבען.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

וויא לאנג עס האָט איהם גענומען זיין רייזע און ווען ער איז אנגעקומען קיין ארץ ישראל, איז ניט בעקאנט. אלט און צובראָכען טרעפען מיר איהם אין צ ו ר און אין ד מ ש ק. עס איז ניט זיכער, אויב ער איז געווען אין ירושלים, כאָטש פון א שטעלע אין איינע פון זיינע תפלות קען מען ארויס־דרינגען, אז ער איז דאָרטען געווען, אָבער אז ער האָט זיך דאָרטען ניט געקענט לאנג אויפהאלטען. ירושלים איז דאַן געווען אין קריסטליכע הענד, און דיא קריסטען זיינען א פּנים ניט געווען פריינדליך צו איהם. ער בעקלאָגט זיך: „צו זעהן דיין כבוד האָט מיין הארץ געגלוסט, און ווען איך בין ענדליך געקומען צו דיין הייליגען פּלאַץ, האָט מען מיך פון דאָרטען פערטריעבען, גלייך וויא איך וואָלט געווען א טמא, אן אונ־ריינער. דעם שיקזאל פון מיין פאָלק מוז איך טראָגען. געדול־

דיג זיך בויגען אונטער דער רוט פון בעדריקער, ווייל איך וויל ניט דיענען צו קיין פאלשען גאט, און נאר צו דיר וויל איך בעטען".

וואו און ווען ער איז געשטארבען, איז אויך ניט בע־וואוסט. דיא פאנטאזיע פון פאלק האט אבער צוגעשפונען א פאסענדע טראגישע ענדע צו דעם דראמאטישען לעבען פון זיין דיכטער... דיא לעגענדע דערצעהלט, אז ווען ער איז אנגע־קומען קיין ירושלים און האט דערזעהן דיא חורבות, איז ער געפאלען אויף זיינע קניע, האט גענומען קושען דיא זאמד און די שטיינער און האט דאמאלס פערפאסט זיין בעריהמטע טרויער־ליעד: „ציון הלא תשאלי?". ווען ער האט דיא דאזיגע ליעד געענדיגט, האט איהם א רייטענדער בעדואין דערשטאכען מיט זיין שווערד. זיין נשמה איז אויסגעגאנגען מיט „ציון" אויף דיא ליפען.

בייגקסט אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
וויא זיי, צוזייטע און צושפּרייטע, בייגקען?
ווילסט אויך, ווי זיי פון דיר, אַ ליבען גרוס בעקומען?
דאָ האָסטו איהם אַ גרוס פון נאָהענטע און ווייטע!
אין האַרצען דורות-לאַנג געוואַרעמט, טראָגט איהם
פון אַלע עקען וועלט, דורך ימים און מדבריות,
צו דיר אין שוים אן עלענד קינד דיינס. איינער
פון דיא, וואָס זאַפּען אָן, וויא טוי דיין חרמון,
דיא פרעמדע בערג מיט ברענענדיגע טרעהרען,
און שטאַרבען אין דער פרעמד פערליעבטע און
פערביינקטע . . .

מיך ציהט צו דיר! ביינאַכט אויף דיינע חורבות
בין איך דיין נאַכט-אַײלע, דיין יאמער-ליעד.
און חלום'ט זיך מיר נאָר דיין מאָרגענשטערען—
ווער איך
דיין נאַכטיגאל, דיין קלינגענדע האַרפע.

מיך ציהט צו דיר ! מיין האַרץ געהט אויס נאָך
יענע ערטער,
וואו דיא אבות האָבען זיך בעגעגענט מיט מלאכים,
וואו דיא שכינה האָט גערוהט, וואו דיין בעשעפער
האָט דיינע טויערען, דיא הייליגע געעפענט
אנ׳קעגען זיינע הימעלשע שערים ;
וואו ניט דיא זון און ניט דיא לבנה, שטערען —
גאָט׳ס עהרע זעלבסט האָט דיר בעשיינט מיט
גלאַנץ . . .

איך גאַר, אז אויסגיסען זאָל זיך מיין זעעלע דאָרטען
וואו ס׳פלעגט אַמאָל גאָט׳ס גייסט און גאָט׳ס
גענאַד זיך גיסען
אויף דיינע אויסערוועהלטע, מוטער ציון !
וואו נעהמט מען פליגעל ? שטיקערווייז וואָלט
איך מיין האַרץ
ווייט, ווייט צווישען דיינע בערג פערטראָגען.
כ׳וואָלט צוגעפאַלען צו דיין ערד, כ׳וואָלט
אויסגעקושט
איהר יעדען פוס-טרעט, יעדעס שטיינדעלע
בעזונדער,
און אומגעוואנדערט וואָלט איך טאָג און נאַכט
אַ נאַקעטער, א באָרפיסער אויף דיינע חורבות.
כ׳וואָלט מיט מיין שטעקען אויסגעמאָסטען אלע
קברים
מיט דיין נשמה-לופט זיך אָנגעאָטהעמט,
זיך איינגעוויקעלט אין דיין זיסען שטויב,
און ביז צום בלינד ווערן בעוויינט דיין חורבן, ציון...
צי קען דיא שיין פאר מיינע אויגען זיס זיין —
אז שווארצע ראבען פיקען דיינע אדלערס ?
צי קען מען לעבען אויף דער וועלט און צוזעהן,
וויא גאַס-הינד שלעפען דיינע טויטע לייבען ?
גענוג, לאָז אָפּ איין ווײלע, כוס פון טרויער !
מיין האַרץ איז איבערפול מיט דיר פערביטערט.

כ׳האָב איינגעזאפּט אין זיך דיין שוים מיט דיינע
היימען . . .
געזונד ! איך וויל איין חלום זעהן און שטאַרבען...
כ׳וויל זעהן, אָה גרויסער גאָט, נאָר איין
שטראהל ליכט,
נאָר איין שטראהל ליכט פון יענעם מאָרגענשטערן,
וואָס דאַרף, וואָס מוז אַמאָל נאָך העל און ליכטיג
זיך אָנצינדען אויף ציון׳ס בלויען הימעל,
בענייען און בעפרישען זיך מיט יוגענד . . .
געזונד, איין זיסען חלום לאָז מיר זעהן נאָך
און אויסגעהן מיט אַ שמייכעל אויף די ליפּען *).

(ח. נ. ביאַליק נאָך ר׳ יהודה הלוי)

* * *

ר׳ יהודה הלוי האָט געשריבען זעהר פיעל. דיא צאָהל פון זיינע ליעדער גרייכט אין דיא טויזענדער. פיעלע פון זיי זיינען פערפאַלען געוואָרען, אָבער פיעלע זיינען אויך גע־בליעבען און זיי זיינען צוזאַמענגעקליעבען געוואָרען אין מעהר אָדער ווייניגער פאָלשטענדיגע זאַמלונגען. דיא ערשטע זאַמלונג איז געמאַכט געוואָרען פון ר׳ חייא אל־מאַראַבי, אַן איינגערער פריינד פון פּאָעט. אין דער נייער צייט האָט זיך דערמיט אָפּגעגעבען דער איטאַליעניש־אידישער פאָרשער שמואל דוד לוצאַטא (שד״ל). אין יאָהר 1893 האָט די חברה „אחיאסף“ ארויסגעגעבען אַ זאַמלונג פון זיינע ליעדער. אַ טהייל פון זיינע ליעדער איז אויך איבערזעצט געוואָרען אין דייטש, ענגליש, פראַנצויזיש און איטאַליעניש. היינריך היינע האָט אָנגעשריעבען איינע פון זיינע גרעסטע פּאָעמען לכבוד ר׳ יהודה הלוי. צי האָט ער געלעזען

*) ביאַליק׳ס איבערזעצונג פון דעם „ציון, הלא תשאלי“ איז אין ערטער ניט אין גאַנצען געטריי צום טעקסט. געוויסע שטעלען האָט ער אויסגעלאָזען, אַנדערע האָט ער עטוואָס געענדערט. אָבער ביאַליק׳ן איז מעהר וויא אַלע אַנדערע איבערזעצער געלונגען איבערצוגעבען דיא ברויזענדע געפיהלען און דיא שטאַרקייט פון דעם אָריגינאַל.

זיינע שירים איז העברעאישעז אריגינאל אדער איז א דייטשער איבערזעצונג, איז ניט בעקאנט. ער ראטה אבער דאָרטען איז דער פאעמא זיין פריינדין זיך צו לערנען העברעאיש, כדי זיא זאל קענען לייענען איז אריגינאל ג ב י ר ו ל, מ ש ה א ב ן ע ז ר א און י ה ו ד ה ה ל ו י.

א חוץ וועלטליכע ליעדער האט ער אנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט תפילות, סליחות און קנות, וועלכע זיינען פערשפרייט און אנגענומען געווארען אין אלע אידישע קהלות. אפילו דיא קאראאימען האבען אריינגענומען איינינע פון זיינע תפלות אין זייערע סדורים.

זיינע „היילינע" ליעדער קענען איינגעטהיילט ווערען אין רעליגיעז־פילאזאפישע און אין נאציאנאלע. דיא מעהרסטע פון זיי זיינען נאציאנאלע. „דיא טייבעלע, וואס דו האסט געטראגען אויף דיינע אדלער־פליגלען, ווען דו האסט ביי זיך געמאכט א נעסט, — ווארום האסטו איהר פערלאזען פערוואגעלט אין וועלדער, און פון אלע זייטען שטעלט מען איהר נעטצען ?" אדער: „זאלען דיא טרעהרען פון דיא בערויבטע דערגרייכען דיין וואהנונג; מיט דיין קראפט ערלייז דיא שעפעלע פון דיא לייבען; דערבארם זיך, פאסטוך, אויף דיין סטאדע".

ניט אלע מאל זיינען זיינע נאציאנאלע תפלות פול מיט תחנונים און בקשות. גאנץ אפט זיינען זיי איבערפילט מיט צארטליכקייטען און טרייסט־ווערטער צום אידישען פאלק. דער פאעט זעהט אין זיין פאנטאזיע, וויא דיא ערלייזונג איז שוין געקומען, און ער רופט אויס: „ירושלים, גיעב דיינע שונאים טרינקען דיין ביטערען כוס. עס איז געקומען דיין גליקליכע צייט, דיין געליעבטער האט זיך צוריקגעקעהרט צו דיר. הער דעם טומעל פון דיא אלע, וואס זיינען געקומען פון אלע זייטען דיך צו פייערען און דיך צו בעגריסען".

די בעציהונג צווישען גאט און דעם אידישען פאלק ווערט ביי יהודה הלוי'ן גאנץ אפט פארגעשטעלט אזוי וויא פון א פערליעבטער פאארעל. אט צו־ווערטלען זיי זיך און צוקריעגען זיך, ווערען בייז איינע אויף דיא אנדערע. אבער דאס דויערט

ניט לאַנג. מען איז פון דאס ניי פערליעבט. דער פּאָעט לאָזט דאן „דיא כנסת ישראל“ פיהרען א צוויי־געשפּרעך מיט איהר געליעבטען. זיא פּיעשצעט זיך פאר איהם, זיא וויינט, זיא פרעגט ווארום האסטו מיר פערלאָזען? ווארום האסטו איבערגעלאָזען דיין געליעבטע אין פרעמדע, שלעכטע הענד? און דער געליעבטער לאָסצעט איהר, זאָגט איהר זיסע ווערטער, טרייסט איהר מיט גוטע האָפנונגען און הייסט איהר ווארטען ביז דיא צייט וועט קומען.

און דיא געליעבטע איז זיכער מיט איהר געליעבטען. זיא ווייס, זיא פיהלט, אַז סוף כל סוף וועט ער צוריק צו איהר קומען. ער וועט איהר ניט פערבייטען אויף קיין אַנדערע. ער וועט זיך ניט לאָזען פערפיהרען פון דיא פאלשע חז׳דעלעך און אויגעלעך פון פרעמדע פרויען. עס מאַכט איהר צום לאַכען, ווען זיא זעהט וויא אַנדערע ווילען איהם אפריידען פון איהר; „די חז׳עוודיגע, פון איהר היים דערווייטערט, איהר געליעבטער איז צאָרן. — וואָס לאַכט זיא? זיא לאַכט פון דער טאַכטער פון אדום און פון דיא טעכטער פון אראביען. וועלכע ווילען ביי איהר דעם געליעבטען אוועקנעהמען. זיא לאַכט, וויא קענען זיי זיך פערגלייכען מיט איהר, מיט דער וואונדערבאַרער שעהנהייט?“

איז זיינע רעליגיעזע - פילאָזאָפישע ליעדער דריקט ער אָבער און ווידער אויס דעם געדאַנק, אַז גאָט קען מען מיט דעם שכל ניט דערגרייכען; מען קען איהם נאָר פיהלען מיט׳ן הארצען: „מיין הארץ און מיינע געפיהלען קענען דיך געפינען. אָבער ניט מיינע געדאַנקען קענען דיך דערגרייכען“ (לבי וקרבי ימצאוך, אך לא מחשבי ישאוד). אדער: „דער שעפּפער האָט אַרויסגעבראַכט אַלץ פון גאַרנישט, ער ענט־פּלעקט זיך צום האַרצען, ניט צום אויג. דארום פרעג ניט ווי און וואו (יוצר המציא כל מאין. נגלה ללבב ולא לעין. כן אל תשאל איך ואין). דאס איז, איבריגענס, דער הויפּט גע־דאַנק און דער לייט־מאָטיוו פון זיין פילאָזאָפישען ווערק, דער „כוזרי“.

* * *

ר׳ יהודה הלוי איז בעריהמט ניט בלויז אלס פּאָעט, נאָר אויך אלס דיינקער און פילאָזאָף. וויא אלע אנדערע אידישע פּאָעטען און געלעהרטע פון יענער צייט, האָט זיך אויך ר׳ יהודה הלוי אָבגעגעבען מיט דעם שטודיום פון דער דאמאָלס־דיגער פילאָזאָפיע. ער איז אָבער געווען דער ערסטער צווי־שען זיי, וואָס האָט זיך אָנגעפאנגען צו בעציהען סקעפּטיש צו דער גאנצער פילאָזאָפיע. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו צווייפלען אין דער אונפעהלבארקייט פון דער פילאָזאָפיע און דיא פילאָזאָפען. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס איז ניט פער־בלענדעט געוואָרען פון דיא גלענצענדע שכל׳דיגע קונצען־מאכעריי און האָר־שפּאלטענדענע לאָגישע דריידלעך און פּאָרמולעך פון דער פילאָזאָפיע. ער איז געווען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו דיינקען, אז סוף כל כוף איז דיא גאנצע פילאָזאָפיע בלויז א שפּיעל אין ווערטער און אין בעגריעפע, א שעהנער שפּיעל, וואָס קען אפשר בע־פריעדיגען דעם מענשליכען שכל אָבער בשום אופן ניט בע־רוהיגען דאָס מענשליכע הארץ: „און לאָז זיך ניט פער־פיהרען פון דער גריכישער פילאָזאָפיע, וואָס האָט בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פרוכט“. עס איז זעהר מעגליך, אז זיין סקעפּטישע בעציהונג צו דער פילאָזאָפיע איז ניט אזוי געקומען פון א שניידענדער קריטישער אונטערזוכונג, ווי פון א טיעפער רעליגיעזער איבערצייגונג, אָבער דאָס ענדערט ניט דעם רעזולטאַט. ר׳ יהודה הלוי איז אין יענער צייט פון דער אראביש־אידישער פילאָזאָפיע געווען דער ערסטער א י ד י ש ע ר סקעפּטיקער בנוגע דער פילאָזפיע.

ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י ׳ ס כוזרי איז ניט קיין ריינע אָבהאנדלונג איבער דער פילאָזאָפיע, וואָס האָט קיין שום שייכות ניט מיט דער טראדיציאָנעלער אידישער אמונה, ווי דאָס איז צום ביישפּיעל א ב ן ־ ג ב י ר ו ל ׳ ס „מקור חיים“. ער איז אויך ניט קיין פּרוב צו פעראייניגען און האר־מאָנירען דעם יודענטהום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע.

וויא עס איז צום ביישפּיעל דעם רמ"בם'ס „מורה נבוכים". ר' יהודה הלוי דאַרף ניט זוכען קיין תירוצים, ער דאַרף ניט מאַכען קיין פּשרות צווישען דעם יודענטהום אין דער פילאָ־זאָפיע, וויא דאָס האָבען געטהאָן אנדערע פאר און נאָך איהם, ווייל ער בעטראַכט ניט דיא פילאָזאָפיע אלס דעם מקור פון אלע אמת'ען. אויב דיא גריכישע פילאָזאָפיע שטימט ניט איין אין אלע פּרטים מיט דעם יודענטהום, איז עס דיא שולד פון דער פילאָזאָפיע ; זאָל זיא זיך פערענטפערען, זאָל זיא זוכען תירוצים.

דער „כוזרי" איז ניט קיין פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג. ער איז פריהער פאר אלץ פּשוט א פערטהיידיגונג פון דעם יו־דענטהום, א פערטהיידיגונג געגען אלע געגנער, סאי געגען דער פילאָזאָפיע און סאי געגען די אַנדערע אמונות. דער נאָמען פון זיין ווערק אין דעם אראבישען אָריגינאל איז מאַקע דארום געוועזן : „א פערטהיידיגונג פאר דיא ערני־עדעריגטע אמונה". דאָס אידישע פאָלק און דאָס יודענטהום ווערען אטאַקירט פון אלע זייטען ; זיי ווערען בעליי־דיגט און בעשפּאָט פון דיא אלע ארומיגע פעלקער. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס דיא אידען זיינען אזוי שוואך און הילפלאָז, וואָס זיי זיינען אין גלות, צוזייט און צושפּרייט, און האָבען ניט זייער אייגענע מלוכה. ר' יהודה הלוי, דער גרויסער אידישער פּאַטריאָט, קען ניט בלייבען גלייכגילטיג דערצו, און ער נעהמט זיך אונטער צו בעווייזען, אז דאָס יו־דענטהום איז דאָס גרעסטע, דאָס בעסטע, דאָס העכסטע ניט בלויז פון אלע אנדערע רעליגיאָנען, נאָר אויך פון דער פילאָזאָפיע. דאָס אידישע פאָלק, כאָטש אונטערדריקט, פער־פאָלגט און ערניעדעריגט איז דאָך דאָס אויסערוועהלטע פון אלע פעלקער, איז דאָס הארץ פון דער מענשהייט. און אפילו אין זיינע ליידען און צרות איז דאָ א פערבאָרגענער מיין, א פערבעהאלטענע כונה, א בעשטימטער תכלית.

א „פערטהיידיגונג פאר דיא ערניעדעריגטע אמונה", אָבער דער כוזרי איז מעהר וויא דאָס, ער איז מעהר וויא א פערטהיידיגונג. ר' יהודה הלוי האלט זיך גאנץ אָפּט אן דעם

כלל, אז דיא בעסטע פערטהיידיגונג איז א געלונגענע אטאקע, און דער „כוזרי“ איז מעהר אן אטאקע געגען דיא געגנער פון יודענטהום וויא א פערטהיידיגונג פון יודענטהום.

געשריבען איז דער „כוזרי“ אין דער פארמע פון א צוויי־געשפרעך. דעם קעניג פון דיא כאזארען (דעם „כוזרי“) האט זיך עטליכע מאל גע'חלום'ט, אז א מלאך האט צו איהם גע־זאגט : „דיין כונה איז גוט, אבער דיינע מעשים טויגען ניט“. ער האט דארום בעשלאסען אוועק צוווארפען זיין געטצענדיענסט און געפינען דיא ריכטיגע אמונה. ער האט געשיקט רופען צו זיך א פילאזאף און האט איהם געבעטען, אז ער זאל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון זיין גלויבען און זיין עטהיק. דער פילאזאף האט איהם געגעבען זיין ענטפער, אבער דער קעניג איז געבליעבען מיט איהם אונצופריעדען. ער האט דאמאלסט בעשלאסען צו שיקען נאך די פארשטעהער פון דיא קריסטען און מאהאמעדאנער. וועגען דיא אידען האט ער גאר ניט געטראכט, „ווייל זיי זיינען אזוי ערניעדע־ריגט, און אזוי וויניג, און אזוי פערמיאוסט ביי אלעמען“. דער קריסטליכער פארשטעהער האט איהם ערקלעהרט דיא יסודות פון זיין אמונה, בעגרינדענדיג זיך אויף דער אידי־שער תורה און דיא אידישע נביאים. דער קעניג איז אויך מיט איהם געבליעבען אונצופריעדען און ער האט גענומען פערנאנדער פרעגען דעם מאהאמעדאנישען געלעהרטען וועגען זיין אמונה. אויך דער מאהאמעדאנער האט בעגרינדעט זיין אמונה אויף דער אידישער תורה. דער כוזרי האט ביי זיך געטראכט : „איך זעה, אז איך וועל מוזען אנקומען צו דיא אידען, ווארום זיי אלע ברייגגען ראיות פון דער אידישער תורה; זיי אלע זיינען מודה, אז דיא אידישע תורה איז אמת און אז דיא אידען זיינען געווען דיא אויסערוועהלטע“. ער האט געשיקט רופען א אידישען געלעהרטען, וועלכער זאל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון דער אידישער אמונה. דער אידישער געלעהרטער קומט און גיט איהם זיין ערקלעהרונג. עס ציהען זיך לאנגע דעבאטען איבער אלערליי רעליגיעזע, עטהישע און פילאזאפישע פראגען. דער כוזרי פרעגט קשיות

און דער אידישער געלעהרטער, דער „חבר“. ווי ר׳ יהודה הלוי רופט איהם, גיט זיינע תירוצים, ביז דער קעניג ווערט איבערציינגט אין דעם אמת פון דער אידישער אמונה, און ער און זיין פּאָלק נעהמען אן דעם אידישען גלויבען.

ר׳ יהודה הלוי, גלייך וויא דער אראבישער פילאָזאָף אל־גאזאלי, פון וועמען ער איז וואהר־שיינליך בעאיינפלוסט געוואָרען, איז ענטוישט אין דער פי־לאָזאָפיע. זיא, דיא פילאָזאָפיע, קען ניט בעפריעדיגען דעם מענשליכען גייסט און קען ניט בערוהיגען זיין הארץ. זיא קען ניט דורכדרינגען דיא טיעפסטע טיעפעניסען, זיא קען ניט ארונטעררייסען דעם שלייער, וואָס פערדעקט די סודות פון דער גאָטהייט, פון דער שעפּפונג, און זיי צו ענטפּלעקען פאר דער מענשליכער אויג. דער מענשליכער שכל איז צו שוואך און צו קליין דאָס צו טהאָן. דער מענשליכער שכל האָט זיינע גרענ׳צען און קען העכסטענס פערשטעהען און בעגרייפען אלץ וואָס עס געפינט זיך „ניעדעריגער פון דעם גלגל פון דער לבנה“, דאָס הייסט אלץ וואָס עס געפינט זיך אויף אונזער וועלט, אָבער ניט דאָס וואָס געפינט זיך העכער דערפון. דער מענשליכער שכל איז שוואך און הילפּס־לאָז, ווען ער פאנגט זיך אָן צו בעשעפטיגען מיט פראגען, וואָס שטעהען אויסערהאלב זיינע חושים און ערפאהרונגען. דער שכל טאפּט דאָרטען ארום אין דער פינסטערניס, ער בלאָנ־דזשעט וויא אין א פרעמדען לאנד און מוז דאָרטען האָבען א פיהרער און א וועג־ווייזער.

ר׳ יהודה הלוי אטאקירט דיא פילאָזאָפען און דיא פילאָזאָפיע ניט וייא איינער וואָס האָט וועגען דעם קיין ידיעה ניט און ער האָט מורא, אז זיא קען אונטערגראבען זיין אמונה. ער אטאקירט איהר וויא א מענש, וואָס פער־שטעהט איהר גאנץ גוט און וויים אלע איהרע שוואכקייטען. ער צייגט ארויס א געוואלדיגע בקיאות אין דעז׳ גריכישער אין איז דער אראבישער פילאָזאָפיען. ער ציטירט און דערמאָנט מעהר פילאָזאָפישע שרייבערס וויא אירגענד וועלכער אנ־דערער אידישער געלעהרטער פאר איהם. ער אטאקירט דיא

שוואכע זייטען פון דער פילאָזאָפיע ; ער אטאקירט איהר פאר איהר גרויסער חוצפה, וואָס זיא וויל מיט דער הילף פון א פּאָאָר שכל'דיגע פאָרמולעך און לאָגישע סילאָגיזמען אריינדרינגען אין דעם סוד פון אלע סודות. דיא פילאָזאָפען, ווען זיי בעטראכטען דיא וואונדערבארע חכמה און דעם סדר פון דער וועלט, דיא חכמה פון דעם קלענסטען מילבעלע, זאָגען זיי, אז דאָס איז דיא נאטור. אָבער וואָס איז די נאטור ? ס'איז אזא קראפט, וואָס זיי אליין ווייסען ניט וואָס דאָס איז. עס קומט אויס, וויא דיא נאטור וואָלט געווען א בעל שכל, וואָס טהוט אלץ מיט א תכלית. זיי רופען עס נאטור, אָבער דאָס איז ניט מעהר וויא אן אנדער נאָמען. עס קומט אויס וויא דיא נאטור איז אויך א בורא. דיא עלעמענטען, די זונן, דיא לבנה און דיא שטערען האָבען בעשטימטע אייגענשאפטען, אָבער מיר קענען ניט זאָגען, אז זיי האָבען חכמה, ווארום הכמה איז בלויז שייך ביי איינעם, וואָס טהוט אלץ מיט א פלאן און מיט א כונה (ספר הכוזרי. מאמר ראשון).

ער לאכט פון דיא פילאָזאָפען און זייער בעגריעף פון אונשטערבליכקייט. זיי מיינען, אז דיא אונשטערבליכקייט בעשטעהט אין דעם, וואָס דער מענשליכער שכל פעראייניגט זיך און בעהעפט זיך מיט דעם גרויסען וועלט־שכל און ווערט א טהייל פון איהם. אז דאָס איז דיא העכסטע מדרגה צו וועלכע א מענש קען דערגרייכען, און אז ער קען דערצו גרייכען בלויז דורך שטודירען און פארשען. עס קומט אויס, אז נאָר זיי, דיא פילאָזאָפען, קענען דערגרייכען דיא דאָזיגע מדרגה. ער פרעגט מיט א ביטערען סארקאזם : „אויב זיי פעראייניגען זיך מיט דעם וועלט־שכל, טאָ פאר וואָס קומען זיי צו פערשיעדענע אמת'ען ? פאר וואָס האָבען זיך דיא נשמות פון א ר י ס ט אָ ט ע ל ס און פ ל א ט א און דיא איבעריגע פילאָזאָפען זיך ניט פעראייניגט (אין דעם אלגעמיינעם וועלט שכל) ? פאר וואָס ווייסען זיי ניט איינער דעם אנדערענס מיינונג, איינער דעם אנדערענס אמת, און פאר וואָס מיידען זיי ניט אויס זייערע סתירות ? פאר וואָס דארפען זיי קומען צו זייערע אמת'ען בהדרגה, דורך

לאָגישע הנחות און שליסע, פאר וואָס קריגען זיי ניט זייערע אמת׳ען פּלוצלונג, פונקט וויא עס איז ביי גאָט אָדער ביי דעם וועלט־שכל? פאר וואָס פערגעסען זיי צייטענווייז זייערע אמת׳ען? וואָס ווערט פון דיא פילאָזאָפישע נשמות ווען זיי זיינען שכור אָדער ווען זיי ווערען קראַנק?... און וואָס פּאסירט מיט אַזאַ פילאָזאָף ביי וועמען זיין נאטור האָט זיך געביטען און ער האָט זיך אריינגעלאָזען אין אויסגעלאסענ־קייט? האָט ער דאן צוויי נשמות, איינע אין גן־עדן און איינע אין גהינום? און וויפיעל דארף עס אַ מענש שטו־דירען און פּאָרשען, כדי ער זאָל זוכה זיין צו אונשטערבליכ־קייט?" (ספר הכוזרי, מאמר חמישי, י"ד).

דער מענשליכער שכל איז ניט בכוח צו פערענטפערען די אַלע גרויסע וועלט־פּראבלעמען, און דערפאר זעהען מיר טאקע, אז דיא פילאָזאָפען זיינען זיך ניט אייניג צווישען זיך. יעדער האָט זיך דארום זיין אמת און זיין שיטה, וואָס איז ניט מסכים און איז אַ סתירה צו דעם אמת און צו דער שיטה פון דעם אנדערען: „עס זיינען כמעט ניטאָ קיין צוויי פילאָזאָפען, וואָס זאָלען האָבען איין מיינונג ניט בלויז אין פראגען פון איבער דער נאַטור, נאָר אויך אין פיעלע פראגען פון דער נאַטור. און אויב איהר טרעפט אַ כתה, וואָס האַלט זיך אָן איין מיינונג, איז עס ניט דערפאר, ווייל זיי זיינען דערצו געקומען מיט זייער אייגענעם שכל, נאָר ווייל זיי האַלטען זיך אָן דיא שיטות פון זייערע רביים, וויא דיא תלמידים פון פּ י ט הַ אַ ג אָ ר א ס, ע מ פּ ע ד א ק ע־ ל ע ס, ה י פּ א ק ר א ט ו ס, א ר י ס ט אָ ט ע ל ע ס, פּ ל א ט אָ און אנדערע" (ספר הכוזרי, מאמר חמשי, י"ד).

עס איז אָבער דאָ אַן אנדער מקור פון וויסען, וועלכער איז פיעל זיכערער און ראיעלער. דאָס איז אַ וויסען, וואָס קומט ניט דורך דיאלעקטישע מעטהאָדען און דורך לאָגישע פארמולען, וועלכע זיינען אזוי ניט זיכער, און אזוי פערפיהדעריש. דאָס איז אַ העכערער מין וויסען, אַ וויסען וואָס קומט צום מענשען אונמיטעלבאר, פּלוצלונג און מיט אַמאָל, אזוי וויא אַ בעלייכטונג פון הימעל. דער מענש זעהט

און בעגרייפט דאן זאכען, וואס זיינען אונמעגליך צו בע־גרייפען מיט די געוואוינליכע חושים. דאס איז א גייסטיגער זעהן. דאס איז א מין זעקסטער חוש. ר׳ יהודה הלוי רופט עס אן „חוש הרוחני“ און אויך „חוש הנסתר“. „מיט אונזערע חושים בעגרייפען מיר די קערפערליכע וועלט; מיט דעם פערבארגענעם חוש בעגרייפען מיר דיא ניט־קער־פערליכע וועלט. דער וואס האט יענעם פערבארגענעם חוש, יענער זעהט די זאכען ווי זיי זיינען אין דער ווירקליכקייט“. (ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג׳).

ניט אלע מענשען האבען דעם דאזיגען פערבארגענעם חוש; בלויז די אויסערוועהלטע, די נביאים, האבען איהם. „און דער יעניגער, וואס בעזיצט יענע פערבארגענע אויג איז דער אמת׳ער זעהעריגער. ער בעטראכט אלע מענשען ווי בלינדע, און ער לערנט זיי און צייגט זיי די ריכטיגע וועג“ (כפר הכוזרי, מאמר רביעי, ג׳). וואס דאס איז פאר אזא מין חוש, איז ר׳ יהודה הלוי ניט זיכער. „עס קען זיין, אז דאס איז דיא פאנטאזיע, וואס ארבייט צוזאמען מיט דעם שכל“.

די נביאים בעגרייפען זייערע זעהונגען אין בילדער; זיי זעהען אין געשטאלטען, יעדער לויט זיין השגה נאך. זייערע אלעמענס זעהונגען זיינען אמת, כאטש זייערע געשטאלטען זיינען ניט די זעלבע. „עס איז פונקט ווי איינער וואלט זא־גען: אט יענער מיט די זיידענע קליידער איז דער קעניג און א צווייטער וועט זאגען: אט יענער מיט׳ן בעפעהלענדען קוק איז דער קעניג. זיי זאגעןביידע אמת: איינער האט דער־קענט דעם קעניג אן זיינע קליידער און דער צווייטער אן זיין קוק. דער קעניג איז דער זעלבער“.

די נביאים זעהען דורך דעם זעקסטען חוש בילדער און געשטאלטען, וואס מיר פראסטע מענשען זעהען ניט, אבער דאס מיינט ניט, אז זייערע זעהונגען זיינען דארום בלויז איל־לוזיאנען, פאנטאזיען, וואס האבען קיין ממשות ניט. אונזער הסכמה איז דא ניט וויכטיג. עס איז וויכטיג, אז זיי, דיא נביאים, זיינען אויף דעם מסכים. מיר מיט אונזער חוש פון

געשמאַק ווייסען, למשל וואס עס איז ביטער און וואס עס איז זיס; אויב אימיצער וועט אָנרופען זיס—ביטער, וועלען מיר זאָגען, אז ער איז ניט נאַטירליך, ווייל זיין חוש פון געשמאַק איז געגען אונזער אלעמענס חוש פון געשמאַק. די ראיה אויף די אמת׳קייט איז די הסכמה פון דעם גאנצען מין. כל זמן דער מין נביאים זיינען זיך איינינ און זיינען מסכים אויף די אמת׳קייט פון זייערע זעהונגען, איז עס א גענינענדער בע־וויז, אז זייערע זעהונגען זיינען ווירקליכקייטען, כאָטש פאר אונז קענען זיי אויסווייזען ווי אילוזיאָנען. דער נביא בע־לאַנגט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש צו אן אנדער מין.

דער נביא קען מיט זיין פערבאָרגענעם חוש אריינדרינגען אַהין, וואו דער גרעסטער פילאָזאָף קען מיט זיין שכל ניט דערגרייכען. דער נביא בעגרייפט עס אונמיטעלבאר; ער זעהט גאָט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש אין געשטאַלטען. דאָס מיינט ניט, אז גאָט איז חס ושלום א געשטאַלט. דאָס מיינט בלויז, אז דער נביא זעהט איהם אזוי אין זיין פאר־שטעלונג, אז אזוי אנטפּלעקט ער זיך צום נביא. „ער הערט איהם אין זיין נשמה, ניט מיט זיינע אויערען; ער זעהט איהם אין געדאַנק, אבער ניט מיט די אויגען" ((ושומע דבריו בנפשו לא באזניו, ורואה אותו במחשבתו לא בעיניו, כוזרי מאמר ראשון).

די געשטאַלטען, וואס דער נביא זעהט זיינען בלויז סימ־באָלען. זיי זיינען נויטהיג, ווייל נאָר דורך די סימבאָלען קען זיך די מענשליכע נשמה פעראייניגען און בעהעפטען מיט גאָט. די מענשליכע נשמה איז אזא, וואס קען ניט בעוועגט ווערען, קען ניט היגגעריסען ווערען דורך ריינע אבסטראַק־ציעס. „א מענש קריגט ליעב א שעהנעם בילד, ווען ער זעהט איהם, ניט ווען מען דערצעהלט איהם וועגען דעם". א מענש מוז זיך דערפיהלען צו גאָט, ניט בלויז זיך דער־טראַכטען צו איהם. „און אויב אימיצער וועט זאָגען, אז זיין געדאנק קען זיך בעהעפטען מיט גאָט דורך זיין שכל אליין, ניט צו דארפען זיך פערלאָזען אויף עטוואָס פיהלבארעס, ווי א פאָרשטעלונג פון ווערטער, אדער שריפט, אדער ביל־

דער, געזעהענע צו פאַרגעשטעלטע, זאָלסטו איהם ניט גלויבען" („ואל תאמין למתחכם, שיאמר כי מחשבתו מתחברת על סדר עד שיגיע אל כל הענינים הצריכים באלהות בשכלו לבד, מבלתי שיסמוך אל מורגש, בראות דמיון ממלות, או מכתב, או מצורות, נראות או מתדמות". כוזרי, מאמר רביעי).

דער גאָט פון דעם פילאָזאָף לאָזט דעם מענשען קאלט און גלייכגילטיג. ער קען ניט בעוועגען די מענשליכע נשמה, ער קען ניט אָנפילען זיין הארץ מיט ליעבע און ציטערנים. ער איז א קאלטע, אינדיפערענטע ערשטע אורזאכע, וואָס וייס ניט און אינטערעסירט זיך ניט מיט דער וועלט און מיט די מענשען. ווען די פילאָזאָפען זאָגען, אז גאָט האָט בעשאַפען די וועלט, מיינען זיי דערמיט בלויז צו זאָגען, אז ער איז די אורזאכע פון איהר ענטשטעהונג. ער האָט דערביי ניט געהאָט קיין ווילען, קיין כונה, קיין ציעל און קיין תכלית. דאָס איז א גאָט ביי וועמען עס איז ניט שייך קיין ליעבע און קיין שנאה, ביי וועמען מען קען ניט בעטען און פאר וועמען מען קען ניט מתפלל זיין. דאס איז דער גאָט פון שכל, אבער ניט דער גאָט פון הארצען. „דאָס איז דער גאָט פון אריסטאָטעלסען און ניט דער גאָט פון אברהם" (כוזרי, מאמר רביעי).

ניט אלע מענשען גלייך קענען בעגרייפען גאָט אויף א גלייכע מדרגה, פונקט ווי ניט אלע קערפערס גלייך נעהמען אין זיך אריין די זעלבע זונען־שטראהלען. דימאַנטען נעהמען אין זיך אריין מעהר זונען־שטראהלען ווי א פּראסטער שווארצער שטיינדעל. מאַנכע מענשען בעגרייפען גאָט בלויז אלס די ערשטע סבה. דאס קען בעגרייפען יעדער בעל שכל. יעדער בעל שכל פערשטעהט, אז די וועלט מוז האָבען אן אורזאכע. צו בעגרייפען אבער גאָט אלס דעם בעוואוסטזיניגען שעפּפער פון די וועלטען, וואָס האָט א תכלית און א כונה, קען מען נאָר דורך דער נבואה. די מענשען, וואס בעגרייפען איהם בלויז אלס דיא ערשטע אורזאכע האָבען אין זיך אריינגענומען נאָר ווייניגע פון די געטליכע שטראהלען; די נביאים, וואס האָבען איהם בעגריפען אלס שעפּפער און פיהרער, וואס טהוט אליץ מיט א כונה און מיט א תכלית, האָבען אריינגענו־

מעז אין זיך פיעל מעהר פון דיא געטליכע שטראהלען. דעם גאָט, וועלכען מען בעגרייפט מיט'ן שכל אליין בעצייכענט ר' יהודה הלוי מיט דעם נאָמען „אלוהים". א קראפט. דער גאָט, וועמען די נביאים האָבען בעגריפען אין וואס איז דער שעפּפער און פ י ה ר ע ר פון די וועלטען ווערט ביי איהם בעצייכענט מיט דעם נאָמען „י ה ו ה". די נביאים מיט זייערע ריינע נשמות האָבען אריינגענומען אין זיך מעהר פון די געטליכע שטראהלען, פונקט ווי די דימאַנטען, וואָס נעהמען אריין אין זיך מעהר זונען־שטראהלען, און זיי האָ־בען בעגריפען דעם דאָזיגען ג אָ ט פ ו ן ה א ר צ ע ן, וועלכער איז „יהוה" (כוזרי, מאמר רביעי, ט"ו).

די נביאים האָבען איהם בעגריעפען דערפאר, ווייל זיי זיינען די גליקליכע אויסערוועהלטע, וואס זיינען געבענשט מיט דעם „פערבאָרגענעם חוש", מיט דער „גייסטיגער אויג". אָבער פאר וואָס זיינען דוקא זיי די אויסערוועהלטע? פאר וואָס האָבען בלויז זיי דעם דאָזיגען חוש? ר' י ה ו ד ה ה ל ו י פּרובירט עס צו דערקלעהרען אויף א וויסענשאפט־ליכען אופן, און זאָגט דערביי ארויס געדאנקען, וועלכע זיינען גאנץ מאָדערנע. דאָ איז כדאי צו בעמערקען, אז ר' יהודה הלוי האָט אין זיין „כוזרי" ארויסגעבראכט אייניגע געדאנ־קען, וועלכע זיינען נאָך היינט ניט פערעלטערט געוואָרען. איהר קענט גאָר ניט אויסזעצען געגען די געדאנקען גופא, כאָטש איהר האָט פיעל אויסצוזעצען געגען דעם, ווי ער וועג־דעט זיי אָן. אזוי איז צום ביישפּיעל זיין געדאנק, אז עס איז דאָ א וויסען, וואס דער מענש קען דערגרייכען דורך א פערבאָרגענעם חוש, דורך א גייסטיגען זעהן, דורך אינטואי־ציע, לעצטענס אויסגעארבייט געוואָרען פון דעם בעריהמטען אידיש־פראנצויזישען פילאָזאָף ב ע ר ג ס אָ ן. ב ע ר ג־ס אָ ן זוכט עס צו בעגרינדען אויף ביאָלאָגישע יסודות און רופט עס ניט אן א „פערבאָרגענער חוש" אדער „נבואה", אָבער דער געדאנק איז אין עצם דער זעלבער. ר' יהודה הלוי'ס בעהויפטונג, אז דער מענשליכער וויסען, וואס קומט פון היס־טאָרישער ערפאהרונג איז מעהר פערטרויאונגסווערטה וויא

זער וויסען וואס קומט פון ספעקולאטיווען דענקען, און אז די היסטאָרישע ענטוויקלונג שפּיעלט א גרויסע ראָלע אין רע־ליגיאָן און אין קולטור, די דאָזיגע בעהויפּטונג איז נאָך גיל־טיג אויך היינט, כאָטש דאָס וואס ער רופט היסטאָריע זיינען בלויז לעגענדען לויט אונזער היינטיגען בעגריפף. זיינע גע־דאנקען וועגען דער ווירקונג פון דעם קלימאט אויף דעם מענ־שען און וועגען די אייגענשאפטען פון די עלטערען, וואס ווע־רען איבערגעגעבען בירושה צו די קינדער, זיינען ניט וועניגער אינטערעסאנט און מאָדערנע.

וואָרום אַלזאָ האָבען בלויז די נביאים דעם דאָזיגען פער־באָרגענעם חוש?

ר׳ יהודה הלוי פאנגט אָן פון דעם, וואָס ער רופט היס־טאָריע.

דער ערשטער מענש, אדם הראשון, איז געוועזן דער מוסטער פון פאָלקאָמענהייט. שוין דערפאר אליין, וואָס גאָט האָט איהם בעשאפען. ער האָט געקראָגען די העכסטע נשמה, דעם פאָלשטענדיגסטען שכל וואָס אַ מענש קען האָבען. אַ חוץ דעם האָט ער אויך בעזעסען אַ געטליכען כוח וואָס שטעהט איבער׳ן שכל (דער „פערבאָרגענער חוש“). מיט דעם דאָזיגען כוח האָט ער געקענט זיך בעהעפטען אָן גאָט און אָן דער רוחניות׳דיגער וועלט. דורך דעם האָט ער געקענט וויסען די אמת׳ען אונמיטעלבאר, אָהן שטודירען.

אדם האָט געהאָט פיעל קינדער, אבער ניט אַלע האָבען פון איהם איבערגענומען בירושה דעם דאָזיגען כוח. הבל איז געוועזן דער יעניגער, וואָס איז געוועזן עהנליך אויף אדם׳ען. ווען קין האָט איהם אויס קנאה ערמאָרדעט, איז געבארען געוואָרען שת, וועלכער איז געוועזן עהנליך אויף אדם׳ען. די איבריגע קינדער פון אדם׳ען און זייערע קינדער האָבען שוין די דאָזיגע אייגענשאפט ניט בעזעסען. אזוי איז די דאָזיגע מעלה איבערגעגאנגען פון דור צו דור, פון פאָטער צום קינד (ניט צו אַלע קינדער) ביז נח׳ן.

נח האָט געהאָט דריי קינדער. יפת האָט זיך בעזעצט אין די צפון־לענדער, אין די קעלטערע געגענדען;

חם האט זיך בעזעצט אין די דרום־לענדער, אין די הייסע געגענדען; שם איז געבליבען זיצען אין די מיטעלע געגענ־דען, וואו דער קלימאט איז מיטעלמעסיג און גלייך. פון די מיטעלע געגענדען איז ארץ ישראל דער מיטעלפונקט און האט ד'עם בעסטען קלימאט. זי איז דארום דאָס לאנד פון דער נבואה. שם האט געקראָגען די נבואה בירושה פון נח'ן און האט עס איבערגעגעבען צו עבר'ן. און אזוי איז עס איבערגעגעבען געווארען צו אברהם'ן. אברהם'ס פאטער, תרח, האט ניט בעזעסען די דאָזיגע מעלה און ער איז געווען א געצענדיענער. „עס טרעפט גאנץ אָפט, אז א מענש גיט זיך ניט איין אין זיין פאטער. נאר אין זיין עלטער־פאטער" (דאָס וואָס מען רופט איצטער „אטאוויזם"). פון אלע אברהם'ס קינדער האט יצחק געקראָגען די דאָזיגע מעלה בירושה. פון יצחק'ן האט עס געקראָגען יעקב, און פון יעקב'ן אלע זיינע צוועלף קינדער.

דאָס אידישע פאלק, וואָס שטאמט אב פון די דאָזיגע צוועלף קינדער פון יעקב איז דארום דאָס איינציגע פאלק, וואָס איז מסוגל געווען צו האָבען נביאים צווישען זיך. אבער אויך נאר דאמאלס, ווען עס האט זיך אויפגעהאלטען אין דעם לאנד, וואָס איז צוליעב דעם קלימאט מסוגל צו נבואה, אין ארץ ישראל.

איצטער האט דאָס אידישע פאלק מעהר קיין נביאים ניט. אבער מיר ווייסען, אז די תורה וואָס מיר האָבען איז געגעבען געוואָרען פון גאָט דורך דעם גרעסטען פון אלע נביאים, פון משה'ן, און די שפּעטערע נביאים האָבען אונז שטענדיג געוואָרענט, אז מיר זאָלען איהר אָבהיטען. די אמת'קייט פון דער תורה דארף ניט בעוויזען ווערען מיט שכל'דיגע ראיות, ווייל מיר ווייסען עס פון היסטאָרישע פאקטען, פון די פיעלע וואונדער, וואָס איז צו אונז בעוויזען געוואָרען. א מופת, אז ענדערונג אין דעם געוועהנליכען גאנג פון דער נאטור, איז דער בעסטער בעוויז. און אזעלכע וואונדער זיינען געווען פיעל. די היסטאָריע איז דער אמת'ער מקור פון דעם מענש־ליכען וויסען. די ענטפלעקונג אויפ'ן בארג סיני איז א

היסטאָרישער פאקט. זעקס הונדערט טויזענד מענשען האָבען עס בייגעוואוינט, און עס קען דאָך ניט זיין, אז זיי אלע האָבען געזאָגט דעם זעלבען ליגען. ניט נאָר די אידען, נאָר אויך די קריסטען און מאָהאמעדאַנער גיבען צו און זיינען מודה אין דער ענטפּלעקונג אויפ'ן בארג סיני, ווייל אַ היסטאָרישער פאַקט קען ניט אָבגעלייקענט ווערען. די שפּאַלטונג פון ים און דער „מן" וואָס די אידען האָבען געקראָגען אין דער מדבר פערציג יאהר כסדר זיינען אויך היסטאָרישע פאַקטען. . די אמת'קייט פון דער אידישער תורה ווערט אלזאָ בעוויזען פון דער היסטאָריע.

„זאָגט דער כוזרי: ווער עס הערט אייערע רייד, אז גאָט האָט גערעדט מיט אייער פאָלק, אז ער האָט געשריבען פאַר אייך די לוחות און דערגלייכען, איז בערעכטיגט צו זאָגען, אז איהר גלויבט אין אַ קערפּערליכען גאָט. מען קען אייך דערפאַר ניט בעשולדיגען, ווייל די היסטאָריע זאָגט אויף דעם עדות, און מען מוז פערוואַרפען דעם שכל."

„זאָגט דער חבר: חס ושלום, דאָס וואָס דער שכל פערוואַרפט און ערקלעהרט פאַר פאלש, טהוט גאָט ניט ערקלעהרען פאַר אמת. דער ערשטער פערזאָג אין די עשרת הדברות איז צו גלויבען אין גאָט; דער צווייטער איז, אז מען טאָר ניט מאכען קיין בילד און קיין געשטאַלט פון איהם. ווי קענען מיר מאכען אַ בעהויפּטונג, אז גאָט איז אַ קערפּער, וועהרענד מיר זאָגען ,אז אפילו דער מענש, דער אמת'ער מענש, ניט זיינע גליעדער און גוף וואָס זיינען בלויז זיינע כלים, נאָר זיין נשמה, איז אויך אונקערפּערליך? ביי גאָט איז אָבער אַלץ מעגליך, כאָטש מיר ווייסען ניט בעשטימט, ווי אזוי דאָס איז פאָרגעקומען. פונקט ווי גאָט האָט בעשאַפען די וועלט מיט זיין ווילען אליין, אזוי איז אויך מעגליך. אז ער האָט בעשאַפען די לוחות מיט די אויסגעקריצטע עשרת הדברות אויף זיי. מען קען זיך אויך פאָרשטעלען, אז די לופט וואָס האָט דערגרייכט די אויערען פון דעם נביא איז געקומען מיט דעם געשטאַלט פון די בוכשטאַבען, וואָס האָבען אָנגעצייגט

די ענינים, וועלכע גאָט האט געלאָזען וויסען דעם נביא אדער דעם גאַנצען פאָלק. זאָגב זאָג איך ניט, אַז דאָס האָט דוקא פּאַסירט אויף אזא אופן. מעגליך, אז דאָס איז פאָרגעקור־מען אויף אן אנדער טיעפערען אופן" (כוזרי מאמר ראשון).

ווען דער „חבר" פאנגט אָן צו דערצעהלען דעם כוזרי די יסודות פון דער אידישער אמונה, זאָגט ער: „מיר גלויבען אין דעם גאָט, וואָס האָט אונז ארויסגענומען פון מצרים". דער כוזרי ווערט בייז: „איך האָב געמיינט, אז דו וועסט מיר אָנגעפאנגען צו ערקלעהרען, אז דו גלויבסט אין דעם גאָט, וואָס האט בעשאפען הימעל און ערד". דער חבר ענטפערט: ווען משה איז געקומען צו פּרעה'ן, האָט ער איהם ניט גע־זאָגט, אז דער גאָט, וואָס האָט בעשאַפען די וועלט, מיר און דיר, האָט מיר צו דיר געשיקט. ער האָט געזאָגט, דער גאָט פון די אידען האָט מיר געשיקט, דער היסטאָרישער גאָט. ביי דער ענטפּלעקונג אויפ'ן בארג סיני האָט גאָט גע־זאָגט: „איך בין אייער גאָט, וואָס האָט אייך ארויסגע־נומען פון מצרים" און ער האָט ניט געזאָגט: „איך בין דער גאָט, וואָס האָט בעשאפען די וועלט". די אידישע רע־ליגיאָן איז א היסטאָרישע. אונזערע עלטערען האָבען געזעהן די ענטפּלעקונג אויפ'ן בארג סיני, און מיר ווייסען עס פון דער היסטאָריע, וואָס איז אַזוי גוט ווי געזעהן".

„זאָגט דער כוזרי: הייסט עס, אז אייער תורה איז נאָר נעגעבען געוואָרען פאר אייך".

„זאָגט דער חבר: יע, אזוי איז עס. אָבער אויך אלע אומות, וואָס בעהעפטען זיך מיט אונז, וועלען קריגען פון דאָס גוטעס, וואָס גאָט וועט מיט אונז טהאָן, כאָטש זיי זיי־נען ניט אין גאַנצען גלייך מיט אונז, ווייל מיר זיינען די אוי־סערוועהלטע צווישען די מענשען."

„זאָגט דער כוזרי: וואָלט ניט גלייכער געווען, אז די תורה זאָל געגעבען ווערען צו דער גאַנצער וועלט, אז אלע מענשען זאָלען זוכה זיין דערצו?"

„זאָגט דער חבר : וואָלט ניט גלייכער געווען, אז אלע לעבעדיגע זאָלען זיין מענשען מיט שכל ? האָסטו שוין פערגעסען, וואס איך האב דיר דערקלעהרט וועגען דעם, ווי אזוי די געטליכע אייגענשאַפטען פון אדם'ען האָבען זיך אי־בערגעגעבען בלויז צו מאנכע פון זיינע קינדער. דאָס אידי־שע פאָלק שטאַמט אָב פון די צוועלף קינדער פון יעקב'ן, וועלכע האָבען אלע געקראָגען בירושה די דאזיגע מעלה פון גבואה."

דאָס אידישע פאָלק איז דאָס אויסערוועהלטע, ווייל עס שטאַמט אָב פון א העכערען מין מענש, פון דעם מין מענש, וואָס קען זעהן מיט'ן „פערבאָרגענעם חוש". דאָס מיינט אבער ניט, אָז בלויז דאָס אידישע פאָלק איז זוכה צו „יענער וועלט" און צום אייביגען לעבען. „מ י ר ב ע ר ו י ב ע ן ק י י ן מ ע נ ש ע ן נ י ט, פ ו ן װ ע ל כ ע א מ ו נ ה ע ר ז אָ ל נ י ט אָ ב ש ט אַ מ ע ן, א ב ע צ אָ ה ־ ל ו נ ג פ א ר ז י י נ ע ג ו ט ע מ ע ש י ם. מיר זאָגען בלויז, אז דאָס פאָלק וואָס איז נעהנטער צו איהם ביים לע־בען, דערגרייכט א העכערע מדרגה פון גליק נאָכ'ן טויט".

דער כ ו ז ר י ענטפערט מיט א ביטערע איראָניע : און וואָס בעסער עס איז אייך אויף יענער וועלט, אלץ ער־גער דארף אייך זיין אויף דער וועלט"....

„זאָגט דער חבר : דו לאכסט פון אונז פאַ. אונזער ארעמקייט ? האָסטו דען ניט בעמערקט, ווי אלע גרויסע פעלקער בעריהמען זיך און זיינען שטאָלץ ניט מיט זייערע גרויסע גבורים און קעניגע, נאָר דוקא מיט דיא, וואָס האָבען געפריידיגט : „ווער עס שלאָגט דיר אויפ'ן רעכטען באַק, גיעב איהם אויך די לינקע, און ווער עס נעהמט דיין מאנטעל, גיעב איהם אויך דיין העמד" ? ווייסטו דען ניט, אז זיי שטאָלצירען גראדע מיט זייערע מארטירער ? דאָס זעלבע איז אויך מיט די מאהאמעדאנער. אונזערע צרות בעווייזען, אז מיר שטעהען אויף א נעהענטערע מדרגה צו גאָט טאקע דער פאַר, וואָס מיר ליידען" (כוזרי מאמר ראשון, קי"א — קי"ג).

דאָס וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט ניט קיין אייגענע מלוכה, קען ניט דיענען אלס א בעוויז, אז עס איז פארלאָזען פון גאָט. דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער, וואָס קריעגען איינע נעגען דיא אַנדערע, האבען ביידע גרויסע מלוכות, און עס קען דאָך ניט זיין, אז זיי זיינען ביידע אמת. אין דעם אידישען גלות איז דאָ א געוויסע געטליכע כונה. לאָמיר נעהמען אלס ביישפּיעל דעם קערענדעל, וואָס ווערט אריינגעטהאָן אין דער ערד. ער ווערט דאָרטען פערפוילט און עס בלייבט אויגענשיינליך פון איהם גאָרניט. אין דער אמת'ן אָבער זויגט ער אריין אין זיך די ערד און דאָס וואסער און די אַנדערע עלעמענטען און פערוואנדעלט זיי אין מעהר קערענדלעך. ער דערהויבט די ערד און די עלעמענטען צו זיין מדרגה, און עס וואקסט ארויס א זאנג, וואָס ענטהאלט אין זיך פיעל קערנער דאָס אידישע פאָלק אין גלות איז ווי דער דאָזיגער קערענדעל: ער דערהויבט די אַנדערע פעלקער צו זיין מדרגה. „און ד י ע ז ע פ ע ל ק ע ר — דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער — זיינען פ א ר ל ו י פ ע ר, ווי אַ הקדמה, צו דעם ערוואַרטעטען משיח, וועלכער איז דיא פרוכט. זיי וועלען אלע ווערען איין פרוכט און עס וועט זיין איין בוים, און דאמאָלס וועלען זיי ריהמען און טהייער האלטען דעם וואָרצעל, וועלכען זיי האָבען מבזה געווען" (כוזרי, מאמר רביעי, כ"ג). מיר ליידען צרות און בזיונות. אָבער עס איז דאָך אונז זעהר לייכט פון זיי פּטור צו ווערען. מיט איין וואָרט וואָלטען מיר זיך געקענט בעפרייען פון אונזער שקלאַפעריי און ערניעדערונג. מיר ליידען דיא אלע צרות, ווייל מיר ווילען ניט אויפגעבען אונזער תורה. דאָס אידישע פאָלק איז צווישען די אַנדערע פעלקער. וויא דאָס הארץ אין גוף. דאָס הארץ ליידט פון די קראנקהייטען פון אלע גליעדער. דאָס אידישע פאָלק ליידט פון די שלעכטס פון די אַנדערע פעלקער. אזוי ווי דאָס הארץ קען ניט ליידען פון א וואונד, א ראק און דאָס גלייכען, ווייל דאָס

וועט ברייננגען שנעל דעם טויט, אזוי קען דאס אידישע פאלק ניט זיין לאנג שלעכט און זינדיג.

ווייסען מיר אלזא, אז 1) דאס אידישע פאלק איז דאס אויסערוועהלטע, וויל עס שטאמט אפ פון די מענשען, וואס האבען פון דיא פריהערדיגע דורות געקראגען בירושה די מעלה פון נבואה; 2) ארץ ישראל איז צו ליעב איהר געמעסיגטען קלימאט דיא לאנד, וואס איז ראוי צו נבואה; 3) די אידישע תורה איז בעשטעטיגט געווארען מיט אונבעשטרייטבארע היסטארישע פאקטען, און דער היסטארישער אמת איז זעהר צופערלעסיג, מעהר זיכער, ווי דער אמת פון ספעקולאטיווען דיינקען; 4) דער אידישער גלות און דיא אידישע צרות האבען א בעשטימטע געטליכע כונה. בלייבט איצטער צו בעווייזען מיט וואס דיא אידישע תורה איז בעסער פאר דער פילאזאפיע און פאר די אנדערע רעליגיאנען.

די פילאזאפען, ווען זיי פארשען וועגען דער גאטהייט, האבען דערביי קיין אנדער כונה ניט, ווי נאר צו בעפריעדיגען זייער וויסענסדורשט. זיי בעשעפטיגען זיך דערמיט אויף דעם זעלבען אופן, ווי זיי בעשעפטיגען זיך מיט אז אנדער וויסענשאפט, ווי מיט אסטראנאמיע, למשל. דאס איז אבער נאך ווייניג. די פארשונג וועגען גאט דארף האבען א העכערען ציעל, א העכערען תכלית. דער מענש דארף זיך קענען פערטיעפען און בעהעפטען אין איהם; איהם ליעב האבען און זיך קענען מוסר נפש זיין פון זיינט־וועגען. ער דארף זיך לערנען צו געהן אין זיינע וועגען.

דער מענש מיט זיין שכל אליין קען אבער ניט וויסען, וועלכע מעשים ער דארף טהאן, אום צו געפעהלען גאט. געוויסע גוטע מדות קען דער מענש דערגרייכען מיט דעם שכל אליין, אז זיי זיינען גוט, אבער אפילו וועגען דיא דאזיגע מדות קען ער אויך ניט וויסען דעם שיעור און די מאסס. ער איז געגליכען צו אן אונוויסענדען מענשען, אין וועמעס הענר

עס זיינען אריינגעפאלען דיא רפואות פון א בעריהמטען דאָקטאָר. מענשען קומען צו איהם נעהמען רפואות און ער גיט זיי. אָבער ער ווייס ניט וועלכע רפואה איז גוט פאר דעם חולה און וויפיעל דער חולה דאַרף דערפון קריעגען. עס לאָזט זיך אויס, אז די גוטע רפואות מאכען גאָר קראנק די מענשען אנשטאָט זיי געזונד צו מאַכען. עס איז בלויז דער גוטער און געניטער דאָקטאָר, וועלכער ווייס וואָס מען דאַרף געבען צו יעדען און וויפיעל ער דאַרף קריגען (כוזרי, מאמר ראשון ע"ט).

עס איז אמת, אז צווישען דיא מצוות אין דער תורה גע־פינען זיך אזעלכע, וואָס מיר פערשטעהן ניט זייער צוועק, אָבער עס איז אָהן ספק פאראן א ציעל און א כונה אין זיי.

דער עיקר אין א רעליגיאָן זיינען דיא גוטע טהאטען. גוטע ווינשען און גוטע כונות אליין זיינען וועניג. „אדום (די קריסטען) און ישמעאל (די מאהאמעדאנער) האָבען זיך צוטהיילט מיט דער וועלט און פיהרען מלחמות איינע גע־גען דיא אַנדערע. יעדער פון זיי איז ביי זיך גערעכט, זייער כונה איז פון גאָט'ס וועגען. זיי געהען אין זייערע געבעט־הייזער, זיינען מתפלל, פאסטען, און זייער ציעל איז צו הרג'ענען איינער דעם אַנדערען. און זיי גלויבען, אז מיט זייער הרג'ענען טהוען זיי א נחת רוח צו גאָט ,און יעדער פון זיי מיינט, אז ער קומט דערפאר אריין אין גן־עדן (כוזרי, מאמר ראשון, ב').

די אידישע רעליגיאָן איז א רעליגיאָן פון טהאטען און ניט בלויז פון גוטע כונות. זי פאָדערט ניט פון דעם מענשען קיין אונמעגליכעס. זיא פערלאַנגט פון איהם ניט, אז ער זאל זיך אָבזונדערען פון דער וועלט. ביי אירען זיינען ניטאָ קיין מאָנאַסטירען. דיא אידישע תורה איז א תורה פון לע־בען. זיא לערנט דעם מענשען זיך צו פרעהען מיט'ן לעבען און פון איהם הנאה צו האָבען. דאָס לעבען איז גוט און דיא תורה פערשפּרעכט לאַנגע יאָהרען צום פרומען. א פרומער

ביי אידען איז אזא, וואס קען בעהערשען זיינע פערלאנגען און קען זיי קאנטראלירען. ער ערפילט זיינע גייסטיגע און קערפערליכע פערלאנגען אין א בעשטימטע מאס און אין א בעשטימטען סדר (כוזרי, מאמר שלישי).

דיא קאראאימען, וועלכע האבען פערווארפען דעם תלמוד און די „תורה שבעל פה" (די טראדיציע) האבען גע־מאכט א גרויסען טעות. עס זיינען פאראנען פיעלע מצוות און שטעלען אין דער תורה, וואס זיינען ניט קלאהר און אונפער־שטענדליך אהן דער טראדיציע. ר' יהודה הלוי בריינגט דארטען פיעלע מצוות, וואס וואלטען ניט געקענט ער־קלעהרט ווערען אהן דער תורה שבעל פה. די קאראאימען, וועלכע ווילען יענע אלע מצוות ערקלעהרען מיט זייערע אייגענע סברות, זיינען זיך ניט אייניג צווישען זיך. סוף כל סוף האבען זיי זיך געמוזט אויסארבייטען אן אייגענע טראדיציע. אויב אזוי, איז דאך אונזער טראדיציע פיעל זי־כערער, ווייל זיא איז עלטער. אט געפינט זיך צום ביישפיעל אין דער תורה א געזעץ „עין תחת עין", אן אויג פאר אן אויג. דאס איז א געזעץ, וואס לייגט זיך ניט אויפ'ן שכל. האבען מיר אויף דעם א טראדיציע, אז דאס מיינט צו בע-צאהלען פאר דער אויג (כוזרי, מאמר שלישי, מ"ז).

* * *

עס איז אונמעגליך איבערצוגעבען בקצור דעם אינהאלט פון דעם „כוזרי", איינער פון די מערקווירדיגסטע ביכער פון דער מיטעל - אלטערליכער אידישער ליטעראטור. צוזאמען מיט ברילליאנטענע טיעפע געדאנקען, מיט וואונדערבארע פאעטישע פערגלייכונגען, מיט דיא צארטעסטע רעליגיעזע געפיהלען, מיט די ערעלסטע געפיהלען פון ליעבע צום אי־דישען פאלק, צום אידישען לאנד, צו דער אידישער תורה און צו דער העברעאישער שפראך, צוזאמען מיט דעם גע־פינען זיך דארטען אויך א היבשע ביסעל שטותים פון אונ־

זער איצטיגען שטאַנדפּונקט. ווען איהר דערמאַהנט זיך אַבער אין וועלכע צייט ער איז געשריעבען געוואָרען, וואונדערט איהר זיך ניט אויף די שטותים; איהר וואונדערט זיך מעהר אויף די טיעפקייט און פרישקייט פון פיעלע פון זיינע געדאַנקען, וועלכע זיינען נאָך עד היום ניט פערעלטערט געוואָרען.

בעשטרייטענדיג די בעדייטונג און דעם אויטאָריטעט פון דער פילאָזאָפיע, אָבלאַכענדיג פון דיא פילאָזאָפען און זייערע פּרעטענזיעס אויף אונפעהלבארקייט, קען זיך ר' יהודה הלוי צום סוף אזוי וויא ניט איינהאַלטען, און אין פינפטען טהייל פון דעם „כוזרי" גיט ער איבער די פילאָזאָפיע פון זיין צייט.

די דאָזיגע פילאָזאָפיע איז שוין דעם לעזער בעקאַנט פון די פאָריגע אַרטיקלען. די עקזיסטענץ, די איינהייט, די אונקערפּערליכקייט און די אונענדליכקייט פון גאָט ווערט אין דער דאָזיגער פילאָזאָפיע בעוויעזען דורך דער וועלט־שעפּפונג, די וועלט, זייענדיג א צוזאמענגעשטעלטע, מוז זיין א בעשאַפענע. גאָט איז די ערשטע סבה, וואָס קען ניט האָבען קיין סבה צו זיך, און אַלס אַזעלכער מוז ער זיין איינער, אונענדליך, אייביג, אונקערפּערליך און אזוי ווייטער.

ר' יהודה הלוי האַלט זעהר וועניג פון דער גאַנצער פילאָזאָפיע. ער גיט איבער די פילאָזאָפישע אַרגומענטען בקצור און בעמערקט דערביי, אז דאָס איז ניט מעהר ווי שכל'דיגע גימנאַסטיק („אין בזה תועלת זולת החדוד בדברים").

דער גאָט פון ר' יהודה הלוי, דער גאָט פון משה און די נביאים, איז אַן עטהישער וועזען און ניט בלויז די ערשטע סבה. ר' יהודה הלוי'ן אינטערעסירט דאַרום שטאַרק די פראַגע פון פּאָראויסבעשטימונג (דעטערמיניזם) און פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? אויב עס איז ניטאָ קיין פרייער ווילען, קען דאָך אויך ניט זיין קיין בעצאַהלונג און בעשטראָפונג. אויב עס איז אָבער יע דאָ א פרייער ווילען, טאָ ווי אזוי קען עס שטימען מיט דעם געדאַנק, אז גאָט ווייס אַלץ פון פּאָראויס? אויב גאָט ווייס פון פּאָר־

אוים אלץ וואס דער מענש וועט טהאן, הייסט דאך עס, אז דער מענש האט קיין אנדער ברירה ניט.

פון טעגליכער ערפאהרונג וויסען מיר, אז דער מענש האט א פרייען ווילען. דער מענש איז ביי זיך בעוואוסט, אז ער קען האנדלען פריי. דער מענש בעזארגט זיך מיט געוועהר נעגען זיין פיינד און מיט שפייז און געטראנק פאר זיין הונגער און דורשט. מען וועט זאגען, אז ער איז דערצו געצוואונגען צוליעב דעם געפאהר פון דעם שונא אדער צוליעב זיין הונגער. אבער דערמיט גופא גיעבען זיי דאך שוין צו, אז עס זיינען פאראנען אנדערע אורזאכען א חוץ די ערשטע אורזאכע, וואס בעשטימען די מענשליכע טהאטען. אלץ וואס פאסירט אויף דער וועלט זיינען פאלגען פון אורזאכען, און אז איהר וועט אנאליזירען די גאנצע קייט פון אורזאכען און פאלגען, וועט איהר סוף כל סוף קומען צו די ערשטע אורזאכע. דאס מיינט אבער בשום אופן ניט, אז אלע פאסירונגען שטאממען ארוים דירעקט פון דער ערשטער אורזאכע; עס זיינען דא פ ע ר־ מ י ט ל ע נ ד ע אורזאכען. אין דעם לאנגען קייט פון אור־ זאכען און פאלגען איז דער מענשליכער ווילען גופא אויך אן אורזאכע, די לעצטע און די ענטשיידענדע אורזאכע אין בעצוג צו זיין האנדלונג.

דיא אלע פאסירונגען קענען איינגעטהיילט ווערען אין פיער קלאסען: 1) אין ג ע ט ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל די וועלט־שעפפונג און דער סדר העולם; 2) נ א ט י ר ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל אז פון דעם צוזאמענלעבען פון מאן און פרוי ווערט געבארען א קינד. די זריעה פון מאן און דאס בלוט פון דער פרוי זיינען די פערמיטלענדע אורזאכען, און האבען א בעשטימטען ציעל און כונה צו פערפאלקאמענען די נאטור. 3) צ ו פ ע ל י ג ע, וועלכע ווערען אויך ארויסגערופען פון פערמיטלענדע אורזאכען, אבער ביי וועלכע עס איז ניטא קיין ציעל און קיין כונה. 4) פ ר י י ע טהאטען פון דעם מענשען. אין וועלכע דער מענשליכער ווילען איז די פערמיטלענדע אורזאכע. ר' יהודה הלוי איללוסטרירט זיין געדאנקען מיט

איינינגע ביישפּיעלע, פון וועלכע דאָ ווערט געבראכט דאָס פאָלגענדע: דער נביא רעדט, ווייל ער איז דערצו געצוואונגען פון גאָט'ס קראַפט, ער האָט ניט קיין ברירה — דאָס איז אַ געטליכע אורזאַכע; מענשען ריידען צווישען זיך מיט זייערע פערשיעדענע שפּראַכען, וואָס בעשטעהן פון געוויסע קלאַנגען און בעוועגונגען, דאָס איז די נאַטירליכע וועג פון צוזאַמענריידען און דיא מענשען האָבען דערביי אַ ציעל און אַ תכלית. דער משוגענער רעדט און עס קלעפּט זיך ניט אַ וואָרט צו אַ וואָרט, אָהן אַ ציעל און אָהן אַ כונה, — דאָס איז אַ צופעליגער ריידען. דער פּאָעט זיצט און קלייבט זיינע ווערטער און אויסדריקע, וואַרפט אַוועק איין וואָרט און קלייבט אויס אַן אַנדערען, וואָס פּאַסט זיך בעסער צו זיין ענין, דאָס איז אַ פרייער אויסוואַהל פון ווערטער.

דער מענש האָט אַ פרייען ווילען, און דאָס איז ניט קיין סתירה מיט גאָט'ס ווייסען. פּונקט וויא אונזער ווייסען פון דער פערגאַנגענהייט איז ניט די סבה פון דאָס געשעהענע, אַזוי איז גאָט'ס ווייסען פון דער צוקונפט ניט קיין סבה פון דאָס וואָס וועט געשעהן".

* * *

און ווען דער לאַנגער ויכוח צווישען דעם כוזרי און דעם חבר האָט זיך געענדיגט, האָט דער לעצטער איהם ערקלעהרט אַז איצטער איז געקומען די צייט, ווען ער פערלאָזט איהם, ווייל ער וויל געהן אין ארץ ישראל.

נאָד'ן דערענדיגען זיין ווערק דעם כוזרי, האָט זיך ר' יהודה הלוי ווירקליך גענומען צו זיין רייזע אין ארץ ישראל.

XI.

ר׳ אברהם אבן־עזרא און זיין כאראקטער. — דער פיעל זייטינסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. — זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. — זיין פאעזיע. — דיא אידישע לאגע אין מאהאמעדאנישען שפאניען. — דיא פערפאלגונגען פון דיא אלמאהאדען געגען דיא אידען. — דער אבן־עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. — דיא צוויי פעריאדען פון זיין לעבען. — זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. — זיין פילאזאפיע. — דער אבן־עזרא איז איינער פון דיא וואס מאכט בעקאנט אייראפא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

איינער פון די גרעסטע פערזענליכקייטען פון יענער צייט איז געווען ר׳ אברהם אבן־עזרא, וועלכער איז בעסער בעקאנט אלס „דער אבן עזרא“. ער איז געבארען געווארען אין טאלעדא, שפאניען, אין יאהר 1092 (לויט גרעטץ אין 1088) און איז געשטארבען אין ק א ל א ה א ר א, אין יאהר 1167.

ער איז געווען בעפריינדעט מיט אלע גרויסע מענשען פון זיין צייט, וועלכע האבען פון איהם געהאט די העכסטע מיינונג. זיין עלטערער צייט־גענאסע דער פאעט משה אבן־עזרא רעדט פון איהם אלס פון א גרויסען פילאזאף. זיין אינגערער צייט־גענאסע אברהם אבן־דאוד אין זיין „סדר הקבלה“ זאגט וועגען איהם: „ער איז געווען דער לעצטער פון די גרויסע מענער, וואס זיינען געווען דער שטאלץ פון דעם שפאנישען יודענטהום. ער האט געשטארקט די הענד

פון דעם אידישען פאלק מיט זיינע ליעדער און מיט זיינע טרייסט־ווערטער". ער איז אויך געוועזן א נאָהענטער פריינד פון ר' יהודה הלוי.

דער „אבן־עזרא" איז געוועזן דער פיעל־זייטיגסטער פון זיינע אַלע צייט־גענאָסען. זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט האט זיך בעצווייגען אויף אַלע געביטען פון דער מענשליכער וויסענשאַפט און קונסט, און ער האט זיך אין זיי אַלע מעהר אָדער וועניגער אויסגעצייכענט. ער איז געוועזן פּאָעט, פילאָזאָף, וויסענשאַפטס־מאַן, אַסטראָנאָם און מאַטהעמאַטי־קער, אַסטראָלאָג (ער האט געגלויבט אין שטערנזעהעריי), און פילאָלאָג. ער האט וועגען די אַלע געגענשטענדען גע־שריעבען. אַם מעהרסטען אבער האט ער זיך אויסגעצייכענט און זיך אויף אייביג פערדיענט געמאַכט אַלס קאָמענטאַטאָר און ביבעל־קריטיקער. ער ווערט פון פיעלע בעטראַכט אַלס דער ערשטער וויסענשאַפטליכער ביבעל־קריטיקער, און שפּי־נאָזא אין זיין „טהעאָלאָגיש־פּאָליטישען טראַקטאַט" ציטירט איהם אַלס אויטאָריטעט. אַזוי צום ביישפּיעל איז אבן־עזרא דער ערשטער, וואס האט זיך ערלויבט אנצודייטען, אַז דער בוך „ישעיה" ווי מיר האָבען איהם איצטער, איז צוזאַמענגע־שטעלט פון צוויי בעזונדערע פערפאַסערס, וואס האבען גע־לעבט אין גאַנץ פערשיעדענע צייטען. דער „ערשטער ישעיה" איז ביז דעם קאַפּיטעל פערציג; פון קאַפּיטעל פער־ציג ביז דער ענדע פון דעם בוך איז פון ישעיה דעם צווייטען. ער איז אויך דער ערשטער וואס האט געמאַכט די השערה, אַז דער ספר „איוב" איז אַן איבערזעצונג. וועגען בוך „אסתר" בעמערקט ער, אַז דאָרטען געפינט זיך ניט דער־מאָנט גאָט, און ער וואונדערט זיך ווארום ער איז אריין אין די הייליגע שריפטען.

אין זיין כאַראַקטער איז ער געוועזן איינער פון די זאָנ־דערבאַרסטע מענשען, א מענש פון שטימונגען און קאַפּרי־זען. ער האט ניט געהאַט קיין בעשטימטע, אויסגעשפּראָכע־נע, קלאָהרע וועלט־אַנשויאונג. ער איז געוועזן א מענש פון ספיקות און האט זיך גאַנץ אָפט געוואָרפען פון איין עקסט־

רעם צום צווייטען. ער איז געווען אזוי ווי געמאכט פון וויעדערשפרוכען און סתירות, און אין איהם האבען זיך פער־אייניגט געגענזעצטע מיינונגען און געפיהלען. ער איז געווען אי אויסגעשפראָכען און אי צוריקגעהאַלטען; ער זאָגט ארויס די פרייעסטע געדאַנקען, אבער ער זאָגט זיי ארויס אזוי פערשטעלט, מיט אזעלכע סודות און דונקעלע אנצוהערעניסען, אז נאר יחידי סגולה פערשטעהען וואס ער מיינט. דערביי איז ער בשום אופן ניט קיין היפאָקריט; צביעות איז פרעמד דעם כאַראַקטער פון אבן־עזרא. ער איז א מענש פון מאָמענט. אָט איז ער א ראַדיקאַלער פריידענ־קער און אָט איז ער א פערביסענער פרומאַק; אָט איז ער א שאַרפער, אונ׳ברחמנות׳דיגער קריטיקער און אָט זידעלט ער אָפ שאַרפסטען אַנדערע פאר זייער צו פרייע קריטיק; אָט גלויבט ער אין גאָט און אָט האט ער מורא פאר דער ווירקונג פון די שטערען. אָט לאַכט ער פון דער וועלט און די רייכע מיט זייער נאַרישען יאָגען זיך נאָך כבוד, און אָט פיהלט ער זיך שטאַרק בעליידיגט, וואס מען האט איהם ביי א מאָהלצייט ניט געגעבען זיין חלק פיש צום ערשטען. קומט ער צופאָהרען אז אורח אין פראַנקרייך און דערוויסט זיך, אז דער גרעסטער פראַנצויזישער איד פון יענער צייט, דער בעריהמטער „רבינו תם" שרייבט אויך ליעדער. ווערט ער בייז און פרעגט אין א ליעד: „ווי קומט דער פראַנצויז אין דעם פּאַלאַסט פון פּאָעזיע?" און ווען יענער, בעשיידענער מענש וואס ער איז געווען, ענטפערט איהם אין א ליעד, וואו ער דריקט אויס בעוואונדערונג און דרך ארץ צום פרעמדען, וואַנדערענדען פּאָעט, נעהמט אבן עזרא אריבער צום אנדע־רען עקסטרעם און ערקלערט זיך שיעור ניט אַלס שקלאַף פון רבינו תם. אין קליינע און אין גרויסע זאכען, אין זיין פּריי־וואַט לעבען און אין זיין פאַרשען, איז אבן עזרא א מענש פוי שטימונגען.

גאַנץ ריכטיג זאָגט וועגען איהם גרעטץ: „זיין קלאָהרער קוק, זיין שאַרפער, אנאַליטישער שכל, זיין שניידענדע קריטיק, וועלכע האלט זיך פון קיין זאך ניט אָב און וואס

פיהרט איהם כמעט צום פאנטהעאיזם, געהט האנד אין האנד מיט א טיעפען דרך ארץ פאר אויטאָריטעטען. דאס האט געפיהרט דערצו, וואס ער האט, ווי אן אמת'ער פאנאַטיקער, אטאקירט אונאבהענגיגע דענקער אין אפיקורסות. זיין גרונטאַוונער שכל, וועלכער האט אונטערזוכט דעם אור־שפּרונג פון יעדער ערשיינונג, האט איהם ניט צוריקגעהאל־טען פון צו בלאָנדזשען אין די דונקעלהייטען פון דעם מיסטי־ציזם. איבערפילט מיט בטחון אין גאָט, איז וועמעס הענד ער האט זיך אין גאַנצען איבערגעגעבען, האט ער פון דעסט־וועגען געגלויבט אין דעם איינפלוס פון די שטערען, פון וועלכען קיין מענש קען ניט אנטרינען. אויף אזא אופן איז אבן־עזרא געווען אן אונערשראָקענער קריטיקער און א שקלאַף צום בוכשטאַב פון געזעץ, א ראציאָנאליסט און א מיסטיקער, א טיעף־רעליגיעזער מענש און אן אסטראָלאָג".

אבן־עזרא איז זיין גאַנצען לעבען געווען א גרויסער קבצן. ער האט ניט געוואוסט היינט פון וואס ער וועט דעם מאָרגעדיגען טאָג לעבען, און ער האט שטענדיג געמוזט אנ־קומען נאָך הילף צו זיינע פריינד און פערעהרער. די פאָלקס־לעגענדע שטעלט איהם פאַר שוין אין זיינע יונגע יאהרען אלס בעטלער. זיא דערצעהלט: „אן אבגעריסענער און גע־קליידעט ווי א בעטלער איז ער אריינגעקומען אין דער הויז פון דעם רייכען ר' יהודה הלוי. דער לעצטער האט באַלד דערקענט אין דעם בעטלער א געלעהרטען מענשען און א גרויסען פּאָעטישען טאַלאַנט. ער האט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז און האט איהם געגעבען זיין איינציגע טאָכ־טער פאַר א ווייב". די מעשה וועגען דעם, אז ער איז געווען ר' יהודה הלוי'ס אן איידים איז ניט אמת. עס איז בעקאַנט אז ר' יהודה הלוי'ס טאָכטער האט געהאַט בלויז איין זוהן, וואס האט געהייסען יהודה, ווערהענד דער אבן עזרא דער־צעהלט, אז ער האט געהאַט פינף קינדער און זיין זוהן, וועל־כער האט שפּעטער אנגענומען דעם מאהאַמעדאַנישען גלוי־בען, האט גאָר געהייסען יצחק. אבער, אז ער איז געווען א גרויסער ארימאַן, אויף דעם זאָגט אבן־עזרא אליין עדות.

אין זיינע ליעדער בעקלאגט ער זיך גאנץ אָפט אויף זיין ארימקייט, וועלכע ער ערקלערט דורך זיין שלעכטען מזל און דורך דער ווירקונג פון די שטערען אין הימעל.

דער הימעל האט ביי מיין געבוירען
א ריכטונג אן אַנדערע גענומען ;
ווען איך וואָלט מיט ליכט אויך געהאַנדעלט
וואָלט קיינמאָל די נאַכט ניט געקומען.
איך זוך אַלץ מיין גליק און געפין ניט,
פערבלאָנדזעט אין הימעל מיין שטערען ;
ווען איך וואָלט תכריכים פערקויפען
וואָלט דעמאלט דער טויט גאר אויפהערען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ניט נאר האט ער קיין מזל ניט אין זיינע געשעפ־טען, נאר אפילו ווען ער דארף געהן צום גביר בעטען א טובה אדער א גמילות חסד, געפינט ער איהם ניט, ווי אויף צו־להכעיס, אין דער היים :

קום איך צום גביר אין דער פריה
איז ער גאר שפּאַציערען געפאָהרען ;
קום איך אין אָווענט צום גביר —
נאר וואס אנשלאָפען געוואָרען.

אדער ער פאָהרט
אדער ער ליעגט ;
דעם ארעמען מענשען
קיינמאָל ניט גליעקט..
(איבערזעצט פון אברהם רייזין)

ניט אַלע מאָל ברייננגט איהם זיין ארימקייט אין א גע־דריקטער שטימונג. ער איז א פרעהליכער קבצן, און מאכט

אַפּט חוזק פון זיך אליין. ער בעשרייבט זיין מאַנטעל, וועל־כער דיענט איהם ביינאַכט אין זיין וואַנדער־לעבען אַלס גע־צעלט. דורך די לעכער קען ער בעטראַכטען די אַלע שטערען פון הימעל, וועלכע שיינען דורך זיי אריין.

כ׳האב א מאַנטעל איז ער אַלט —
האַט פערלאָרען זיין געשטאַלט.
ווי א זיפּ איז ער געוואָרען
זיפּ דורך איהם כאָטש ווייץ און קאָרן.
ווען עס ווערט פון איהם געמאַכט
א געצעלט אין פינסטערער נאַכט
זעה איך דאַן דורך איהם אין גאַנצען
ווי די אַלע שטערען גלאַנצען.
זיינע לעכער — א פערמעג!
ווי די צעהנער פון א זעג.
און די לאַטעס—האב איך מורא —
זיינען מעהר שוין פאר דער סחורה.

* * *

ליעבער גאָט, איהם בייט מיר אום
אויף א מאַנטעל צו מיין רוהם!

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ווען ער געפינט זיך אין אן ערנסטערע שטימונג, שרעקט איהם אויך די ארעמקייט ניט. ארעם צו רייך, גליק אדער אונגליק, וואס איז דער חלוק? דאס לעבען געהט סיי ווי סיי אוועק:

ניט ווער דערשראָקען פון דעם טאָג,
דען אַלץ וואס פּאַסירט האט קיין דויער.
ניט פרעה זיך ווען ס׳טרעפט דיר א גליק,
אָן אונגליק — ניט וויין און ניט טרויער.

פון טאָג פון דעם גוטען און שלעכטען
וועט סיי ווי סיי ווערען א נעכטען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אין איינעם פון זיינע ליעדער מאכט ער א קורצען סך־הכול פון מענשליכען לעבען:

דער מענש דארף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב צוריק קעהרען.

* * *

צו פינף יאהר איז פול מיט ענטציקען
דאס אינגעל מיט זוניגע בליקען.
די מוטער וועט אַליין איהם פערטראָגען,
די האַלדז פון דעם טאַטען—זיין וואָגען.

דאס אינגעל איז צעהן יאָהר געווארען —
ניט מוסר׳ט איהם, רעדט נישט מיט צאָרן.
לאָזט פריי זיינע יונגע געפיהלען,
זאָל ער מיט פאַמיליע זיך שפיעלען.

צו צוואַנציג ווי שעהן איז דאס לעבען
ער וואָלט בלויז אומשפרינגען און שוועבען.
ער לאכט פון די לעהרער און טוגענד,
די ליעבע — געפאַנגען זיין יוגענד.

און זיינען איהם דרייסיג פערשוואונדען
דאָן איז מיט א ווייב ער פערבונדען.
ער קעמפפט שוין—אַזוי ווי געפאַנגען —
פאר ווייב און פאר קינדער׳ס פערלאַנגען.

און זיינען איהם פערציג בעפאַלען
דאָן פיהלט ער ביי זיך שוין געפאַלען.
צופריעדען מיט פיעל און מיט ווייניג —
און טראָגט שוין זיין יאָך אונטערטעניג.

און זיינען איהם פופציג אריבער
דאַן ווערט ער שוין טרויעריגער, טריבער.
ער שפּאָט פון דעם מענשליכען יאָגען
און שרעקט זיך : די שעה וועט באַלד שלאָגען.

און ווערט ער מיט זעכציג געלאָדען
דאַן האט ער שוין מעהר ניט קיין באָדען...
ער קען שוין, א מאַטער, ניט שטרייטען
און מוז בלייבען שטעהן פון דער ווייטען.

דערגרייכט ער שוין זיבציג מיט גבורה
ער האט ביי דער וועלט ניט קיין צורה.
קיין האַנד וועט איהם קיינער ניט שטרעקען —
א לאַסט נאר פאר זיך און זיין שטעקען...

און האט ער שוין אַכטציג דערצויגען
דאַן דיענען ניט מעהר שוין די אויגען.
די קינדער איהם ווילען ניט וויסען,
פער׳סס׳ט איז זיין טרונק און זיין ביסען.

דערנאָך איז דער טויט איהם שוין ליעבער...
אַז וואויל איז דעם מאַן, וואס טראַכט איבער
און וויים, אַז דאס לעבען איז שטויביג
און בלויז יענע וועלט איז אויף אייביג.

*　*　*

דער מענש דארף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב אומקעהרען.

(איבערזעצט פון א. ר. און נ. ג.)

ארעמקייט איז אבער ניט געוועזן דיא איינציגע צרה, פון וועלכע דער אבן־עזרא האט נעהאַט צו ליידען. עס האבען זיך אנגעפאַנגען רדיפות און פערפאָלגונגען געגען די שפּאַנישע אידען, וועלכע האבען געלעבט אונטער דער הערשאַפט

פון די מאהאמעדאנער. א געוויסער אבדאלהא אבן־טומארט האט געגרינדעט א נייע סעקטע אין דעם מאהאמעדאניזם, וועלכע ער האט א נאמען געגעבען אלמאהאדען. זיין נאכ־פאלגער אבדולמומען, א בעגייסטערטער רעליגיעזער פאנא־טיק, האט גענומען פיהרען מלחמות געגען דער דינאסטיע פון די אלמאראווידען, וועלכע זיינען אין זיינע אויגען ניט געווען גענוג פרום. איהם איז געלונגען צו בעזיעגען די אלמאראווידען ניט בלויז איז צפון־אפריקא, נאר אויך אין שפאניען. ער האט דאן זיך גענומען אפרעכענען מיט די אידען, וועלכע האבען נאמירליך געהאלטען מיט די ליבע־ראלערע אלמאראווידען. „איהר גלויבט ניט", האט ער זיך געווענדעט צו די אידען, „אין די שליחות פון נביא (מאהא־מעד). איהר ווארט אויף דעם משיח, וואס איז אייך פער־שפראכען געווארען, אז ער זאל קומען בעשטעטיגען אייער תורה. נון, אייערע עלטערען האבען פערזיכערט, אז משיח מוז קומען אם שפעטסטען פופציג יאהר נאך מאהאמעד'ס טוידט. די צייט איז שוין לאנג אריבער. מיר קענען אייך מעהר ניט לאזען אין אייער אונגלויבען. איהר האט פאר זיך די ברירה: דעם „איסלאם" אדער דעם טוידט". א גרוי־סער טהייל פון די אידען האבען לפנים אנגענומען דעם „איסלאם"; א היבשער טהייל זיינען זיך צולאפען אין די בענאכבארטע לענדער און מאנכע ווייעדער האבען זיך גע־לאזט טוידטען אויף „קדוש השם". די אידישע שוהלען און בתי מדרשים איז די אלטע בליהענדע אידישע קהלות פון קארדאווא, לוצענא, סעוויל און אנדערע שטעדט זיינען חרוב געווארן. אבן־עזרא איז ניט געבליעבען גלייכגילטיג צו דעם גרויסען אונגליק, און אין א קינה וואס פאנגט זיך אן: „וועה אויף דעם אונגליק, וואס איז אראפ אויף שפאניען", גיסט ער אויס זיין ביטער הארץ, און רעכענט אויס די אלע אידישע קהלות וואס זיינען חרוב געווארען.

א חוץ די צרות פון כלל האט דער אבן עזרא בערך יענער צייט געהאט אריבערצוטראגען אויך פיעל אייגענע צרות. זיין פרוי און פיער קינדער זיינען געשטארבען. עס

איז איהם געבליעבען איין זוהן, יצחק אבן עזרא, וועלכער איז אויך געווען, לויט די עדות פון יהודה אל־חריזי, א גרויסער פּאָעט. דער דאָזיגער זוהן האט אבער פערראַטהען דעם אידישען פאָלק און איז אריבער צום איסלאַם: „ער האט אראבגעוואָרפען פון זיך זיין טהייערען מאַנטעל און האט אנגעטהאַן אנדערע קליידער", ווי אלחריזי דריקט זיך אויס וועגען דעם. דער אונגליקליכער פאטער האט אנגעשריעבען א הערצרייסענדע קלאַג־ליעד אויפ'ן זוהן, ווענען ער האט בעטראכט פאר געשטאָרבען: „איך בין דער מענש, וועמען עס האט געטראָפען דער אונגליק, וועמעס פרייד עס איז פערטריעבען געוואָרען. איך האָב פערלאָרען מיין קינד; דער קינד, וועלכער איך האָב געהאָפט, וועט זיין מיין טרייסט און שטיצע אויף דיא עלטערע יאהרען... מיינע פריינד, לאָזט מיר אָפּ, טרייסט מיר ניט. דערמאָנט מיר מיין אונגליק ניט, דערמאָנט מיר ניט זיין נאמען. דאס איינציגע שטיקעל פייער, וואס איז מיר געבליבען האָט זיך אויך אויסגעלאָשען. מיין הארץ איז מיר געבליעבען פוסט און וויסט, טוידט פונקט ווי יצחק איז טוידט".

די מוזע פון אבן עזרא האָט אויפגעהערט צו זיין שטיפעריש. זיינע שפּעטערע ליעדער, פּונקט ווי זיינע קינות און סליחות, זיינען שוין פול מיט צער און טרויער:

וועןְ מיינע טרערען וואָלטען לויט מיין אונגליק רינען,
וואָלט קיינער אויף דער ערד קיין טרוקען אָרט
געפינען;
נאר ניט פאר נחת אליין — פאר מיינע אויגען
האט אויך געוויזען גאָט דעם רעגענבויגען...
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

די רדיפות געגען די אידען, זיינע פערזענליכע צרות און אפשר אויך די שאַנדע, וואס זיין זוהן האט איהם פערשאַפט, האבען אבן עזרא'ן בעוואוינגען ער זאָל פערלאָזען שפּאַניען. עלענד און אליין, האט ער, אין דעם עלטער פון קרוב פופציג יאהר, פערלאָזען זיין פאטערלאַנד, וועלכע ער

האט אזוי שטארק געליעבט און וועלכע ער האט קיינמאל ניט געקענט פארגעסן. זיין צוריסענער מאנטעל און זיין שטעקן, דאס איז געוועזן זיין גאנצער פערמעג.

* * *

אין וועלכען יאהר דער אבן עזרא האט פארלאזען שפאניען איז ניט אין גאנצען בעשטימט. מיר וויסען בלויז, אז אין יאהר 1140 האט ער זיך אויפגעהאלטען אין רוים, איטאליען. אבער איידער ער איז אהין אנגעקו־מען האט ער א לאנגע צייט ארומגעוואנדערט איבערן אריענט. ער איז געוועזן אין עגיפטען, אין ארץ ישראל און אויך אין באגדאד. לויט ווי א לעגענדע דערצעהלט איז ער זאגאר געוועזן אין אינדיען. מען קען דארום אננעהמען, אז ער האט פארלאזען שפאניען צווישען די יאהרען פון 1137 און 1138.

אין רוים האט ער זיך אויפגעהאלטען בערך פינף יאהר. ער האט דארטען געקראגען תלמידים און פערעהרער, אבער זיין אונרוהיגער גייסט און זיין וואנדער־לוסט האט איהם ניט געלאזען איינזיצען אויף אן ארט. ער האט פאר־לאזען רוים און גענומען וואנדערן איבער איטאליען. ער איז געוועזן אין לוקא, מאנטוא, ווערא נא און אנדערע שטעדט. איבראל האט מען איהם עמפפאנגען מיט גרויס כבוד און איבעראל האט ער איבערגעלאזען תלמידים און פריינד. פון איטאליען איז ער אנגעקומען קיין פראנק־רייך, וואו ער האט זיך בעקענט מיט די דארטיגע בעריהמ־טע תלמודיסטען פון יענער צייט, די איינקלאך פון רש"י, — „די בעלי התוספות" רבינו תם און דער רשב"ם.

נאכדעם ווי ער האט בעזוכט מעהרערע אידישע קהלות אין פראנקרייך איז ער אריבער קיין ענגלאנד, און אין יאהר 1158 טרעפען מיר איהם אין לאנדאן. דער לאנ־דאנער קלימאט איז איהם אפנים ניט געפעהלען, ווייל אין 1160 געפינען מיר איהם שוין ווידער אין פראנקרייך. אויף זיינע עלטערע יאהרען האט ער זיך פערבענקט נאך זיין

פּאַטערלאַנד, וועמעס זוניגע הימלען האָט ער קיינמאָל ניט פאַרגעסען. אויף'ן וועג אַהיים איז ער קראַנק געוואָרען און איז געשטאָרבען אין ק אַ ל אַ ה אָ ר ר אַ, אין צפון שפּאַניען, ניט ווייט פון פראַנצויזישען גרעניץ.

אבן־עזרא'ס לעבען קען אַלזאָ איינגעטהיילט ווערען אין צוויי פעריאָדען. אין דער ערשטער פעריאָדע ביז בערך 1137 האָט ער זיך אויפגעהאַלטען אין שפּאַניען. אין דער צווייטער פעריאָדע, פון 1137 ביז 1167, האָט ער אַרומגעוואַנדערט איבער דער וועלט. די מייסטע פון זיינע ליעדער, סאַי די וועלטליכע און סאַי די רעליגיעזע, זיינען אָנגעשריעבען געוואָרען אין דער ערשטער פעריאָדע. וועגען יענער צייט זאָגט ער אויף זיך: „אין מיין יוגענד האָב איך ליעדער גע־שריעבען, וואָס זיינען געווען ווי פּערעל פאַר די העברייער" ער האָט געהאַט זעהר אַ הויכע מיינונג וועגען זיין פּאָעזיע. פון איינעם פון זיינע ליעדער קען מען אַרויסזעהן, אַז ער האָט פון זיין אייגענער פּאָעזיע געהאַלטען אפילו מעהר ווי פון ר' י ה ו ד ה ה ל ו י 'ס. וועמען ער האָט בעטראַכט פאַר אַלטמאָדיש. ער האָט ליעב זיך אָנצורופען „דער פּאָעט". די צאָהל פון אבן עזרא'ס ליעדער, וואָס זיינען אונז בעקאַנט, זיינען אַריבער צוויי הונדערט, אַ חוץ סליחות און קינות. אַ זאַמלונג פון זיינע ליעדער, אין צוויי טהייל, איז אַרויסגע־געבען געוואָרען אין יאָהר 1894 פון דער חברה „אחיאסף" אונטער דער רעדאַקציאָן פון ד ו ד כ ה נ אַ. צווישען די איבריגע געפינען זיך דאָרטען אויך זיינע ליעדער וועגען דעם שאַך־שפּיעל, וועלכען דער אבן־עזרא האָט גוט געקענט. זיינע ליעדער צייכנען זיך אויס מיט דער קורצקייט און שאַרפקייט פון זייער שפּראַך און מיט זייער געדאַנקען־רייכקייט. דער אבן־עזרא בעזיצט אַ גרויסע מאָס פון הומאָר און וויטץ און אויך אַ בייסענדע סאַטירע.

זיין רייזע איבער דער וועלט האָט איהם געגעבען די גע־לעגענהייט זיך צו בעקענען מיט די ליטעראַטורען פון די פער־שיעדענע פעלקער, און אין איינעם פון זיינע עפּיגראַמען.

וועלכע ווערט דא איבערזעצט אין פּראזא, גיט ער א קורצע כאראקטעריסטיק פון זייערע ליעדער:

דיא אראבער זיי זינגען נאר וועגען ליעבע;
וועגען מלחמות און נקמות זינגען די רוימער.
געדאנקען-פול איז דער געזאנג פון די גריכען,
די אינדיער—דורכאויס משלים און רעטניסע,
און די אידען — נאר צו גאט טהוען זיי זינגען.

זיינע וויסענשאפטליכע ...ון פילאזאפישע ווערק, ווי אויך זיינע בעריהמטע קאמענטארען אויף דער ביבעל, האט ער געשריעבען אין דער צווייטער פעריאדע פון זיין לעבען. פלעגט קומען אין א געוויסע שטאדט, זיך דארטען אויפהאל־טען א געוויסע צייט, ערווערבען זיך תלמידים און פאר זיי אנשרייבען א ווערק. דאן קומען אין אן אנדער שטאדט און דארטען טהאן פונקט דאס זעלבע. „איבעראל האב איך גע־וואוינט, געשריעבען ביכער און ערקלעהרט געהיימניסע״ (בכל מקום גרתי, ספרים חברתי, וסודות בארתי), דערצעהלט ער וועגען זיך.

אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל זוכט ער זיך צו האלטען אן דעם איינפאכען זינן פון דיא ווערטער. ער זידעלט די „אללעגאריסטען״, די בעלי הסוד, וואס געפינען אין דער תורה נאר אינערליכע כונות און פערנאכלעסיגען דארום די מצוות פון דער תורה. ער האלט זעהר וועניג פון די דאזיגע מפורשים, וואס זוכען אריינצושפארען אין די פסוקים זייערע פילאזאפישע מיינונגען און סברות. ער איז אויך ניט אין גאנ־צען צופריעדען מיט דעם וועג ווי די „דרשנים״ זוכען אויסצו־טייטשען די פסוקים דורך דרשות „פון וועלכע מאנכע זיינען גראב ווי זעק און אנדערע עדעל ווי זייד״. מען קען אבער ניט זאגען, אז ער אליין איז אין גאנצען ריין דערפון. ער אליין דערקלעהרט מאנכע שטעלען אין דער תורה, ווי צום ביישפיעל די מעשה פון דעם „עץ הדעת״, אלס משלים און אללעגאריען. דערצו האט ער אליין אריינגעשפארט זיין גאנצע פילאזאפיע אין זיינע ערקלעהרונגען פון דער ביבעל. דעם בעקאנטען פארשער נ ח מ ן ק ר א כ מ ע ל איז אויף אזא אופן געלונגען

צוזאמענצושטעלען די גאנצע סיסטעם פון אבן עזרא׳ס פילאָ־זאָפיע פון זיינע פירושים אויף דער ביבעל (זעה, מורה נבוכי הזמן, שער חכמת המסכן).

גאַנץ אָפט זוכט דער אבן עזרא צו דערקלעהרען די וואונ־דערליכע מעשיות פון דער תורה אויף א נאטירליכען וועג. ווענען דעם טו.ורם פון בבל, פון וואנען די מענשען זיינען פערשפרייט געוואָרען און זייער שפּראך איז צומישט גע־וואָרען זאגט ער: „די בויער פון טהורם זיינען גאר ניט געווען אזעלכע נארען צו דענקען, אז זיי וועלען ארויפקומען אויף׳ן הימעל. זיי האָבען געבויט דעם טויער, כדי זיי זאָלען ניט פערשפרייט ווערען, אָבער דאָס איז געווען נעגען גאָט׳ס ווילען, געגען דער נאטור . . . נאך מיין מיינונג זיינען זיי פערשפרייט געוואָרען (דורך זייער פערמעהרען זיך), און נאָכדעם, ווי זיי האָבען זיך פערשפרייט... און עס זיינען אויפ־געשטאַנען נייע קעניגע, און ווען דער ערשטער דור איז אויס־געשטאָרבען איז די ערסטע שפּראך פערגעסען געוואָרען. זייער פערשפרייטען זיך איז גראדע געווען גוט פאר זיי, ווייל זיי האָבען בעזעצט די גאַנצע וועלט“.

גלויבענדיג אין אסטראָלאָגיע (שטערענזעהעריי), ער־קלעהרט ער מאנכע ניסים דורך דער ווירקונג פון די שטערען. בלעם, מיינט ער, האָט געוואוסט פון דער אסטראָלאָגיע, פון דעם צוזאמענהאנג פון די שטערען, ווען צו שילטען און ווען צו בענשען, אז עס זאָל מקוים ווערען.

אין מאנכע שטעלען גיט ער אָנצוהערעניסען, אז געוויסע פּלעטצער אין דער תורה זיינען איבערזעצונגען: „דער נאָמען משה איז איבערזעצט פון עגיפּטיש. זיין עגיפּטישער נאָמען איז געווען מוניום“. איהם איז געווען קשה, ווי אזוי האָט פרעה׳ס טאָכטער, וועלכע איז געווען אַן עגיפּטיאַנערין, איהם געקענט געבען דעם העברייאישען נאָמען משה, און דערצו נאָך די ערקלעהרונג, ווייל זי האָט איהם ארויסגעצויגען (משיתיהו) פון וואסער. ווי קומט זי צו העברעאיש? דער תירוץ איז דארום, אז דאָס איז איבערזעצט געוואָרען פון עגיפּטיש. ער דערשרעקט זיך אָבער פאר זיין אייגענע העזה

עטוואס אזעלכעס צו בעהויפטעז, און ער ענדיגט: „אפשר האט זי זיך אויסגעלערנט זיין שפראך".

אט די דאזיגע מורא מערקט מען ביי איהם אפט אן. „און דא געפינט זיך א סוד, וועלכען איך קען ניט מגלה זיין, און דער קלוגער וועט פערשטעהן". בעגעגענט מען אן ביי איהם אויף שריט און טריט. דערביי גיט ער פערשטעלטע אנדייטונגען און סימנים, ווי אזוי „דער קלוגער" קען עס אויסגעפינען.

אבן־עזרא איז געווען א גרויסער מאטהעמאטיקער. ביים פאלק האבען זיך פערשפרייט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען דעם. אזוי ווערט דערצעהלט, אז ער איז אמאל געפאהרען אויף א שיף מיט זיינע פופצעהן תלמידים. די שיף האט געהאלטען ביים זינקען. עס איז געבליעבען ביים קאפיטאן, אז מען זאל א טהייל פון די פאססאזשירען אריינווארפען אין ים. דער אבן עזרא האט געמאכט א פארשלאג, אז מען זאל די רייזענדע אויסשטעלען אין רייהען און דעם נײנטען אריינווארפען אין וואסער. דער קאפיטאן האט מסכים געוועזן. דער אבן עזרא האט זיי אזוי אויסגעשטעלט, אז קיינער פון זיינע תלמידים איז ניט אויסגעקומען דער נײנטער.

סאי אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל און סאי אין זיין פילאזאפיע האט דער אבן־עזרא ליעב אנצורייטען אויף די אייגענטהימליכקייטען פון די צאהלען און די געאמעטרישע פיגורען. אין דער מאטהעמאטיק איז דער „איינס" דער יסוד פון אלע צאהלען ביז דער אונענדליכקייט. ווען איהר זאגט „צוויי", מיינט עס צוויי מאל „איינס"; „דריי" — דריי מאל „איינס"; א „מילליאן" — א מילליאן מאל „איינס" און אזוי ביז דער אונענדליכקייט. ס'איז ניטא קיין צאהל, וואו דער „איינס" זאל ניט זיין. אפילו ווען איהר זאגט א העלפט" א פיערטעל און אזוי ווייטער, מיינט עס א האלבער „איינס", א פיערטעל „איינס" און אזוי ווייטער. קיין צאהל קען ניט אויסקומען אהן דעם איינס; דער איינס אליין דארף ניט קיין אנדער צאהל. דער איינס מאכט אלע צאהלען, און

אַלע צאָהלען געפינען זיך שוין אין איהם, ווייל אַלע צאָהלען זיינען נאָר איבער׳חזר׳ונגען פון דעם איינס. דער איינס איז אין אַלע צאָהלען, וועהרענד ער אליין איז ניט קיין צאָהל. ווייל א צאָהל מיינט די ווידערהאָלונג פון איינס. דער „איינס“, דער סתם־איינס, דער ניט בעשטימענדער איינס, איז בלויז אַ פאָרשטעלונג אין שכל: ער האָט ניט קיין ממשות׳דיגע עקזיסטענץ. איהר זאָגט איין מענש, איין הויז, איין עפּעל, איין פלוים, דער איינס קריעגט דאַן אַ ממשות, ווייל ער איז אַ בעשטימטער איינס. ווען איהר זאָגט אָבער „איינס“ אַליין, אָהן אַ שום בעשטימונג, איז עס בלויז אַ פאָרשטעלונג אין שכל.

דאָס, וואָס דער „איינס“ איז אין צאָהלען איז דער „פּונקט“ אין פיגורען. דער פּונקט איז דער יסוד פון אַלע פיגורען. די ליניע איז די פאָרזעצונג פון דעם „פּונקט“ אין דער לענג; די פאָרטזעצונג פון דער ליניע אין דער ברייט איז דער שטח. דער פּונקט איז בלויז אַ פאָרשטעלונג אין שכל, ווייל קוים שטעלט איהר, למשל, אַ פּונקט אויף׳ן פּאַפּיער איז ער שוין ניט מעהר קיין פּונקט: ער ווערט אַליין אַ פיגור. דער „איינס“ און דער „פּונקט“ זיינען דאָרום ביי דעם אבן עזרא דער סימבאָל פון גאָט. אַלע צאָהלען קומען פון „איינס“; אַלע פיגורען קומען פון „פּונקט“. ביידע, סאַי דער איינס און סאַי דער פּונקט, זיינען בלויז פאָרשטעלונגען אין שכל, אָהן שום ממשות׳דיגער עקזיסטענץ, אָבער אָהן זיי איז אונמעגליך די בילדונג פון אירגענד וועלכען צאָהל אָדער אירגענד וועלכער פיגור.

פון זיינע ספרים איבער מאַטהעמאַטיק געפינט זיך דער „ספר האחד“, אַ קורצע אָבהאַנדלונג וועגען די אייגענטהימ־ליכקייטען פון די צאָהלען 1—9. „יסוד מספר“ איבער אריפ־מעטיק. „לוחות“ — אַסטראָנאָמישע טאַבעלען; „ספר העבור“, וועגען דעם קאַלענדאַר (מאַנכע זיינען מיט דער מיי־נונג אז די „לוחות“ זיינען פון אברהם בר חייא) דערצו האָט ער אויך געשריעבען איינינע אָבהאַנדלונגען איבער דער

העברעאישער גראמאטיק, די בעסט בעקאנטע פון וועלכע זיינען „מאזנים“ און „צחות“.

דער אבן עזרא האט אלע זיינע ספרים געשריעבען אין העברעאיש, כאטש ער האט זעהר גוט געקענט אראביש. דאס און דער אומשטאנד, וואס ער האט געפיהרט א וואנדערענדען לעבען און איז געקומען אין פערזענליכער בעריהרונג מיט די פארשטעהער פון די אידישע קהלות אין איטאליען, פראנקרייך און ענגלאנד, האט געבראכט דערצו, וואס ער איז געוועזען איינער פון די וויכטיגסטע פערשפרייטער פון דער אידיש־אראבישער קולטור צווישען די אידען פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. ער האט דורך דעם אויך ביי־געטראגען צו דער פארברייטונג פון דער דאזיגער קולטור צווישען די אייראפעאישע פעלקער בכלל.

*   *   *

קיין ספעציעלע סיסטעמאטישע ווערק איבער פילאזאפיע האט אבן עזרא ניט אנגעשריעבען. עס געפינט זיך פון איהם א פילאזאפישע ליעד אונטער דעם נאמען „די בייטען פון חכמה און דער גארטען פון געדאנקען“ (ערוגות החכמה ופרדס המזמה). אין יאהר 1901 איז אין לאנדאן ארויס־געגעבען געווארען זיינער א קורצער ספר מיט דעם נאמען „ספר העצמים“ (דאס בוך פון סובסטאנצען). עס געפינט זיך אויך פון איהם א קורצע אפהאנדלונג איבער עטהיקס אונ־טער דעם נאמען „יסוד מורא“ (דער פונדאמענט פון מארא). זיין גאנצע סיסטעם פון פילאזאפיע איז אבער אויסגעארבייט געווארען פון נחמן קראכמעל, וועלכער האט זי ארויס־גענומען פון אבן עזרא׳ס פרושים אויף דער ביבעל (מורה נבוכי הזמן, חכמת המסכן). נאך קראכמעל זיינען געקומען אנדערע פארשער, וויא ראזין און ארשאנסקי.

זיין גאנצע פילאזאפיע איז כמעט ווי ווערטערליך איבער־גענומען פון אבן־גבירול. עס קען גאר קיין צווייפעל ניט זיין, אז דער אבן־עזרא איז געוועזען בעקאנט מיט גבירול׳ס פילאזאפיע. אויף דעם פסוק „בראתיו, יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ״ג), זאגט ער: „דער פאעט

ר׳ שלמה האָט ערקלעהרט, אז אין דעם ליעגט דער גאַנצער סוד פון דער וועלט־שעפּפונג״.

די גאַנצע שעפּפונג בעשטעהט פון צוויי זאַכען: פון מאַטעריע און פאָרמע. מאַטעריע בעצייכענט ער מיט דעם נאָמען „גרם״ און פאָרמע מיט דעם נאָמען „מקרה״, ווייל די מאַטעריע איז דאָס אויבּיגע אונפערענדערבּאַרע און די פאָר־מען זיינען נור צופאַלען. די מאַטעריע קען אננהמען אלערליי פאָרמען אָבער זי ווערט אין עצם ניט געענדערט. („התבוננתי בעצם העולם, ואראה כי כלו שני דברים: „גרם״ „ומקרה״. והמקרה יפסד בבוא מקרא אחר שיהיה הפך הראשון, והגרם ישאר״, ספר העצמים). די מאַטעריע איז ניט קיין קער־פּער, זי איז אַ רוחניות; אַ קערפּער איז מאַטעריע, וואָס האָט שוין אַ פאָרמע. מאַטעריע קען נאָר בעגריעפען ווערען, ווען זי האָט שוין אַ בעשטימטע פאָרמע.

אַלע שעפּפונגען, פון די העכסטע ביז די ניעדריגסטע, אַפילו פון די העכסטע וועלטען, בעשטעהען פון מאַטעריע און פאָרמע. מיר מיט אונזערע חושים קענען נאָר בעגרייפען די זאַכען דורך זייערע פאָרמען, אָבער ניט אין זייער עצם („כי החרגשות אינם מרגישים רק המקרים״). אַלע זאַכען בעשטע־הען פון די דאָזיגע צוויי, פון מאַטעריע און פאָרמע, אַ חוץ גאָט, וועלכער איז אַן אַבּסאָלוטע איינהייט (והכל שניים חוץ מיוצר הכל״).

די מאַטעריע איז אייביג און אונקערפּערליך. די שעפּ־פונג איז פאָרגעקומען, ווען די מאַטעריע האָט געקראָגען די פאָרמען. דער וואָרט „ברא״ אין העברעאיש, ערקלעהרט אבן עזרא, מיינט ניט בעשאַפען עטוואָס פון גאָר נישט (יש מאין); ער מיינט בלויז געבען אַ בעשטימטע פאָרמע צו דאָס, וואָס האָט ניט קיין פאָרמע, צו דער מאַטעריע. ער ברענגט אַ ראיה דערפון, וואָס אויך ביים מענשען שטעהט: „ויברא אלהים את האדם״ (גאָט האָט בעשאַפען דעם מענ־שען). אויף׳ן מענשען קען מען דאָך ניט זאָגען, אז ער איז בע־שאַפען געוואָרען פון גאָר נישט, ווייל ער איז דאָך געמאַכט געוואָרען פון דער ערד, וואָס איז אַ עטוואָס. די תורה מיינט

אלזא ניט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גאר ניט; זי מיינט בלויז, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען דורך דעם ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע. פאר אונז הייסט עס א נ י י ע שעפפונג, ווייל מיר קענען בעגרייפען זאכען נאר דורך זייערע פארמען און ניט זייער עצם.

צי איז די דאזיגע מאטעריע אן אייגענשאפט פון גאט'ס נאטור אדער אויך ניט מעהר ווי א שעפפונג, איז ניט אין גאנצען קלאהר ביי דעם אבן־עזרא. די פארמען ווערען ארויס־גערופען אין דער מאטעריע דורך „גאט'ס ווילען", וועלכען ער רופט אן „חפץ פשוט".

די שעפפונג איז אלזא דער ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע דורך גאט'ס איינפאכען ווילען, וועלכען ער רופט אויך „חכמה".

גאט אליין איז אונקערפערליך און אהן אירגענד וועלכען פארם. ער איז ווי דער „איינס", דער מאטהעמאטישער איינס, אין צאהלען און ווי דער „פונקט", דער מאטהעמאטי־שער פונקט, אין פיגורען. דער „איינס" און דער „פונקט" זיינען די יסודות פון אלע צאהלען און פיגורען, כאטש אליין זיינען זיי ניט קיין צאהל אדער פיגור. דאס, וואס אין דער תורה געפינען זיך אויסדריקע, וואס ריידען פון גאט אלס קערפער, איז עס נאר בדרך משל, פיגוראטיוו. ווען א מענש וויל אויסדריקען זיינע אידעען און געדאנקען, מוז ער געברוי־כען די מענשליכע בעגריפע, די מענשליכע טערמינען. די מענשליכע שפראך קען אבער ניט אויסדריקען עטוואס, וואס איז איבער־מענשליך אדער אונטער־מענשליך. ער דערנידריגט דארום די העכערע און דערהויבט די ניעדריגערע צו זיך. ער זאגט „פי הארץ" (די מויל פון דער ערד) „יד הירדן" (די האנד פון ירדן), „ראש עפרות תבל" (די קאפ פון וועלט שטויב). די ערד האט ניט קיין מויל, דער ירדן האט ניט קיין האנד און די וועלט־שטויב האט קיין קאפ ניט. אין דעם פאל בעלעבט דער מענש זיי און ער ד ע ר ה ו י ב ט זיי צו זיך. פונקט אזוי איז עס ווען ער זאגט: „גאט האט גערוהט". „גאט האט חרטה געהאט". „דער וואס זיצט אין הימעל

לאכט", אין דעם פאל דערניעדעריגט דער מענש די העכערע צו זיך.

דער אוניווערזום ווערט ביי דעם אבן עזרא איינגע־טהיילט אין דריי וועלטען. די אויבערסטע וועלט, די וועלט פון דער וועלט־נשמה און די מלאכים. די מענשליכע נשמה שטאמט אויך פון דארטען. די דאזיגע וועלט איז די ערשטע אויסשטראהלונג פון גאט.

די צווייטע אדער מיטעלע וועלט איז די וועלט פון די הימעלשע קערפּערס, פון די „גלגלים" און די שטערען. זי איז א מין אויסשטראהלונג פון דער אויבערסטער וועלט.

די דריטע וועלט אדער דער „עולם השפל" איז אונ־זער וועלט, די ערדישע וועלט. אין איהר איז דער מענש דער חשובסטער פון אלץ און איהר מיטעל־פּונקט. דאס איז דער־פאר, ווייל ער האט א נשמה, וועלכע שטאמט פון דער אוי־בערשטער וועלט. אונזער וועלט איז ניעדריגער אין מדרגה פון דער מיטעלער וועלט און שטעהט דארום אונטער איהר איינפלוס. די שטערען, די גלגלים און זייער איינאָרדנונג האבען דארום אן איינפלוס אויף די געשעהעניסען און פּאַ־סירונגען אויף אונזער וועלט. זייער איינפלוס איז אבער ניט קיין פרייער און ניט קיין בעוואוסטזיינניגער, ווייל זיי גופא זיינען אונטער דעם איינפלוס פון דער העכערער וועלט.

דא פאלט אבן־עזרא אריין אין זיין אסטראלאגישען אבערגלויבען. ער גלויבט, אז די ווירקונג פון די שטערען איז פאטאל און אונפערמיידליך, און ער זוכט מיט אלערליי פּלפולים און דריידלעך צו מאכען א פּשרה צווישען דעם פּאַ־טאלען ווירקען פון די שטערען און די השגחה פון גאט, וואס קענען איינע מיט דער אנדערער ניט שטימען. ביי איהם קומט אויס, אז דער גוטער מענש קען דורך זיינען גוטע מעשים און דורך תפלות ענדערען זיין מזל, וואס איז בעשטימט פון די שטערען. דער שלעכטער מענש קען זיך אבער ניט ארויס־דרעהען פון דעם שיקזאל, וואס איז פאר איהם בעשטימט געווארען דורך די שטערען.

מיט דער גאנצער שארפקייט און טיעפקייט פון זיין שכל, איז דער אבן עזרא דאך געווען בלויז א קינד פון זיין צייט.

* * *

אין זיין עטהיק איז ער אויך ניט אריגינעל. דער מענש איז אן „עולם קטן״. ער האט דריי נשמות; די נשמה פון צמחים, וואס האט צו טהאן מיט וואקסען; די נשמה פון בעלי חיים, וואס האט צו טאן מיט בעוועגונג און די ריין־מענשליכע נשמה, וואס האט צו טאן מיט׳ן שכל, און וועלכע שטאמט פון דער אויבערשטער וועלט. די אויפגאבע פון דעם מענשען איז צו זעהן, אז זיין שכל׳דיגע נשמה זאל בעהערשען זיינע פערלאנגען, וואס שטאמען פון די אנדערע נשמות. דעם דאזיגען געדאנק האבען מיר שוין אנגעגענט ביי אנדערע אידישע דענקער פון יענער צייט. ער שטאמט אב פון פלאטא און זיינע תלמידים.

XII.

א ב ר ה ם א ב ן־ד א ו ד ליידט א מארטירער־טויט. — זיין ספר איבער אסטראנאמיע. — זיין „סדר הקבלה“ איבער אידישע היסטאריע. — אבן־דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטעראטור. — זיין ספר „אמונה רמה“ איבער פילאזאפיע. — וויא ער בעווייזט דיא עקזיסטענץ פון גאט. — זיין מיינונג וועגען גוט און שלעכט און וועגען פרייען ווילען.

א ב ר ה ם א ב ן־ד א ו ד (בעקאנט אונטער דעם נאמען „דער ערסטער ראב“ד) איז איינער פון די לעצטע גדולים אין „דער גאלדענער עפּאכע פון דער אידיש־שפּאניר־שער קולטור“.

פון זיין לעבען איז אונז גאנץ ווייניג בעקאנט. ער איז געבאָרען געוואָרען אין ט א ל ע ד א, ש פּ א נ י ע ן, אין יאהר 1110 און איז געשטאָרבען א טוידט פון א מארטירער אין יאָהר 1180. וועהרענד פיעלע פון זיינע צייט גענאָסען האָבען ניט געקענט ביישטעהן דעם נסיון און האָבען לפנים וועגען אָנגענומען דעם מאהאמעדאניזם, האָט דער גרייז־גרויער א ב ן־ד א ו ד זיך ענטזאגט צו פערראטהען זיין פאלק און זיין גאט. ער האט ניט געוואלט און ניט געקענט פארמאסקירען זיין אידישקייט, און ער האָט זיך געלאָזט הינ־ריכטען אויף קדוש השם אין עלטער פון זיעבציג יאהר.

פון בערוף א דאָקטאָר, וועלכער האָט געהאט א הויכע מיינונג פון זיין פּראָפעסיע, איז ער דערצו געווען א גרויסער

תלמודיסט און א בעררייטענדער וויסענשאפטס־מאן בכלל. ער האט געשריבען א ווערק איבער אסטראנאמיע, וועלכע ווערט דערמאנט פון שפעטערע שרייבער אבער וועלכע איז פארלא־רען געגאנגען. אם בעסטען איז ער בעקאנט אלס היסטארי־קער און פילאזאף.

איבער היסטאריע האט ער אנגעשריבען זיין „סדר הקבלה”, וואו ער האט אין א כראנאלאגישען סדר איבערגע־געבען די נעמען פון די פארשטעהער פון דער טראדיציא־נעלער תורה פון דור צו דור, אנפאנגענדיג מיט דער ביבעל און ענדיגענדיג מיט זיין צייט. איהם צו פערדאנקען ווייסען מיר עטוואס וועגען די דונקעלע פעריאדע פון דער אידישער געשיכטע, די פעריאדע פון די „רבנן סבוראי” און די ערשטע „גאונים”.

דעם ציעל וואס ער האט זיך געשטעלט אין דעם „סדר הקבלה” איז געווען צו בעקעמפפען די קאראאימען. די הויפט טענה פון די קאראאימען ביז היינטיגען טאג בעשטעהט אין דעם, אז די גאנצע „תורה שבעל פה” איז אן אויסגעטראכ־טע זאך פון די שפעטערע תלמודיסטען, אז די אידען האבען קיינמאל ניט געקראגען קיינע מינדליכע איבערליעפערונגען, און אז זיי, די דאזיגע איבערליפערונגען, זיינען בלויז א צו־טשעפענים צו דער תורה. אב ן־ד א ו ד נעהמט זיך דארום אונטער צו בעווייזען, אז די אידישע טראדיציע איז זעהר אז אלטע, אז זי שטאמט דירעקט פון מ ש ה ’ן, און אז זי איז איבערגעגעבען געווארען פון דור צו דור, פון רבי’ן צום תלמיד, ביז זיין צייט, ביז ר’ י ו ס ף א ב ן מ י ג א ש.

* * *

אין זיין פילאזאפיע איז א ב ן ד א ו ד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטעראטור; ער איז דער ערשטער וואס האט געפרובירט פעראייניגען און האר־מאנירען א ר י ס ט א ט ע ל ’ ס פילאזאפיע מיט דעם יודענ־טהום. איז דעם פרט קען ער מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער רבי פון ר מ ב ” ם, כאטש עס איז ניט זיכער, אז דער

רמב"ם האט געזעהן אבן־דאוד'ס פילאזאפישעס ווערק. מאנכע פון די פריהערדיגע אידישע פילאזאפען האבען אמת אויך געוואוסט פון די לעהרען פון אריסטאטעלס'ען, ווי זיי זיינען אויסגעטייטשט געווארען דורך די אראבישע שרייבער. אבער זיי זיינען ניט געווען אין גאנצען קלאהר ביי זיך וועגען דעם גרויסען אונטערשיעד וואס עס געפינט זיך צווישען די לעהרען פון דעם רבין פלאטא און זיין תלמיד, וועלכער איז געווארען א רבי פאר זיך — אריסטאטעלס. דער־פאר האט גאנץ אפט פאסירט, אז זיי האבען צונויפגעמישט געדאנקען פוןביידען און געמאכט דערפון איין גאנצעס, גאר ניט פיהלענדיג די סתירה צווישען זיי.

די אידישע פילאזאפען ביז זיין צייט זיינען הויפטזעכ־ליך געשטאנען אונטער דעם איינפלוס פון פלאטא און זיינע תלמידים, און טהיילווייזע אויך אונטער דעם איינפלוס פון פיטהאגאראס און זיינע תלמידים. (דער איינ־פלוס פון לעצטען איז שטארק קענטיג אין דער „קבלה"). דער פלאטאניזם און דער ניי־פלאטאניזם איז בכלל שוין ניט געווען קיין נייעס אין דער אידישער ליטעראטור. שוין ניט ריידענ־דיג דערפון, וואס איינער פון די וויכטיגסטע ניי־פלאטא־ניקער איז געווען „פילא דער איד", געפינען זיך צושפרייט אין תלמוד און אין די מדרשים פיעלע פלאטאנישע געדאנקען. די פלאטאנישע לעהרען, וועלכע ענטהאלטען אין זיך אזוי פיעל שעהנקייט און פאעזיע, האבען בעסער געקענט אפע־לירען צום מענשליכען הארצען און צו דער מענשליכער פאנ־טאזיע, ווי די גאנץ פראזאאישע, טרוקענע לעהרען פון אריס־טאטעלס'ען, וועלכע זיינען געווען ניט מעהר ווי א זאך פון שכל. די ערשטע האבען זיך דארום בעסער געפאסט פאר א רעליגיאנס־פילאזאפיע. די פלאטאנישע לעהרען האבען דא־רום ניט ארויסגערופען אזא ביטערע געגנערשאפט און קאמפף נעגען זיך, ווי די אריסטאטעלשע, ווי, לאמיר זאגען, דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים"... דא איז אויך כדאי צו בעמערקען די אינטערעסאנטע ערשיינונג, וואס דוקא די דאזיגע אידישע פילאזאפען, וועלכע זיינען אויך געווען פאעטען, זיינען געווען

מעהר אָדער וועניג פלאטאָניקער, וועהרענד די אריסטאָטעל־יאַנער, ווי אבן דאוד, דער רמב"ם און אנדערע האָבען זעהר וועניג געהאַלטען פון פּאָעזיע, און האָבען זיך דערמיט ניט בעשעפטיגט.

פלאטא'ס לעהרען וועגען דער „אידעען־וועלט", וואָס בעשטעהט אין דעם, אַז די וועלט, וואָס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים איז בלויז אַ דונקעלע אָפּשפּיעגלונג פון דער אמת'ער, ווירקליכער וועלט, וועלכע איז די וועלט פון „די אידעען", און וועלכע עקזיסטירט אין „עולם העליון"; זיין לעהרע וועגען דער מענשליכער נשמה, וואָס עקזיסטירט נאָך איידער דער מענש איז געבאָרען געוואָרען און איז אַ טהייל פון דעם „עולם העליון"; זיין לעהרע, אַז אונזער אמת'ער וויסען, אונזער ריינע ערקענטניס, איז אַ מין ערינערונג דערפון, וואָס אונזערע נשמות האָבען געוואוסט אין זייער פריהערדיגער, פאַר־ערדישער עקזיסטענץ, — דאָס אַלץ האָט זיך בעסער צוגעפּאַסט צו דער רעליגיאָן.

עס איז אמת, אויך אַריסטאָטעלס לייקענט ניט אָפּ די עקזיסטענץ פון אידעען; אויך ער מיינט, אַז דער אמת'ער וויסען בעשטעהט פון אַלגעמיינע אידעען און ניט בלויז פון איינצעלנע זאַכען, אָבער ביי איהם זיינען די אידעען בלויז אַלגעמיינהייטען, כללים וואָס קומען אַרויס פון פּרטים, אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקען. ביי אַריסטאָ־טעלס'ען זיינען די אידעען ניט קיין וועזענס, זיי האָבען ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ, זיי זיינען ניט עטוואָס רעאַלעס. ווירקליך־עקזיסטירענדע זיינען סוף כל סוף נאָר דאָס, וואָס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים. די אידעען זיינען ניט קיין זעלבסט־עקזיסטירענדע וועזענס, נאָר קינדער פון אונזער שכל: פון אַ סך פּרטים מאַכט דער שכל איין כלל, אָבער דיעזער כלל האָט ניט קיין בעזונדערע עקזיס־טענץ. אין אנדערע ווערטער: די אידעען פון זאַכען ליגען ניט אַ ווייסער האַלב די זאַכען, האָבען ניט קיינע בע־זונדערע עקזיסטענצען, נור זיי ליגען אין די זאַכען גופא. מיר קומען, למשל, צום בעגריף „מענש", סתם־מענש, ניט ווייל

ערגעץ־וואו עקזיסטירט די אידעע „מענש" אויסערהאלב אונז, נור ווייל מיר האָבען ערפאהרונגען דורך אונזערע חושים וועגען איינצעלנע מענשען. וועגען ר א ו ב ן, ש מ ע ו ן, ה י י ם און ב ר ו ך, קומען מיר צום אלגעמיינעם בעגריף, צו דעם בעגריף פון דעם מ י ן, צו דער אידעע פון „מענש", פון סתם־מענש.

דער חילוק צווישען די דאָזיגעביידע אויסטייטשונגען פון דער „אידעע" האָט א גרויסע פראקטישע בעדייטונג. אויב די „אידעע" ליעגט אין די זאכען, דאן קען מען צו איהר קומען דורך דער ערפאהרונג, דורך אונזערע חושים, דורך'ן זוכען און פארשען, דורך זאמלען אלץ מעהר און מעהר ערפאהרונגען. דאָס איז די וועג, וואס פיהרט צו דער וויסענשאפט. אויב אבער די אידעען ליגען אויסערהאלב די זאכען, אויב זיי האָבען א ווירקליכע עקזיסטענץ ערגעץ אין דעם „עולם העליון" און אונזער נשמה אדער שכל איז א טהייל פון יענעם עולם העליון, דאן קענען מיר צו זיי קומען נור דורך דעם פערטיעפען זיך אין זיך גופא, דורך התבודדות, דורכ'ן בעהעפטען זיך מיט די אויבערשטע וועלטען. פארשען און זוכען זיינען דאן איבריג. דאָס איז די וועג פון פּאָעזיע, רעליגיאָנס־פילאָזאפיע און מיסטיציזם.

א ר י ס ט א ט ע ל ס' לעהרען וועגען גאָט, וועגען דער אייביגקייט פון דעם אוניווערזום, זיינע לעהרען וועגען דער מענשליכער נשמה און אונשטערבליכקייט זיינען דערוויעדער דיא אידישע לעהרען פון דער תורה. אלע אנשטריינגונגען פון די אידישע אריסטאָטעליאנער דאָס אויסצוגלייכען און צו הארמאָנירען, דיא געוואלדיגע חריפות וואָס זיי האָבען דערביי ארויסגעוויעזען, האָט זיי וועיניג נעהאָלפען. זיי האָבען אין געוויסע פונקטען אָדער געמוזט פערוואָרפען אריסטאָטעלסען ענטוועדער דיא תורה. און אזוי וויא זיי האָבען ביידע זאכען ניט געוואָלט און ניט געקאָנט זיינען ביידע, סאי דיא תורה, סאי אריסטאָטעלס ארויסגעקומען צוקריפּעלטע.

* * *

פון די אידישע פילאָזאָפען דערמאָנט אבן־דאוד בלויז סעדיה גאון און שלמה אבן־גבירול. צום ערשטען בעציהט ער זיך מיט גרויס דרך ארץ, כאָטש ער איז ניט מסכים מיט אַלע זיינע מיינונגען. אבן־גבירול'ן דאגעגען בעקעמפפט ער כסדר, און אָפט אין שארפע אויסדריקע. ער בעשולדיגט איהם, וואָס ער האָט אָבגעגעבען א גאנצען ספר צו בעהאַנדלען בלויז איין איינציגען פילאָזאָפישען ענין, וואָס האָט דערביי קיין ספעציעלע שייכות ניט מיט דער אידישער תורה. ער בעשולדיגט איהם אויך, אז ער מאַכט לאָגישע סילאָגיזמען און ער קימערט זיך ניט צו דיא „הנחות" זיינען אמת'ע. ער לאכט אויך פון זיינע פיעלע בעווייזע: ער זאָגט וועגען דעם: „ער, אבן־גבירול, מיינט אז פיעלע ניט אמת'ע בעווייזע קענען פארנעהמען דעם פלאַטץ פון איין אמת'ען בעוויז" ער גיט אויך אָנצוהערעניס, אז אבן־גבירול'ס פילאָזאָפיע איז געגען יודענטהום, זיא איז צו פאנטהעאיסטיש*).

אבן־דאוד איז ניט מסכים מיט אבן־גבירול'ס ערקלעהרונג וועגען דער מאַטעריע. ער בעשולדיגט אבן־גבירול'ען אין דעם, וואָס לויט איהם קומט אויס, אז דיא מאַטעריע האָט א ווירקליכע עקזיסטענץ נאָך איידער זיא קריעגט א פאָרם. אבן־דאוד מיינט, אז מאַטעריע איידער זיא קריעגט א פארם האָט בלויז א מעגליכע עקזיסטענץ. אלץ וואָס האָט א ווירקליכע עקזיסטענץ מוז בעשטעהן פון מאַטעריע און פאָרם צוזאַמען. דיא ערד האָט א ווירקליכע עקזיסטענץ, ווייל זיא האָט

*) וגם כן עמדנו על ספר ר' שלמה בן גבירול ז"ל. כיון להועיל בו כונה אחת מהפלוסופיא, ולא ייחד בו האומה לבד, אבל הוא בענין ישתתפו בו כל מיני האנשים. ועם זה הביא רב דברים בענין אחד, עד שספרו אשר רמזנו עליו אשר קראו „מקור חיים" באולי אם יצטרף ענינו במצרף, יוכלו דבריו בפחות מעשירית הספר ההוא. ועוד שהוא התעסק לעשות הקשים, ולא נתחייב שתהיינה הקדמותיהם אמתיות, אך הספיק לפי דעתו, הקדמות מדומות בצורת הקש אמתו. אכן חמריהם המרים מסופקים, ולפי ששיער בעצמו מאון, הביא הרבה מופתים, בסבור שהמופתים הרבים הבלתי אמתים עומדים מקום מופת האחד האמתי..... ולא הייתי מגנה דבריו, לולא שדבר סרה גדולה על האומה. ידעה מי שעמד על ספרו (אמונה רמה).

א פאָרם, דיא פאָרם פון ערד ; אזוי איז וואסער, אזוי איז לופט און אזוי איז פייער (דיא פיער עלעמענטען פון דער דאמאָלסטדיגער בעמיע). מאַטעריע אליין, איידער זי האָט געקראָגען א פאָרם איז בלויז א מעג־ליכקייט און האָט נאָר א מעגליכע עקזיסטענץ. מאַטעריע איז אזוי צו זאָגען א שטיק מעגליכקייט. „מיר זעהען וויא פון דער ערד ווערט וואסער(?) פון וואסער ווערט לופט, פון לופט ווערט פייער, וואָס דאָס מיינט, אז איין עלעמענט געהט אריבער אין דעם אנדערען. מיר זעהן אלזאָ, אז דיא מאַטע־ריע איז אין דער מעגליכקייט אי ערד, אי וואסער, אי לופט און אי פייער. אליין האָט דיא מאַטעריע קיין פאָרם ניט, נאָר זיא קען אָננעהמען דיא אלע פאָרמען. דערפון דרינגען מיר ארויס, אז עס איז דאָ איין אלגעמיינע מאַטעריע, וואָס מיר רופען דיא אור־מאַטעריע („חומר הקדום"). און מיר גלויבען, אז גאָט האָט איהר בעשאפען צום ערשטען, אזוי וויא יעדער קינסטלער גרייט זיך אָן מיט דעם נויטהיגען מאַ־טעריאל" (אמונה רמה).

אבן־דאוד׳ס ערקלעהרונג פון דער מאַטעריע איז די אריסטאָטעלישע. אבער וועהרענד אריסטאָטעלס בעהויפ־טעט, אז דיא מאַטעריע איז פון אייביג, זאָגט אבן־דאוד : „מיר גלויבען אז גאָט האָט איהר בעשאפען", דאָס איז א ניט־געלונגענע פשרה מיט דער תורה. עס פרעגט זיך, צו וואָס האָט גאָט געדארפט בעשאפען די אור מאַטעריע ? ווארום האָט ער גלייך ניט בעשאפען דיא וועלט ? און אויב עס איז שווער אָנצונעהמען, אז דיא וועלט איז בעשאפען גע־וואָרען פון גאָר נישט, טאָ וויא אזוי האָט ער בעשאפען דיא „אור־מאַטעריע" פון גאָר נישט ? דער אריינברייננגען פון דער אור־מאַטעריע מאכט דיא פראבלעמע ניט לייכטער. אבן־דאוד מערקט אפנים דיא שוועריגקייט, און ער זאָגט דארום אין אן אנדער פּלאַטץ אז דיא אור־מאַטעריע איז בלויז א לאָגישער בעגריעף, אָבער ניט קיין רעאַליטעט („הוא עצם מושכל לא נמצא").

נאָכדעם וויא ער האָט בעהאַנדעלט דיא פראגע פון מאַ־טעריע, נעהמט ער זיך צו דער פראגע וועגען בעוועגונג (אמונה רמה, פרק שלישי). בעוועגונג איז דער איבערגאנג פון מעג־ליכקייט אין ווירקליכקייט. קיין זאך קען זיך אליין ניט בע־וועגען, זיא מוז ווערען בעוועגט פון אן אנדער זאך. אלע ענ־דערונגען וואָס קומען פאר אין דער מאַטעריע, סאי אין צייט, סאי אין רוים (חלל), סאי אין קוואנטיטעט (כמות), סאי אין קוואליטעט („איכות“) קומען פון דער בעוועגונג. דער מענש און דיא חיות בעוועגען זיך אויך ניט אליין ; זיי ווערען בעוועגט פון זייערע נשמות. קורץ, דער גאנצער פּראצעס פון ווערען, פון זיין און פון אונטערגאנג, וואָס קומט פאָר אין דעם אוניווערזום, איז א רעזולטאַט פון דער בעוועגונג.

אין פיערטען קאפּיטעל פון „אמונה רמה“ נעהמט זיך אבן־דאוד אונטער צו בעווייזען, אז „אונענדליכקייט כאי אין א קערפּער, סאי אין א שטח, סאי אין א ליניע, סאי אין א צאָהל איז אן אונמעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט. ס'איז אויך אונמעגליך, אז קערפּערס וואָס מוזען זיין ענדליך זאָלען בעזיטצען אן אונענדליכע קראַפט.

אָט וויא ער בעווייזט עס :

לאָמיר זיך פארשטעלען אז דיא ליניע א——————ב איז אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ב“. לאָמיר מאכען א צווייטע גלייכע ליניע: ג——— ———ד וועלכע איז
ה
אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ד“. לאָמיר פון דער ליניע ג ד“ אָבשניידען א שטיקעל — „ג ה“.

דיא ליניע „ה ד“ איז אָדער גלייך צו „א ב“ אָדער וועניגער פאר איהר.

אויב דיא איבערגעבליעבענע ליניע „ה ד“ איז גלייך צו דער ליניע „א ב“, און „ג ד“ איז דאָך אויך גלייך צו „א ב“, דאן וועט עס דאָך הייסען אז א טהייל („ה ד“) איז גלייך צו דער גאנצע („ג ד“). וואָס דאָס איז אונמעגליך.

אויב „ה ד“ איז ווענינער וויא „א ב“ און זיא איז פון דעסטוועגען אויך אונענדליך, וועט עס דאָך הייטען, אז עס איז דאָ א קלענערע און א גרעסערע אונענדליכקייט, וואָס דאָס איז ווידער אונמעגליך.

מיר מוזען אלזאָ זאָגען, אז די ליניע „ה ד“ איז ענדליך. לאָמיר איצטער מאַכען א חבור פון דיא ביידע ענדליכע ליניען „ג ה“ און „ה ד.“ מיר וועלען דאמאָלסט קריגען דיא ליניע „ג ד“, וועלכע מוז זיין ענדליך, ווייל זיא בעשטעהט פון ענדליכע טהיילען. די ליניע „ג ד“ איז דאָך אָבער גלייך צו דער ליניע „א ב“, פאלגליך מוז „א ב“ אויך זיין ענדליך. עס איז אלזאָ ניטאָ קיין אונענדליכע ליניע.

און קוים קען ניט זיין קיין אונענדליכע ליניע, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, ווארום א שטח איז דיא פערשפרייטונג פון א ליניע אין דער ברייט. און קען ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער קערפער, ווייל א קערפער איז דיא פערשפרייטונג פון א שטח אין דער גרעב.

א צאָהל קען אויך ניט זיין אונענדליך. אונענדליך הייסט דורכאויס מיטען (אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע), אָבער א צאָהל מוז דאָך האָבען אן אָנפאנג און אן ענדע.

אויף דעם זעלבען אופן ווערט בעוויעזען, אז א קערפער וואָס מוז דאך זיין ענדליך קען ניט האָבען קיין אונענדליכע קראפט:

לאָמיר זיך פארשטעלען, אז דער קערפער א————ב
ג ד ה

בעזיצט אן אונענדליכע קראַפט, און לאָמיר איהם צוטהיילען אויף דיא חלקים „ג ד ה“. אויב יעדער חלק בעזונדער האָט אן אונענדליכע קראפט, וועט עס דאָך הייסען, אז א חלק האָט פונקט אזוי פיעל קראפט וויא דאָס גאנצע, וואָס דאָס איז אן אינמעגליכקייט. אויב יעדער חלק האָט אָבער אן ענדליכע קראפט, דאן מוז אויך „א ב“ האָבען אן ענדליכע קראפט,

ווארום פון ענדליכקייטען קען ניט ווערען קיין אונענדליכ־קייט.

אויפ'ן גרונד פון דיעזע פרינציפען בעווייזט א ב ן־ר א ו ד די עקזיסטענץ פון גאט. יעדער בעוועגטער קער־פער מוז האבען א בעוועגער. דער ערשטער ווערט בעוועגט פון צווייטען, דער צווייטער פון דריטען, דער דריטער פון פיערטען ביז דער אונענדליכקייט. אבער אן אונענדליכער צאהל פון בעוועגענדע און בעוועגטע קערפערס איז דאך אונ־מעגליך. מיר מוזען אלזא אין אונזער שכל ענדליך קומען צום ערשטען בעוועגער, וועלכער געפינט זיך אליין אין רוהיגקייט, ווארום אויב ער ווערט בעוועגט פון אן אנדערען איז ער דאך ניט דער ערשטער. דער דאזיגער ערשטער אונבעוועגטער בע־וועגער, וואס איז דער מקור פון אלע בעוועגונגען, איז גאט.

דער ערשטער בעוועגער מוז זיין אונקערפערליך, ווייל ווי מיר האבען אויבען געזעהן מוז יעדער קערפער זיין ענדליך און א קערפער וואס איז ענדליך קען ניט בעזיטצען קיין או־נענדליכע קראפט.

ביי אריסטאטעלס'ען, וועלכער גלויבט אין דער אייביג־קייט פון דער וועלט און אין דער אייביגקייט פון דער בעוועגונג איז דער דאזיגער בעווייז א שטארקער. די אונענדליכע קראפט פון בעוועגונג קען ניט ארויסקומען פון א קערפער, וואס מוז לויט זיין נאטור זיין ענדליך. א ב ן ־ ד א ו ד גלויבט אבער, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען, וואס דאס מיינט, אז די בעוועגונג איז ניט אייביג, זי האט אן אנפאנג און איז דארום ניט אונענדליך. דער גאנצער ארגו־מענט פערליערט זיין ווערטה. אבן־דאוד פיהלט אפנים די שוואכקייט פון זיין ארגומענטאציע און ער בריינגט דארטען אנדערע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאט, געבארגט פון די אראבישע פילאזאפען, וועלכע זיינען אבער שוין ניט קיין אריסטאטעלישע.

דער הויפט חסרון פון די אלע בעווייזע בעשטעהט אבער סוף כל סוף אין דעם, וואס זיי בעווייזען בלויז, אז עס

איז דאָ א ערסטע סבה, אָבער בשום אופן ניט, אז עס איז דאָ א בעוואוסטזיניגער שעפּפער. ר׳ יהודה הלוי׳ס טענה, אז דער גאָט פון דיא פילאָזאָפען איז בלויז דיא ער־שטע סבה אָבער ניט קיין גאָט, איז א גאנץ בערעכטיגטע.

אבן־דאוד האָט אויך שוועריגקייטען, ווען ער קומט צו דער פראגע פון דער מענשליכער נשמה. וואָס איז אזעלכע דיא נשמה? ער בעקעמפּפט דיא מיינונג פון היפּאקראטוס און גאלען, וועלכע בעהויפּטען אז דיא נשמה איז בלויז אן ערשיינונג פון דעם קערפּער, דער פּועל־יוצא פון דיא פערשיעדענע לעבענס־טעהטיגקייטען. דאָס וואָלט מיינען, אז מיט דעם טוידט פון דעם גוף פער־שווינדט אויך דיא נשמה; דאָס וואָלט מיינען, אז ניט נאָר איז ניטאָ קיין אונשטערבליכקייט, נאָר אז דיא נשמה האָט בכלל ניט קיין זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ, אז זיא איז בלויז א „צופאל״ (מקרה) פון גוף.

אויף דאָ מאכט אבן־דאוד א פּשרה. דיא נשמה איז ניט קיין צופאל (מקרה) פון גוף, נאָר זיא איז א זעלבסט־שטענדיגער וועזען (עצם). זיא האָט אָבער ניט עקזיסטירט איידער זיא איז אריין אין גוף, וויא דאָס האָבען געלערנט פּלאטא און זיינע תלמידים. דיא נשמה איז א בעשאַפע־ניש און זיא ווערט בעשאַפען צוזאמען מיט׳ן גוף. אלע נשמות האָבען אן אלגעמיינעם מקור, און יעדער גוף קריגט דיא נשמה וואָס עס פּאסט זיך פאר איהם. אין פערלויף פון לע־בען האלט דיא נשמה אין איין ענטוויקלען זיך, און וואָס מעהר דער מענש זוכט, פאָרשט און גריבעלט זיך אין הויכע ענינים, אלץ א העכערע מדרגה דערגרייכט דיא נשמה זיינע. דיא נשמה מוז האָבען דעם גוף, וויי? נאָר דורך איהם, דורך די חושים און ערפאהרונגען, קען זיא דערגרייכען דיא ראָזיגע הויכע מדרגה, וואָס גיט איהר דיא מעגליכקייט צו פעראייני־גען זיך מיט דעם „שכל הפּועל״ און געווינען אונשטערבליכ־קייט. דיא נשמה ווערט אלזאָ בעשאַפען צוזאמען מיט׳ן גוף אָבער זיא איז אונשטערבליך.

ער פערבערייטעט זיך דארטען צו בעווייזען, אז דיא נשמה קען ניט האבען קיין אינדיווידועלע עקזיסטענץ איידער זיא קומט אריין אין גוף. זיא קען ניט האבען קיינע אייגענשאפטען מיט וועלכע זיא זאל זיך אונטערשיידען פון אן אנדער נשמה, ווייל א נשמה איז לויט איהר נאטור נאך אן א י י נ פ א כ ע ר וועזען. ער פערגעסט אבער, אז דיעזער ארגומענט איז אויך גילטיג אויף דער נשמה נאכ'ן טוידט. אויב זיא האט ניט געקענט האבען קיינע אינדיווידועלע אייגענשאפטען פריהער, טא וויא אזוי קען זיא זיי קריגען שפעטער? און אויב זיא קען זיי ניט קריגען, קען דאך די נשמה ניט האבען קיין א י נ ד י וו י ד ו ע ל ע אונשטערבליכקייט, וויא דאס יודענטהום און אלע רעליגיאנען פערשפרעכען. דיא פראגע בלייבט; האט דער מענש אן א י נ ד י ו י ד ו ע ל ע אונשטערבליכקייט? דיא דאזיגע פראגע בלייבט אונפערענטפערט סאי ביי א ב ן־ד א ו ד און סאי ביים ר מ ב "ם. דאס איז איינע פון די הויפט אורזאכען, וואס האבען ארויסגערופען דעם קריעג געגען רמב'ם און געגען דעם אריסטאטעליאניזם בכלל.

דאן בעהאנדעלט ער דיא פראגע פון גאט'ס אטריבוטען און קומט צום געדאנק, וועלכער איז אונז שוין בעקאנט, אז וועגען גאט קענען מיר בלויז ריידען וואס ער איז ניט; מיר קענען אבער ניט וויסען זיין פאזיטיווע זייט, וואס ער איז יע. אלע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואס ריידען פון גאט אלס א קערפערליכען וועזען אדער א וועזען מיט אייגענשאפטען מוזען פערשטאנען ווערען אלס משל.

* * *

א ב ן־ד א ו ד איז פונקט דער היפוך פון ר' י ה ו ד ה ה ל ו י, כאטש זיי זיינען געבוירען געווארען אין דער זעלבער שטאדט און כמעט אין דער זעלבער צייט. אבן־דאוד גלויבט, אז עס איז דיא פליכט פון יעדען מענשען זיך צו בעשעפטיגען מיט דער פילאזאפיע. ער מיינט, אז דיא תורה

גופא הייסט זיך אָבגעבען דערמיט. דער ציעל פון פילאָזאָפיע איז גוטע מדות.

זיין ספר „אמונה רמה“ האָט אבן־דאוד געשריעבען אין יאָהר 1168 אויף אראביש. עס געפינען זיך צוויי איבערזעצונגען אין העברעאיש. דער בוך איז געשריעבען אין א קלאָהרע, איינפאכע שפּראך, אָהן מליצות און אָהן משלים, וויא א לעהר־בוך וועגען פילאָזאָפיע דארף געשריעבען ווערען. זיינע בעווייזע זיינען קלאָהר און צום פונקט, אין אזוי וועניג ווערטער וויא מעגליך. אין דיא ערשטע קאפּיטלען בעשעפטיגט ער זיך מיט דער אריסטאָטעלשער פיזיק און מעטאפיזיק. נאָך יעדען קאפּיטעל געפינט זיך אזוי וויא אן אנמערקונג, וואו ער ברייגנט ראיות אויף זיינע לעהרען פון תנ״ך און תלמוד. אין דיא שפּעטערע קאפּיטלען בעהאנדעלט ער דיא פראגען פון גוט און שלעכט, פון פאראויסבעשטימונג און פרייען ווילען, די פראגע פון נבואה, דיא אונפערענדערבארקייט פון דער תורה און אנדערע רעליגיעזע פראגען.

קיינע נייע געדאנקען זאָגט ער וועגען דעם ניט ארויס. וועגען דער פראגע פון גוט און שלעכט האלט ער זיך אן דיא מיינונג פון סעדיה גאון, אז אלץ וואָס עס עקזיסטירט איז גוט. שלעכט איז בלויז דיא אבוועזענהייט פון גוט. ווען מיר בעטראכטען זאכען פון אונזער שטאנדפונקט, פון דעם שטאנדפונקט וואָס איז ניצליך פאר אונז, געפינט זיך שלעכטס. בעטראכט מען אָבער דיא זאכען פון דעם שטאנדפונקט פון דער גאנצער שעפּפונג איז ניטאָ קיין שלעכטס. יעדער זאך האָט זיך זיין פּלאטץ. אלץ אין איינעם איז א לאנגע קייט פון רינגעלעך, וועלכע פאנגט זיך אן אונטען אין רייינער מעגליכקייט אָהן שום ווירקליכקייט, אין דער מאטעריע, און ענדיגט זיך אויבען אין דער רייינסטער ווירקליכקייט. וואָס איז גאָט. דאָס איז דער פּלאן פון דער שעפּפונג. ווען אלץ וואָלט געווען ריינע ווירקליכקייט, וואָלט דאָך ניט געווען קיין וועלט מיט די אלע פערשיעדענע מדרגות: עס וואָלט געווען בלויז גאָט.

דער מענש האָט א פרייען ווילען. דאָס וואָס גאָט וויים ניט פון פאָראויס וויא אזוי דער מענש וועט אויסקלייבען צו האנדלען אין א געוויסען פאל, קען בשום אופן ניט דיענען אלס א בעווייז געגען גאָט'ס אל־וויסען, וייל גאָט האָט לכתחילה און מיט א כונה בעשאפען דעם מענשען, אז ער זאָל האָבען א פרייע ברירה.

דער „אמונה רמה" האָט געמאַכט א וועג פאר דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים". מען קען כמעט זאגען, אז דער לעצ־טער איז א פערבעסערטער און א פערגרעסערטער „אמונה רמה".

XIII.

דעם רמב"ם'ס יוגענד. — זיין וואנדער־לעבען. — האט דעם רמב"ם'ס פאמיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאניזם? — רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. — דער רמב"ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. — דעם רמב"ם'ס „מאמר קדוש השם". — דיא אידען־פערפאלגונגען אין תימן. — דער פאלשער משיח דוד אלראי. — דעם רמב"ם'ס „אגרת תימן".

רבי משה בן מימון, בעסער בעקאנט אלס „דער רמב"ם", איז געבאָרען געוואָרען אין קארדאווא, שפאניען, אין דעם יאָהר 1135 און איז געשטאָרבען אין קאירא, עגיפטען, אין יאָהר 1204.

דיא לעגענדע דערצעהלט, אז ביז דעם צוואנציגסטען יאָהר פון זיין לעבען איז דער רמב"ם געווען א גרויסער פראסטאַק. דאָס האָט זיין פּאָטער, וועלכער איז אליין געווען א גרויסער תלמודיסט און געלעהרטער, זעהר שטארק גע־קריינקט און ער האָט דעם זוהן פון זיך פערטריעבען. דאן האָט זיך דער רמב"ם גענומען צום לערנען און צום שטודי־רען און איז אין פערלויף פון עטליכע יאָהר אויסגעוואקסען איינער פון דיא פעהיגסטע און גרעסטע מענער פון זיין צייט. עס פערשטעהט זיך, אז דיא דאָזיגע לעגענדע ענטהאלט אין זיך ניט קיין איינציגען קערענדעל פון אמת. דיא פאָלקס־פאנטאזיע האָט ליעב צו מאָהלען איהרע העלדען אין העלערע פארבען, און דיא גרויסקייט פון רמב"ם ווערט נאָך גרעסער

רערמיט, וואָס ער ווערט פארגעשטעלט אלס עם־הארץ אין זיינע יונגע יאָהרען. אזוי האָט אויך דיא פאָלקס־פאַנטאַזיע געמאָהלען דעם גרויסען תנא ר׳ ע ק י ב א אלס עם־הארץ און ווילדער פיינד פון געלעהרטע, און דאָס זעלבע האָט פאסירט מיט׳ן „בעל־שם־טוב“ און אנדערע אידישע גדולים.

זיין ערשטער רבי אין אידישע למודים און אין די ווי־סענשאפטען איז וואהרשיינליך געווען זיין פאָטער אליין, וועלכער, ווייזט אויס, איז געווען א דין אין ק א ר ד א ו ו א. ווען דער רמב״ם איז געווען א איינגעל פון דרייצעהן יאָהר איז ק א ר ד א ו ו א געפאלען אין דיא הענד פון דיא פאַנאַטישע אַלמאָהאדען. צווישען דיא אידען, וואָס זיינען געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען דיא שטאָדט אָדער אָנצונעהמען דעם מאהאמעדאנישען גלויבען לפנים וועגען, האָט זיך אויך גע־פונען דעם רמבם׳ס פאָטער, רבי מימון און זיין פאמיליע.

מאנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ר ב י מ י מ ו ן האָט פאר א קורצער צייט אויסגעקליעבען דאָס לעצטע, אנערקענענדיג דעם מאהעמאַדאניזם בפרהסיא און אבהיטענדיג דיא אידישע רעליגיאָן אין דער שטיל. פיעלע אנדערע אנגעזעהענע אידען האָבען געטהאָן דאָס זעלבע. ניט וועלענדיג אָדער ניט קענענדיג פערלאָזען זייער היים, זייער האָב און גוטס, האָבען זיי בעסער אויסגעקליעבען דעם צוויי־פנים׳דיגען לעבען פון די אנוסים איידער דעם טוידט אָדער דעם גלות. דאָס שפאנישע יודענטהום האָט ניט געקענט ביי־שטעהן דעם נסיון. דיא אידען פון ד י י ט ש ל א נ ד, פ ר א נ ק ר י י ך און ע נ ג ל א נ ד אין יענער צייט האָ־בען זיך געלאָזען היגריכטען אין דיא הונדערטער און אין די טויזענדער אויף קדוש השם, גאָר ניט פרעגענדיג קיין שאלות און ניט זוכענדיג קיין היתרים וויא זיך דערפון ארויסצודרע־העז. דיא דייטשע און פראנצויזישע אידען אין זייער נאאי־ווען גלויבען, אין זייער טיעפער איבערצייגונג, אין זייער אי־בערגעבענהייט צום אידישען פאָלק זיינען געווען א בעסע־רער מאַטעריאל פאר „קדושים“ און מארטירער, וויא דיא

שפאנישע אידען מיט זייער בילדונג און קולטור... ביי דיא שפאנישע אידען האבען זיך זאגאר געפונען געוויסע רבנים, וואס האבען אזא שריט גערעכטפערטיגט. זייער טענה איז געוועזן, אז „כל זמן מען צווינגט ניט דיא אידען עובר צו זיין אויף דיא מצוות פון דער תורה, כל זמן מען צווינגט זיי ניט צו דיענען פרעמדע געטער, כל זמן מען פאדערט פון זיי בלויז, אז זיי זאלען נאר מיט דיא ליפען אנערקענען דיא נביאות פון מאהאמעד, זיינען דיא אידען ניט מחויב זיך מוסר נפש צו זיין“. לויט זיי קומט אויס, אז פאר דיא קלענסטע עברה דארף זיך א איד יע לאזען מוסר נפש זיין, ווערהענד ער איז עס ניט מחויב צו טהאן, ווען עס פאדערט זיך „בלויז“ דיא אנערקענונג פון מאהאמעד'ס נביאות. אינ־טערעסאנט איז, וואס זאגאר דער רמב"ם דריקט אויס דיא זעלבע מיינונג.... אין זיין „מאמר קדוש ה'“, וועלכען ער האט געשריעבען מיט צוועלף יאהר שפעטער אין עלטער פון פינף און צוואנציג יאהר געפינט זיך פאלגענדע שטעלע : „און די עצה, וואס איך גיב זיך, מיינע פריינד און אלע די וואס פרע־גען ביי מיר אן עצה, איז : צו פערלאזען יענע פלעצער און געהן דארטען, וואו מען קען אבהיטען דיא תורה אהן מורא. און זאל קיינער זיך ניט אבהאלטען צוליעב זיין האב און גוטס, ווייל דיא רעליגיאן איז דיא וויכטיגסטע זאך אין דער וועלט. און יעדער, וואס קען ניט פערלאזען זיין פלאטץ צו־ליעב זיינע רייכטהימער אדער צוליעב דיא מורא פאר דער רייזע איבער דיא ימים, דארף זיך בעטראכטען אזוי וויא ער וואלט פארשוועכען גאט'ס נאמען כמעט מיט'ן אייגענעם ווי־לען.... דאס איז אלץ געזאגט, ווען ער ווערט ניט געצוואונגען צו טהאן אן עברה, אבער ווען מען צווינגט איהם עובר צו זיין אפילו אויף איין מצוה, דאן טאר ער דארטען ניט בלייבען“. פון זיינע ווערטער : „און דיא עצה וואס איך גיב זיך“ און פון מאנכע אנדערע אויסדריקע אין דעם זעלבען „מאמר־קדוש־

השם", קען מען ארויסדרינגען, אז ער האט טאקע זיך נופא געגעבען דיא דאזיגע עצה...

אלס א פערטהיידיגונג פאר דיא שפאנישע אידען פון יענער צייט קען פיעלייכט דיענען דער פאקט, וואס דער מאהאמעדאניזם האט ניט ארויסגערופען געגען זיך ביי דיא אידען אזא וויעדערווילען וויא דער קריסטענטהום. דיא סתירה צווישען דעם יודענטהום און דעם מאהאמעדאניזם איז ווייט ניט אזוי שארף און אזוי בולט וויא צווישען דעם יודענטהום און קריסטענטהום. דיא פאלשטענדיגע און אבסאלוטע איינהייט פון גאט איז דיא וויכטיגסטע און דיא הויפט־דאגמא אין דער אידישער רעליגיאן. פאר דעם „שמע ישראל ה' אלוהנו ה' אחד" זיינען די אידען געגאנגען דורך פייער און דורך וואסער; עס איז געווען ניט בלויז א רעליגיעזע דאגמא, נאר עס איז אויך געווארען א נאציאנאלער קאמפפס־רוף. דיא מאהאמעדאנישע אמונה פערעדיגט די זעלבע אמונה, איהר מאנאטהעאיזם איז ניט וועניגער ריין וויא דער אידישער. מאהאמעד איז בלויז א נביא, ניט קיין זוהן, ניט קיין וויצע־גאט, ניט קיין צווייטער גאט. „אללאה איז אללאה און מאהאמעד איז זיין נביא", דאס איז דער הויפט יסוד פון דער מאהאמעדאנישער תורה. דער רמב"ם זאגט טאקע דארום אז „דיא מאהאמעדאנער גלויבען אין אן איינציגען גאט וויא געהעריג איז" (אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל, וכבר נכרתה מפיהם ומלבם, והם מיחדים את ה' יחוד כראוי). דאס יודענטהום האט בלויז אויסצוזעטצען געגען דער צווייטער העלפט פון פסוק, אז „מאהאמעד איז זיין נביא"; ער קען אבער גאר ניט אויסזעטצען געגען דער ערשטער העלפט, אז „גאט איז גאט". גאנץ אנדערש איז עס אבער דער פאל מיט דעם קריסטענטהום. דיא דייטשע און דיא פראנצויזיש אידען האבען געמוזט, אום צו אנערקענען דעם קריסטענטהום, פערלייקענען דעם הויפט־יסוד פון זייער אמונה, פערלייקענען דיא איינהייט פון גאט, און זיי האבען זיך בעסער געלאזט הינריכטען. דיא אלע פילאזאפישע דריידלעך,

וואָס בעווייזען, אז דריי איז איינס און איינס איז דריי, קען אפשר זיין גוט פאר פילאָזאָפישע מיסטיקער, אָבער ניט פאר דעם געזונדען, פשוט׳ען פערשטאַנד פון גרויסען עולם. אי־בעריגענס, דער גרויסער פשוט׳ער קריסטליכער עולם האָט דאמאָלסט, און טהיילווייז אויך נאָך איצטער, געגלויבט אין דריי וואָס איז דריי און ניט אין דריי וואָס איז איינס....

דערצו דאַרף מען ניט פארגעסען, אז דיא מאהאמעדא־נער זיינען נאָך דאמאָלסט ניט געווען אזוי „קלוג" וויא דיא קריסטען איינצופיהרען אן אינקוויזיציע און א געהיים־פאָליציי, וואָס זאָל אכטונג געבען אויף די נייע „בעקעהרטע" און פערביטערען דעם לעבען פון די אונגליקליכע „אנוסים" מיט שפיאָנעריי און מסירות. זיי האָבען זיך ווייניג געקימערט וועגען דעם פריוואַט לעבען פון די אנוסים. די געהיימע אידישע קהילות האָבען ניט בלויז געעקנט אבהיטען די אידישע רעליגיאָן אין אלע איהרע איינצעלהייטען, נאָר זיי האָבען אפילו געהאט געהיימע ישיבות, וואו עס איז גאַנץ אָפען פלייסיג געשטודירט געוואָרען די תורה און דער תלמוד.

סאָי ווי סאָי, דער דאָזיגער פערמאַסקירטער לעבען האָט דערעסען ר ב י מ י מ ו ן. ער האָט פערלאָזען ק א ר ד א ו ו א און האָט געזוכט זיך צו בעזעצען ערגער־אנדערשוואו, וואו ער זאָל קענען פריי און אָפען אָבהיטען די אידישע תורה. ווי עס ווייזט אויס איז דאמאלס געווען א שווערע אויפגאַבען צו געפינען אזא פלאַץ, און מ י מ ו ן מיט זיין פאמיליע האָבען געמוזט פיהרען א וואַנדער־לעבען, אויפהאלטענדיג זיך א פירצערע אָדער לענגערע צייט אין פערשיעדענע שטעדט אין שפאַניען. אזוי שנעל ווי מען האָט איהם אין זיין נייען וואָהן־פלאַץ גענומען חושד זיין אין אידישקייט און ער האָט אָנ־געפאנגען זיך צו פיהלען אונזיכער, פלעגט ער פערלאָזען די שטאָדט און זיך בעזעצען אנדערש־וואו. אזוי האָט ער ארומ־געוואנדערט פון צעהן ביז צוועלף יאָהר.

אין יאָהר 1160 האָט ער אין גאַנצען פערלאָזען שפאַניען און געקומען אין פ ע ז, צפון אפריקא, האָפענדיג אז דאָרטען,

וואו ער איז ניט בעקאַנט, וועט ער קענען רוהיג לעבען אלס א פערשטעלטער מוסעלמאַן. זיין האָפנונג איז אָבער געווען א פאַלשע. די לאַגע פון די אידען אין פעץ איז געווען ערגער ווי אין קארדאוואַ. פעץ איז אויך געווען אונטער דער הער־שאַפט פון די אלמאַהאדען, וועלכע זיינען אָבער געווען שטרענ־גער געגען די אנוסים ווי די אלמאָהאַדען אין שפּאַניען. א היב־שער טהייל פון דעם אידישען פּראָסטען עולם האָט זיך ביס־לעכווייז איינגעוועהנט צו זיין נייעם אַרט לעבען. זיי זיינען פערמאַטערט געוואָרען פון די צרות און רדיפות און האָבען באמת אָנגעפאַנגען צו גלויבען אין די נביאות פון מאַהאָמער. זיי האָבען אָנגעפאַנגען צו גלויבען, אז „גאָט האָט פערלאָזען זיין פאָלק און האָט זיך אויסגעקליבען אן אנדער אומה". צו שטאַרקען און צו טרויסטען די דאָזיגע שטרויכלענדע און שוואַכע, האָט דעם רמב"ם'ס פאַטער אָנגעשריעבען א „טרויסט־בריעף", אין וועלכען ער מונטערט זיי אויף, אז זיי זאָלען ניט פערליערען די האָפנונג און זיך האַלטען אָן דער אידישער תורה: „מיר זיינען אין גלות, ווי איינער וואָס טרינקט זיך אין ים... די שטריק פון דער תורה און די מצוות איז צוגעבונדען צום הימעל... ווער עס האַלט זיך אָן דער שטריק קען האָפען ניצול צו ווערען. ווער עס האַלט זיך אָן דער שטריק פעסט מיט אַלע זיינע כוחות האָט מעהר האָפנונג ווי יענער וואָס האַלט זיך ניט אַזוי פעסט. דער וואָס האַלט זיך אָן איהר אפילו מיט די שפּיצען פינגער האָט אַלץ מעהר האָפנונג ווי דער, וואָס האָט איהר אין גאַנצען ארויסגעלאָזען פון זיינע הענד".

עס האָבען זיך אָבער געפונען מוסרים, וואָס האָבען געלאָזט וויסען די אלמאָהאַדען, אז די אידען האַלטען זיך אין דער שטיל אָן זייער איינענער תורה און אז אין דעם זיינען שולדיג ר' יהודה הכהן אבן־ששון, דער ראש־ישיבה פון פעץ, ביי וועמען דער רמב"ם האָט געלערנט תלמוד, און די פאַמיליע מימון. יהודה אבן־ששון איז הינגעריכ־טעט געוואָרען, און עס האָט געהאַלטען דערביי, אז די גאַנצע פאַמיליע מימון זאָל האָבען דעם זעלבען פסק. א מאַהאָמעדאַ־

נישער פּאָעט און פילאָזאָף אבן־מו־וואשאַ, וועלכער איז געווען בעפריינדעט מיט'ן רמב'ם, האָט אויף איהם עדות געזאָגט, אז ער איז אַ כשר'ער מוסולמען און האָט איהם אויף אזא אופן געראַטעוועט פון טויט.

לאנג זיך אויפהאַלטען אין פעז איז געוואָרען אונמעגליך. אין יאהר 1165 האָבען זיי פערלאָזען פעז צו פאָהרען נאָך ארץ ישראל. זיי זיינען אָנגעקומען אין עכו, וואו זיי האָבען זיך אויפגעהאלטען אַ קורצע צייט. זיי האָבען אויך בעזוכט ירושלים און אַנדערע הייליגע שטעדט. ירושלים איז דאמאלס געווען אין קריסטליכע הענד, און די לאגע פון די ווייניגע אידען, וואָס האָבען זיך דאָרטען געפונען, איז געווען ווייט פון צו זיין גוט. דעם רמב"ם'ס פאטער, רבי מימון, איז געבליבען אין ארץ ישראל, וועהרענד ער, זיין ברודער דוד און זיין פאמיליע האָבען בעשלאָסען זיך צו בעזעצען אין עגיפטען. אַ קורצע צייט האָבען זיי זיך אויפ־געהאַלטען אין אַלעקסאנדריע. פון דאָרטען זיינען זיי אריבער אין קאירא.

אָנקומענדיג אין מצרים איז דער רמב"ם געווען אַ יונגער מאַן פון קרוב איין און דרייסיג יאהר. די אַלע צרות וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטעהן די גאַנצע צייט דעם לעבען פון אַ וואנדערער, וואָס ער איז געצוואונגען געווען צו פיהרען, האָבען איהם ווייניג געשטערט אין זיין לערנען און שטודירען. ער איז שוין אין יענער צייט געווען איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען, פון די בעסטע וויסענשאפטס־מענער און פון די טיעפסטע פילאָזאָפען פון זיין צייט. פון די ספרים, וואָס ער האָט אָנגעשריעבען נאָך גאָר אין זיינע יונגע יאהרען, קען מען שוין ארויסזעהן דעם שפּעטערען אונשטערבליכען רמב"ם. עס איז ווירקליך אַ וואונדער ווי אזוי אַזאַ יונגער מענש, לעבענדיג אונטער אַזעלכע שלעכטע אומשטענדען, האָט זיך געקענט ערווערבען אזאַ אַלזייטיגען און אזא גרונטאָווגעם וויסען.

די ערשטע צייט פון זיין אויפהאלט אין עגיפּטען, האָט

דער רמב"ם אויך ניט געפונען דיא געזוכטע רוה. דיא צרות זיינע זיינען געקומען איינע נאך די אנדערע. פריהער איז געשטארבען דער פאטער און שפעטער איז זיין ברודער, דוד מימון, וועלכער איז געווען א סוחר פון ציערונג און די איינציגע שטיצע פון דער פאמיליע, דערטרונקען געווארען אויף א שיפס־ברוך אין אינדישען אקעאן. ניט נאר האט דער רמב"ם אין איהם פערלארען א גוטען, געטרייען ברודער, וועלכער האט איהם געגעבען די מעגליכקייט רוהיג צו לערנען און צו שטודירען, נאר אויך זייער גאנצער פערמעגען איז פערלארען געגאנגען. אין איינעם פון זיינע בריעף צו א פריינד שרייבט דער רמב"ם וועגען דעם: „און דער לעצטער אונגליק וואס איז אויף מיר געקומען איז דער גרעסטער וואס האט מיר געטראפען זינט איך לעב. מיין ברודער, דער צדיק, איז דערטרונקען געווארען אין אינדישען אקעאן, און ער האט ביי זיך געהאט פיעל געלד, מיינע, זיינע און פרעמדע. און ער האט געלאזען א קליינע טאכטער און זיין אלמנה ביי מיר. דער אונגליק האט מיר אזוי שטארק געטראפען, אז איך בין קראנק געווארען אויף א גאנצען יאהר. און נאך איצטער ווען עס זיינען שוין אריבער פיעל יאהרען, קען איך זיך ניט טרייסטען. און ווי קען איך זיך טרייסטען? איך האב דאך איהם אויפגעהאדעוועט, ער איז געווען דער ברודער, דער תלמיד און דער פערדיענער. און איך פלעג זיצען רוהיג און לערנען..."

נאכ'ן ברודער'ס טויט האט דער רמב"ם געמוזט זוכען מיטלען זיך צו בעזארגען מיט חיונה. אזוי ווי ער האט בשום אופן ניט געוואלט נעהמען קיין געצאהלט פאר רבנות, האט ער בעשלאסען אנצופאנגען צו פראקטיצירען מעדיצין, די וויסענשאפט וועלכע ער האט שוין פריהער געהאט שטודירט, און ער האט זיך געפונען געצוואונגען צו געבען לעקציעס איבער פילאזאפיע צו א צאהל תלמידים. פון אנפאנג איז זיין פראקסיס געווען א קליינע, אבער באלד האט ער זיך ערווארבען א זעהר גרויסען נאמען אלס דאקטאר, ווי איינער פון די גרעסטע אין זיין צייט. אין פערלויף פון איינינע

יאהר איז ער געוואָרען דער לייב-אַרצט פון ס א ל א ד י ן'ס וויזיר א ל פ א ד י ל; דורך דעם איז ער שפּעטער אויך געוואָרען דער דאָקטאָר פון קעניגליכען הויף. לויט ווי אן אראבישער היסטאָריקער דערצעהלט האָט דער רמב"ם געקראָגען אן איינלאדונג פון דעם ענגלישען קעניג ריטשארד דעם ערשטען צו ווערען זיין הויף־דאָקטאָר, אבער ער האָט זיך ענטזאגט.

זיין נאָמען און רעפּוטאציע איז אלץ געוואַקסען. ער איז געוואָרען בעריהמט ניט בלויז אלס דאָקטאָר, געלעהרטער און פילאָזאָף, נאָר אויך אלס א גרויסער אויטאָריטעט אין תלמוד און אין „הלכה". שוין אין יאהר 1175 פלעגען די רבנים פון נאָהענט און פון ווייט זיך ווענדען צו איהם מיט אלערליי רעליגיעזע פראגען. און ניט בלויז איבער רעליגיעזע פראגען, נאָר וואו עס פלעגט זיך ערגעץ מאכען א צרה אדער אן אונגליק, פלעגט מען זיך קעהרען צו רמב"ם.

נאָך האָבען ניט אין גאנצען אויפגעהערט די גזרות געגען די אידען אין שפּאניען און אין צפון־אפריקא, ווי עס האָבען זיך אָנגעפאנגען שרעקליכע גזרות געגען די אידען פון ת י מ ן (יעמען). דער מאהאָמעדאנישער הערשער פון תימן האָט זיך א פּנים פערקוקט אויף די אלמאהאדען און ער האָט אויך גענומען דורכפיהרען די זעלבע גזרה פון שמד אויף די אידען, וואָס געפינען זיך אין זיין מלוכה.

צעהנדליגע טויזענדער אידען פון תימן האָבען זיך געפונען אין א שוידערליכע לאגע, ניט וויסענדיג וואָס צו טהאָן און ווי צו האנדלען. עס האָט זיך נאָך געפונען צווישען די דאָרטיגע אידען א משומד, וועלכער, אום צו געפעלען די מאהאָמעדאנישע מאכטהאבער, האָט געהאלטען אין איין פּרעדיגען און בעווייזען מיט ראיות פון פּסוקים אין דער תורה, אז מאהאָמעד איז ווירקליך געווען א נביא געשיקט פון גאָט. פיעלע אידען, איבערהויפּט פון פּראָסטערען עולם, האָבען אָנגעפאנגען צו גלויבען אין די דאָזיגע דרשות און האָבען אָנגענומען דעם מאהאָמעדאנישען גלויבען. די יעניגע, וואָס האָבען זיך ניט געלאָזען אזוי לייכט פערפיהרען פון

דעם משומד'ס דרשות, האָבען אָנגעפאַנגען צו ווערען אונ־נעדולדיג און אונרוהיג. זיי האָבען אין די דאָזיגע אַלע צרות און אונגליקען געזעהן די „חבלי־משיח“, די ליידען פון משיח־צייט. זיי זיינען געווען זיכער, אז אָט באַלד מוז זיך משיח בעווייזען.

ווי אין די אַלע שווערסטע צייטען פון דער אידישער געשיכטע האָט זיך דער געדאַנק וועגען א באַלדיגע ערלעזונג און וועגען דעם אָנקומען פון אַן ערלעזער זיך אויך דאַן גענומען פערשפּרייטען ביים אידישען עולם. דאָס אידישע פאָלק אין תימן איז געווען זיכער, אז לאַנג קען אזוי ניט אָנהאַלטען, אז גאָט מוז און וועט זיך סוף כל סוף דער־בארעמען אויף זיין פאָלק, און וועט שיקען דעם ערלעזער, וועלכער וועט בעפרייען די אידען פון זייערע פיינינגער. די שטימונג איז געווען א געדריקטע, אָבער די לופט איז געווען אזוי ווי אָנגעפילט מיט האָפנונג, מיט יענער האָפנונג וואָס קומט ווען די לאַנגע איז אם ערגסטען. אַלע האָבען געהאָפט און געוואַרט.

דער באָדען איז געווען אזוי ווי צוגעגרייט פאַר דעם ארויסטריט פון א משיח,—און עס האָט ניט לאַנג גענומען און דער משיח האָט זיך בעוויעזען. דער נאָמען פון דעם דאָזיגען משיח איז ניט בעקאַנט, אבער ווי עס ווייזט אויס איז עס געווען דוד אל־ראי, פון וועמעס לעבען און טהעטיגקייט לאָרד ביקאָנספיעלד האָט אָנגעשריבען א ראָמאַן. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין „שבט ישורון“ זאָל דוד אל־ראי זיך האָבען געטראָפען מיט דעם רמב"ם.

דוד אל־ראי איז געווען א יונגער, שעהנער, פעהיגער מאַן, א בעדייטענדער תלמודיסט און געלעהרטער דערצו. ווי אזוי ער איז געקומען צו זיינע משיח־געדאַנקען, זיך צו בעטראַכטען אלס דעם משיח, איז ניט קלאָר. ער איז געווען א גרויסער אידישער פּאַטריאָט, מיט א וואַרעמע אידישע האַרץ, און די צרות און די ליידען פון זיין פאָלק האָבען איהם ניט געלאָזען רוהען. די פּאָליטישע לאַגע פון דעם „באַגדאַדער

כאַליפאַט“ איז דאמלס ניט געווען קיין גלענצענדע. מאנכע קליינע שטאַמען און פערלקערשאפטען האָבען זיך אָבגעריסען פון דעם סולטאַן און ערקלערט זייער אונאבהענגיגקייט. דוד אל־ראי האָט געגלויבט, אז איצטער איז די בעסטע צייט צו רעוואָלטירען געגען סולטאן און פיהרען די אידען אין ארץ־ישראל. אל־ראי איז ניט געווען פון די פאַנטאַסטישע משיחים, וואָס האָבען געזוכט גאָט'ס קעניגרייך. ער איז ניט געווען קיין מיסטיקער און בעל־חלומות. ער האָט געוואָלט א ערדישע קעניגרייך, ער האָט געוואָלט אַ אידישע מלוכה אין ארץ ישראל. אין דער הינזיכט קען ער גיכער פערגליכען ווערען צו בר־כוכבא, ווי צו די אנדערע אידישע משיחים, וואָס זיינען געווען פאר איהם און נאָך איהם. אל־ראי האָט געזוכט צו אָרגאַניזירען אַ אידישע ארמעע און האָט געהאַט בדעה צו בעפאַלען דעם סולטאַן.

דאָ איז ניט דער פּלאַץ מאריך צו זיין וועגען דעם. דער עיקר איז, אז אזא משיח־בעוועגונג איז דאמאלס פאָרגעקומען. די אידען פון יענע געגענדען האָבען ניט געוואוסט וואָס צו טראכטען וועגען דעם. אַ טהייל איז צוגעשטאַנען צו אל־ראי, און אַן אַנדער טייל האט געוואַרט אויף נסים. זיי האָבען זיך דאן געווענדעט צום רמב'ם, אז ער זאָל זיי געבען זיין מיינונג.

דער רמב"ם האָט זיי געענטפערט אין א לאנגען בריעף, וואָס איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „אגרת תימן“. אין דעם דאָזיגען בריעף טרייסט דער רמב"ם די תימנ'ער אידען און ראטה זיי, אז זיי זאָלען ניט פעוּליערען דעם מוטה. דאָס אידישע פאָלק איז דאָס אויסערוועהלטע פאָלק פון גאָט, און גאָט קען ניט האָבען קיין חרטה; ער האָט ניט פער־וואָרפען און פער'מיאוס'ט זיין פאָלק. זאָלען זיי זיך ניט איינ־הערען צו די רייד פון דעם משומד מיט זיינע ראיות פון דער תורה, אז מאַהאָמעד איז אַ נביא פון גאָט. די דאָזיגע אלע ראיות זיינען גאָר ניט ווערטה. ער אליין ווייס, אז „די דאָזיגע ראיות זיינען ווי שפּינוועבס, ער וויל זיך נאָר אויספיינען פאר די „מאַהאָמעדאַנער און זיך ארויסצייגען פאר

אַ גלויביגען". וועגען דעם משיח זאָגט ער : „עס איז גאָר קיין ספק ניט, אז ער איז משוגע. דעם קראנקען קען מען אָבער ניט בעשולדיגען אין דעם וואָס ער איז קראנק, די וואָס גלויבען אין איהם זיינען אויך ניט שולדיג. עס זיינען די צרות וואָס האָבען זיי געטריבען דערצו... מיין עצה איז, אז מען זאָל איהם ארעסטירען און האלטען ביז וואנען אלע, אויף די אומות העולם, וועלען זיך איבערצייגען, אז ער איז ניט מעהר ווי אַ משוגענער, און איהר וועט אויף אזא אופן רעטען אי איהם אי זיך, ווארים מיר האָבען שוין גענוג געליטען פון די פאלשע משיחים".

דעם רמב"ם'ס בריעף האָט געהאט אַ געוואלדיגע ווירקונג אויף די אידען פון תימן. עס האָט זיי אריינגעגעבען נייעם גלויבען און נייעם מוטה אריבערצוטראָגען זייערע צרות. זיי האָבען אָנגעפאנגען צו בעטראכטען דעם רמב"ם אלס אַ מין היילינגען, און לאנג נאָך זיין טויט פלעגען זיי נאָך אליין דערמאָנען זיין נאָמען אין זייערע תפילות.

XIV.

דעם רמב"ם'ס קוק אויף מעדיצין. — זיינע מעדיצינישע ספרים. — לעגענדעז וועגען איהם אלס דאָקטאָר.

צו די אויסערגעוועהנליכע גייסטיגע פעהיגקייטען מיט וועלכע דער רמב"ם איז געווען בעשאָנקען, האָט ער אויך בעזעסען אַ געוואַלדיגע אַרבייטס־פייהיגקייט. אין דעם פּרט איז ער ניט געווען קיין אויסנאַהמע פון דיא אַללע ווירקליך גרויסע גאונים ביי אַלע פעלקער אין אַלע צייטען. דעם רמב"ם'ס אַרבייטס־פעהיגקייט איז כמעט געווען איבער מענשליכע כוחות. דער רמב"ם איז שטענדיג געווען בעשעפטיגט, שטענדיג געאַרבייט, שטענדיג געלעהרענט און געשטודירט. ער האָט אַנגעשריבען פיעלע וויכטיגע ווערק איבער אַללערליי און פערשיעדענע געגענשטענדע. ער האָט געשריעבען איבער אסטראָנאָמיע, איבער מעדיצין, איבער'ן תלמוד און איבער פילאָזאָפיע. צווישען דיא דאָזיגע געפינען זיך אַזעלכע ספרים, וויא צום ביישפּיעל זיין „משנה תורה" און „מורה נבוכים", וואָס יעדער איינער פון זיי איז גענוג פאַר אַ גאַנצען לעבענס־אַרבייט. דערצו איז דער רמב"ם ניט געווען קיין טרוקענער בוך־מענש; ער האָט זיך אויך אָבגעגעבען מיט כלל־זאַכען. ער איז געווען רב אין קאַירא, פאַר וועלכע אַרבייט ער האָט ניט גענומען קיין געצאַהלט, און דער אַנערקענטער פיהרער און הויפּט פון דעם גאַנצען עגיפּטישען יודענטהום. אָבער ניט בלויז דיא עגיפּטישע אידען אַליין האָבען זיך געקעהרט צו איהם מיט זייערע

שאלות און בקשות אין צייט פון נויטה, נאָר אויך דיא אידען פון אַנדערע לענדער האָבען זיך געווענדט צו איהם. און דער רמב"ם האָט פאַר אַלץ און פאַר יעדען געפונען צייט.

זיין מעדיצינישע פּראַקטיק איז געוואָרען אונגעהויער גרויס. דער רמב"ם האָט זיך בעצויגען זעהר ערנסט צו דער מעדיצינישער פּראָפעסיע. ער האָט ניט געהאַלטען פון פערשרייבען רעצעפּטען סתם אין דער וועלט אריין אבי אבצופּטר'ען דעם פּאַציענט און ארויסקריגען פון איהם דעם געצאהלט. דאָס געלד איז ביי איהם געווען פון צווייטער וויכטיגקייט. ער איז אויך ניט געווען קיין גרויסער מאמין אין דער ווירקונג פון דיא רפואות. רפואות פלעגט ער פערשרייבען נאָר דאַן, ווען די געוואוינליכע היגיענישע און דיעטישע מיטלען זיינען געווען ווייניג צו העלפען דעם חולה. צו זיין ליעבלינגס-תלמיד, ר' יוסף עקנין, שרייבט ער: „דוא ווייסט, וויא שווער דיא דאָזיגע פּראָפעסיע איז פאַר איינעם, וואָס איז געוויסענהאַפט און קאָרעקט. וואָס גיט נאָר אַזאַ עצה, וועלכע ער קען בעגרינדען מיט ארגומענטען אָדער דורך אַנערקענטע אויטאָריטעטען".

אין א בריעף צו ר' שמואל אבן-תבון, דער איבערזעטצער פון „מורה נבוכים", שרייבט ער: „איך בין אזוי פערנומען, אז איך האָב פּשוט קיין צייט ניט צו עסען. פון מיין הויז צום סולטאַנ'ס איז בערך צוויי תחום-שבת'ען. אַלע אין דער פריה, גלייך וויא איך שטעה אויף, מוז איך בעזוכען דעם קעניגליכען הויף. טרעפט זיך, אז איינע פון זיינע פרויען אָדער בעדיענער איז קראַנק, קען איך שוין דעם גאַנצען טאָג ניט פערלאָזען דעם פּאַלאַסט. און אפילו דאַן, ווען זיי זיינען שוין אַלע געזונד, קען איך ניט קומען צוריק אהיים פאַר-מיטאָג. קומענדיג אהיים און זייענדיג אויסגעמאַטערט און הונגעריג, געפין איך דיא עמפּפאַנג-צימערען געפּאַקט מיט אַלערליי חולאים. צווישען זיי געפינען זיך מאַהאָמעדאַנער, קריסטען, אידען, בעאַמטע און איינפאַכע בירגער, רייכע און אָרעמע, וועלכע וואַרטען אויף מיר. איך קריך

אראָפּ פון פערד, וואָש זיך ארום, בייס עטוואָס צו און געה ארוים צו זיי. דער אויסהערען יעדען איינעם און דער פערשרייבען דיא רעצעפּטען נעהמט ביי מיר אוועק זעהר פיעל צייט ; גאַנץ אָפּט בין איך דערמיט פערנומען ביז צוויי אוהר אין דער נאַכט. עס טרעפט ניט זעלטען, אז איך ווער פון דעם אזוי אויסגעמאַטערט, אז איך האָב מעהר קיין כוח ניט צו זיטצען אָדער שטעהן. איך לייג זיך דאן אויף מיין בעט און הער אוים די חולאים, געבענדיג זיי מיינע עצות. דער איינציגער טאָג אין וועלכען איך בין פריי איז שבת".

ביין עולם האָבען זיך פערשפּרייט אלערליי וואונדערמעשיות וועגען דעם רמב"ם'ס גרויסקייט אלס דאָקטאָר, איין לעגענדע דערצעהלט, אז צום רמב"ם איז אריינגעקומען א מאן, וועלכער האָט זיך פערשטעלט פאר א קראנקען. ער האָט געוואָלט אויספּרובירען דעם רמב'ם און צו זעהן, צי ער איז ווירקליך אזא גרויסער דאָקטאָר, וויא מען דערצעהלט זיך וועגען איהם. דער רמב"ם האָט באלד דערקענט, אז דער מאן איז פריש און געזונד און אז ער איז בלויז געקומען פון איהם חוזק צו מאַכען. דאָס האָט דעם רמב"ם שטארק פערדראָסען. ער האָט זיך געמאַכט ניט וויסענדיג, האָט דעם מאן גאנץ ערנסט אונטערזוכט און האָט איהם דאן ערקלעהרט, אז ער ליידט פון זעהר א שווערער קראנקהייט, וועלכע איז אונהיילבאר. ער האָט דערביי געזאָגט, אז ער וועט מוזען שטארבען אין פערלויף פון א קורצער צייט. פון אָנפאנג האָט עס דער פערשטעלטער חולה אָנגענומען פאר א שפּאַס. ביסלעכווייז האָט דעם רמב"ם'ס פּראגנאזע גענומען אויף איהם ווירקען. ער האָט אָנגעפאנגען צו גלויבען, אז ער האָט באמת אן אונהיילבארע קראנקהייט ; דער רמב"ם וועט דאָך ניט אויסטראכטען אזא זאך, האָט ער זיך געטראכט. מסתּמא האָט ער טאַקע ווירקליך עטוואָס געפונען. דאָס האָט אויף איהם אָנגעפאנגען אזוי צו ווירקען, אז ער איז געוואָרען שטארק מרה־שחורה'דיג און איז באלד אויף אן אמת'ן קראנק געוואָרען. אין א קורצער צייט שפּעטער איז ער געשטאָרבען.

פאר וואָס דער רמב"ם איז געוועזן אזוי גרויזאם און האָט

צוליעב א קליינע פערזענליכע בעליידיגונג פראקטיש פער־
אורטהיילט א מענשען צום טוידט דארף מען זיך ניט וואונ־
דערען צוליעב דעם אלטען כלל, אז אויף א מעשה פרעגט
מען קיין קשיות ניט.

סאי־ווי־סאי, ניט נעהמענדיג אין אנבעטראכט די דא־
זיגע אלע לעגענדען, איז איין זאך זיכער, אז דער רמב"ם איז
געוועזן איינער פון דיא בעדייטענדסטע דאָקטוירים אין מי־
טעל־אלטער, לויט דעם צושטאנד פון דער מעדיצינישער ווי־
סענשאפט אין יענע צייטען. ער האָט נאטירליך ניט געהאט
קיין אָהנונג פון דיא נייע און נייעסטע מעדיצינישע טהע־
אָריען און ערפינדונגען; ער, ווי אלע דאָקטוירים פון יענער
צייט, האָט נאָך אפילו ניט געוואוסט פון דעם צירקולירען
פון דעם בלוט. ער איז אָבער אין איין פונקט געשטאנען הע־
כער פאר דיא מייסטע דאָקטוירים פון זיין צייט, הן אידישע
און הן קריסטליכע און מאהאָמעדאנישע, — ער האָט ניט
געגלויבט אין די אלע פוסטע זאבאָוואניעס, אין די אלערליי
סגולות, קמיעות, לחשים און השבעות, אין דיא אלערליי וויל־
דע געמישעכצען פון פערשיעדענע קרייטיכער און אנדערע
משונה'דיגע מאטעריאלען, וועלכע זיינען דאמאָלסט געוועזן א
וויכטיגער טהייל פון דער מעדיצינישער פראקטיק. דער וואָס
איז בעקאנט מיט דער געשיכטע פון מעדיצין וויים אז נאָך
ביז פערהעלטניסמעסיג ניט לאנג צוריק, לאמיר זאגען מיט א
הונדערט יאָהר צוריק, פלעגט איין רעצעפט צוזאמענגע־
שטעלט ווערען פון דרייסיג און פיערציג, מאנכעס מאָל פון
מעהר, פערשיעדענע „רפואות", צווישען וועלכע עס האָבען
זיך אָפט געפונען דיא סאמע שמוציגסטע מאטעריאלען.

דער רמב"ם איז געוועזן א תלמיד מובהק פון די „פא־
טערס פון מעדיצין" — ה י פ א ק ר א ט ו ס און ג א ל־
ל ע ן. א טהייל פון זייערע ווערק האָט ער בעארבייט, פער־
קירצט און אין מאנכע הינזיכטען פערבעסערט. זייענדיג זייע־
רער א תלמיד האלט ער זיך שטריינג אן דער נאטירליכער
מעטהאָדע, און לאכט זיך אויס פון דיא אלערליי מעדיצינישע
אבערגלויבענס. ביי יעדער געלעגענהייט זוכט ער צו בע־

קעמפפען די אלערליי סגולות און אבשפרעכונגען, אפילו ווען זיי געפינען זיך אין תלמוד. זאגאר אין זיינע ספרים, וואו ער בעשעפטיגט זיך מיט ריין תלמודישע ענינים, מיט דער הלכה, ווי אין זיין ספר „משנה תורה“ אדער אין זיין פירוש אויף דער משנה, גיט ער גאנץ אפט מעדיצינישע כללים און עצות.

די אויפגאבע פון דער מעדיצין איז, נאך זיין מיינונג, צו לערנען דעם מענשען דיא אורזאכען פון דיא קראנקהייטען, וויא אזוי ער זאל זיך אויפפיהרען היגיעניש און דיעטיש, ווי און וואס ער זאל עסען, כדי ער זאל זיין געזונד און פעהיג צו טהאן זיין ארבייט, און דערביי אויך פערליינגערען זיין לע־בען. ער מיינט, אז אום צו האבען א געזונדע נשמה, א קלאה־רען שכל, איז אויך נויטהיג א געזונדער גוף. „צווישען טוי־זענד מענשען געפינט זיך בלויז איינער, וואס שטארבט א נאטירליכען טוידט ; די איבעריגע שטארבען פאר זייער צייט צוליעב זייער אונוויסענהייט און ניט־געהעריגער אויפ־פיהרונג“.

דער עיקר איז זיך צו פערהיטען פון קראנקהייטען, ווייל צו פערהיטען א קראנקהייט איז לייכטער וויא איהר צו היי־לען. עס איז דארום דיא אויפגאבע פון יעדען מענשען אויס־צומיידען שעדליכע זאכען. א מענש זאל עסען און טרינקען נאר דאמאלסט, ווען ער פיהלט הונגער אדער דורשט, אבער אויך דאן דארף ער זיך ניט איבערפילען מיט שפייזען און גע־טראנקען ; ער דארף בלייבען א פיערטעל ניט דערעסען. דער גרויסער כלל איז, אז א מענש דארף זיך אין אלץ פיהרען געמעסיגט.

ניט אלע פון זיינע היגיענישע און דיעטישע כללים קע־נען אויסהאלטען א וויסענשאפטליכע קריטיק לויט דעם איצ־טיגען צושטאנד פון דער מעדיצינישער וויסענשאפט, אבער מען דארף ניט פארגעסען דיא צייט, ווען זיי זיינען געשריע־בען געווארען. אט זיינען איינעגע ביישפיעלע : זומער, זאגט ער, דארף מען עסען קאלטע שפייזען און ווענינ גריב־

סען ; אום ווינטער דארף מען עסען וואַרעמע שפּייזען און מעהר גרינסען. וויינען איז שעדליך אין דער יוגענד; אויף דער עלטער קענען זיי בעסער פערטראָגען ווערען.ביין עסען זאָל מען ניט טרינקען קיין וואסער, אָבער מען מעג טרינקען עטוואָס וויין געמישט מיט וואסער. זויערע פרוכט דארף מען ניט עסען; אונצייטיגע פרוכט זיינען פאר די געדערים וויא א שאַרפער מעסער. א מענש דארף שלאָפען אכט שטונדען אין טאָג, אָבער עס איז ניט געזונד צו שלאָפען ביי־טאָג. איין מאָל אין זיעבען טעג דארף א מענש געהן אין מרחץ.

דער רמב"ם האלט ווי דער תלמוד, אז א מענש טאָר ניט וואוינען אין א שטאָדט, וואו עס געפינט זיך קיין דאָק־טאָר ניט. דער דאָקטאָר דארף אָבער זיין א געלעהרטער מענש, ווייסען זיין פּראָפעסיע, און זיין פארטיג צו געהן, ווען מען נויטהיגט זיך אין זיין הילף. „דער וואָס ענטזאגט זיך צו גע־בען זיין הילף, ווען מען נויטהיגט זיך אין איהר, אָדער דער וואָס פּראקטיצירט מעדיצין ניט שטודירענדיג גענוג דיא קראנקהייט פון זיין חולה, איז געגליכען צו א מערדער".

אין קליינע קראנקהייטען, זאָגט ער, היילט די נאַטור אליין דעם קערפּער אָהן רפואות, אויב דער פּאציענט היט זיך אָב וויא געהעריג איז. אין ערנסטערע קראנקהייטען דארף מען רופען א דאָקטאָר, וועמעס אויפגאבע עס דארף זיין צו־העלפען דיא נאַטור אין איהר ארבייט. „דיא מייסטע דאָק־טוירים האָבען א טעות אין זייער היילען. ווען דיגוועלענדיג העלפען דיא נאַטור, שוואכען זיי אָפּ דעם קערפּער מיט זייערע רפואות".

דער רמב"ם האָט געשריעבען א היבשע ביסעל קלענערע און גרעסערע ספרים איבער מעדיצין, וועלכע זיינען כמעט אלע איבערגעזעצט געוואָרען אין העברעאיש, כאָטש דיא מעהרסטע פון זיי זיינען געבליעבען אין מאַנוסקריפּטען און ניט געדרוקט געוואָרען. פון די וויכטיגסטע זיינען פאָלגענדע:

1) „פּרקי משה", מעדיצינישע אפאריזמען געזאמעלט פון ג א ל ע ן'ס ווערק מיט אייגענע בעמערקונגען. גע־

ידרוקט אין ווילנא אין 1888. א לאטייניַישע איבערזעצונג איז געדרוקט געוואָרען אין 1489.

2) דיא מעדיצינישע אפאריזמען פון היפאקראטוס מיט ערקלעהרונגען פון רמב"ם. „דאָס איז א בעזונדער ווערק און האָט ניט קיין שייכות מיט די „פרקי משה" (שטיינ־שניידער).

3) א פערקירצונג פון ג א ל ע ן'ס זעכצעהן בי־כער, און פון נאָך פינף ווערק פון אנדערע שרייבער.

4) וועגען גיפטען און געגען־גיפטען, איבערזעצט אין העברעאיש פון משה א ב ן־ת ב ו ן. איבערזעצונגען אין דייטשען און אין פראנצויזישען זיינען געדרוקט געוואָרען אין דעם לעצטען העלפט פון לעצטען יאָהרהונדערט.

5) „הנהגת הבריאות, וועגען היגיענע, איבערזעצט פון משה א ב ן־ת ב ו ן, געדרוקט אין „כרם חמד".

6) אן אבהאַנדלונג וועגען געשלעכטליכען פערקעהר (מאמר המשגל). געפינט זיך אין מאַנוסקריפט.

7) אן אבהאַנדלונגט וועגען אסטמא, איבערזעצט אין העברעאיש. געפינט זיך אין מאַנוסקריפט.

8) אן אָבהאַנדלונג איבער מארידען („מאמר ברפואת הטחורים"). געפינט זיך איז מאַנוסקריפט.

9) אן אָבהאַנדלונג וויא צו היילען די, וואָס ווערען גע־ביסען פון שלאַנגען.

10) אן אָבהאַנדלונג וועגען די אורזאכען פון קראנק־הייטען.

11) אז אבהאנדלונג וועגען די רפואות און זייער וויר־קונג, א מין „מאַטעריע מעדיקא".

עס געפינען זיך פון איהם אָבהאַנדלונגען וועגען נאָז און האלז־קראנקהייטען ווי אויך וועגען רהומאַטיזם.

וועגען זיינע גרויסע ידיעות פון גיפטען און געגען־גיפ־טען האט זיך אויסגעאַרבייט דיא פאָלגענדע לעגענדע: ווען דער רמב"ם איז געוואָרען דער הויפט דאָקטאָר אין דעם סול־טאן ס א ל א ד י נ'ס הויז, זיינען דיא אַנדערע דאָק־טוירים, אסטראלאגען און מאגיקער געוואָרען בייז. זיי האָט

נאַטירליך פערדראָסען, וואָס דער רמב"ם האָט זיי בערויבט פון זייער גאַנצען כבוד און גדולה, און זיי האָבען גענומען זו־כען מיטלען ווי אַזוי פּטור צו ווערען פון דעם געלעהרטען אי־דען. זיי זיינען געפאַלען אויף אַ פּלאַן. זיי זיינען געקומען צום סולטאַן מיט אַ פאָרשלאַג, אַז אום ער זאָל זיך איבערצייגען, ווער עס איז ווירקליך דער גרעסטער דאָקטאָר, זאָל ער הייסען יעדען פון זיי איינגעהמען אַ גיפט. דעם וואָס וועט געלינגען זיך גופא אויסצוהיילען, יענער וועט בלייבען דער גרעסטער דאָקטאָר. דער סולטאַן איז איינגעגאַנגען אויפ׳ן פּלאַן און דעם רמב"ם׳ס שונאים האָבען שוין אַלץ אַזוי איינגעאָר־דענט, אַז ער זאָל דער ערשטער דאַרפען נעהמען די גיפט. אין דער בעשטימטער צייט איז דער רמב"ם געקומען און האָט גאַנץ רוהיג אויסגעטרונקען די גיפט, ווייל ער האָט זיך פריי־הער בעוואָרענט און איינגענומען דעם געגען גיפט. דער רמב"ם איז נאַטירליך געבליעבען לעבען און די איבעריגע זיי־נען אַלע אויסגעשטאָרבען...

וויא גרויס דעם רמב"ם׳ס אויפטהועכצען זאָלען ניט גע־ווען זיין אַלס דאָקטאָר, קענען זיי אָבער בשום אופן ניט פערגליכען ווערען מיט זיינע געוואַלדיגע פערדיענסען אַלס תלמודיסט און פילאָזאָף. זיין גרויסקייט אַלס דאָקטאָר איז בלויז געווען פאַר זיין צייט און האָט אַ גאַנץ קליינע היסטאָ־רישע בעדייטונג. אַלס תלמודיסט און פילאָזאָף איז ער אָבער געווען אַן עפּאָכע־מאַכער, וועמעס ווירקונג און איינפלוס עס האָט זיך געצויגען אויף פיעלע יאָהר־הונדערטע.

XV.

דעם רמב"ם'ס תלמודי'שע ספרים. — וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. — זיין „משנה" תורה, איהרע מעלות און חסרונות. — ווארום דיא „משנה" תורה האט ארויסגערופען אונצופריע־דענהייט אין געוויסע קרייזען

דער ר מ ב"ם איז אהן צווייפעל איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען, וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט ארויסגעגעבען פון זיך.

דורך זיין פאטער איז דער רמב"ם בעקאנט געווארען מיט דיא וועגען און מעטהאדען פון ר' יוסף אבן־מיגאש און דעם „אלפס" וועמען דער רמב"ם רופט „מיינע רביים". זיי, די דאזיגע צוויי גרויסע תלמודיסטען, האבען וועניג געהאל־טען פון פלפולים און חריפות. זיי האבען פריהער פאר אלץ געזוכט אין דעם תלמוד דיא הלכה, דעם דין, וואס איז נויטהיג געוועזען פאר דעם פראקטישען לעבען, ניט קימערענדיג זיך וועגען דיא אלע האאר־שפאלטענדע פלפולים. די דאזיגע מעטהאדע האט נאטירליך שטארק אפעלירט צום רמב"ם, צו זיין וויסענשאפטליך דיסציפלינירטען און לאגישען שכל, און ער האט איהר אנגעווענדעט אין זיינע תלמודישע שריפטען.

דער רמב"ם האט געשריעבען זעהר פיעל וועגען תלמודישע ענינים. ווען ער איז נאך געוועזען א גאנץ יונגער מאן האט ער שוין אנגעשריעבען קאמענטארען (פירושים) אויף די דריי סדרים „מועד", „נשים", „נזיקין" און אויף דיא

מסכת „חולין". דער רמב"ם דערמאָנט זיי אין זיין פּירוש אויף דער משנה, אָבער זיי זיינען פערלאָרען געגאַנגען און מיר ווייסען וועגען זיי גאָר ניט. דיא וויכטיגסטע פון זיינע תלמודישע שריפטען, וואָס זיינען פון איהם געבליבען, זיינען זיין פּירוש אויף דער משנה און זיין „משנה תורה" אָדער „יד החזקה".

זיין פּירוש אויף דער משנה האָט ער דערענדיגט אין דעם עלטער פון דריי און דרייסיג יאָהר. געשריבען האָט ער איהם אויף אַראַביש, די שפּראַך וועלכע דאָס פאָלק האָט געברויכט. ער איז לכתחילה געשריבען געוואָרען מיט דער כונה, אז אפילו דער פּראָסטער עולם זאָל איהם קענען לייענען און פערשטעהען און זאָל פון דאָרטען קענען ארויס־קריגען דיא פּראַקטישע הלכה, ניט דארפענדיג זיך אָפּגעבען מיט דעם שטודיום פון דער גמרא. שפּעטער האָט ער אויף דעם חרטה געהאַט, וויל אראביש איז נאָך אלעם בלויז געווען דיא שפּראַך פון א ט ה י י ל פון דעם אידישען פאָלק. העברעאיש איז געווען דיא איינציגע שפּראַך, וואָס האָט פער־בונדען דיא פערשיעדענע טהיילען פון דעם אידישען פאָלק, אין זייערע פערשיעדענע גלות־לענדער. דער רמב"ם איז דא־רום געווען שטאַרק צופּריעדען, ווען עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען איהם איבערזעצט אין העברעאיש.

מיט זיין פּירוש אויף דער משנה האָט ער זיך, לויט וויא ער ערקלעהרט אליין אין זיין הקדמה, געשטעלט דיא פאָל־גענדע אויפגאבען: 1) אז מען זאָל קענען פערשטעהן דיא משנה אָהן דיא ערקלעהרונגען און פּלפּולים פון דער גמרא; 2) אז מען זאָל קענען פון דער משנה אליין וויסען דיא הלכה; 3) אז דער פּירוש זאָל דיענען ווי אן איינלייטונג פאר דעם אָנפאנגער, וועלכער וועט דורך דעם בעסער פערשטעהן דיא גמרא; 4) „אז דער יעניגער, וואָס האָט שוין געשטודירט און וויים דעם תלמוד, זאָל האָבען דעם תמצית דערפון פאר זיינע אויגען און בעסער געדיינקען".

אין זיין הקדמה שרייבט ער צווישען דיא איבעריגע: „פרעגט דעם גרעסטען גאון, אז ער זאָל זאָגען דעם דין פון

דער משנה וועט ער ניט קענען סיידען ער ווייס אויסוויינינג דיא גאנצע גמרא וועגען דעם. און אזוי ווי א מענש קען ניט וויסען דעם גאנצען תלמוד אויסווענינ, איז ער געצוואונגען צו נעהמען נאכזוכען, וואס דיא גמרא האט וועגען דעם צו זאגען. בפרט, אז עס טרעפט, אז איין איינציגע הלכה פון דער משנה ווערט ערקלעהרט אין פיער אדער פינף בלעטער. דאר־טען זיינען דיא ענינים געמישט איינע מיט דיא אנדערע פול מיט דיסקוססיאנען, מיט קושיות און תירוצים אזוי אז נאר אזעלכע, וואס זיינען ספעציאליסטען אין תלמוד קענען פון דארטען ארויסקריגען דיא הלכה".

שוין אין זיין פירוש אויף דער משנה, וועלכער איז איי־נער פון זיינע יוגענד־ווערק, זעהט מען ארויס אין גאנצען דעם צוקונפטיגען רמב"ם, דעם שטאלצען און זעלבסטבע־וואוסטען גאון, וועלכער איז ביי זיך אזא תקיף און אזוי זי־כער און פעסט אין זיינע איבערצייגונגען און מיינונגען. שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו זאגען : „און מאנכע פון די גרעססטע גאונים האבען דעם ענין ניט פערשטאנען"; שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו ריידען וועגען זאכען, וועלכע אנדערע עלטערע פאר איהם האבען בעססער געזוכט אויסצו־מיידען; שוין דארטען געפינט מען געדאנקען, וועלכער ער האט שפעטער ברייטער און טיעפער, גרינדליכער און סיסטעמ־מאטישער, ארויסגעזאגט אין „משנה תורה" און אין „מורה נבוכים". און ניט בלויז ערלויבט ער זיך צו געבען אן אנדער פירוש אויף דער משנה וויא די גאונים פאר איהם, נאר זא־גאר געגען דער ערקלעהרונג פון דער גמרא גופא. דער בע־קאנטער געלעהרטער ווייס אין זיין „תולדות הרמב"ם" ברייננט איינינע אזעלכע ביישפיעלע.

פיעל וויכטיגער און פון פיעל גרעסערער בעדייטונג ווי זיין פירוש אויף דער משנה איז זיין גרויסע ווערק, די גרעס־טע וואס ער האט אנגעשריעבען, די „משנה תורה". די דאזיגע ווערק האט דער רמב"ם געשריעבען, ווען ער איז שוין געוועזען אריבער דיא מיטעלע יאהרען, פאלשטענדיג רייף און ענטווי־

קעלט, בעריהמט אלס גרויסער תלמודיסט, געלעהרטער און פילאָזאָף.

צעהן יאָהר האָט ער געאַרבייט אויף דער דאָזיגער ווערק. צעהן יאָהר איז א היבשע צייט, אָבער דער וואָס איז בעקאַנט מיט דער ווערק וואונדערט זיך גיכער, וויא אַזוי ער האָט איהר געקענט אָנשרייבען אין אזא קורצער צייט, בפרט ווען ער איז דערצו געווען שטאַרק בעשעפטיגט אלס דאָקטאָר און כלל־טהוער.

אין דער דאָזיגער ווערק קען מען ארויסזעהן די געוואַל־דיגע סיסטעמאַטיזירענדע קראַפט פון רמב"ם'ס שכל. דיא דאָזיגע ווערק זיינע איז אָהן ספק איינע פון דיא וואונדער־באַרסטע געביידען פון דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַטור. זיא איז וואונדערבאַר לויט איהר געבוי, לויט איהר סדר און פלאַן, לויט איהר אינהאַלט און שפּראַך. זיא איז וואונדער־באַר אין איהר פּאָלשטענדיגקייט, אין איהר אויסגעהאַלטענ־קייט, אין איהר איינהייטליכקייט און גאַנצקייט. מען זעהט אין איהר דיא אַרבייט פון א מייסטער־ארכיטעקט, וועלכער האָט אלץ פון פריהער אויסגערעכענט, אלץ פון פאַראויס אויסגעפּלאַנעוועט, וועלכער האָט געהאַט פאַר זיינע גייסטי־גע אויגען דעם גאַנצען בילד פון דער געביידע נאָך איידער ער האָט איהר אָנגעפאַנגען בויען. אפילו זיינע ביטערסטע געגנער, וויא דער „דריטער ראב"ד", האָבען צוגעגעבען, אַז ער האָט אויפגעטהאָן א גרויסע ארבייט.

אלס מאַטעריאַל צו זיין „משנה תורה" האָט זיך דער רמב"ם בענוצט מיט דער גאַנצער גרויסער תלמודישער ליטע־ראַטור: דיאביידע תלמודים (דער „בבלי" און „ירושלמי"), דעם „ספרא", „ספרי", „מכלתא", ווי אויך מיט די שריפטען פון דיא גאונים און מיט דיא ווערק פון „אלפס" און ר' יוסף אבן־מיגאש. דעם דאָזיגען מאַטעריאַל האָט ער דורכגעזוכט, דורכגעזיפּט און סאָרטירט, און נאָר דאָס, וואָס איז איהם געפעהלען געוואָרען, וואָס האָט געשטימט מיט זיינע אייגענע גזיכטען און מיינונגען האָט ער אריינגענומען אין זיין ווערק.

געוויסע מעדיצינישע כללים, צום ביישפיעל, געוויסע סגולות געגען עין־הרע, אלערליי אבערגלויבענס וועגען שדים, רוחות און דערגלייכען וואס געפינען זיך אין תלמוד און וואס האבען ניט געשטימט מיט זיינע וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע אנזיכטען האט ער ארויסגעווארפען. ער האט זיך ניט גע־שעהמט צו זאגען, אז זיי זיינען שטותים. זיין גרויסער כלל איז געווען: „דיא אויגען קוקען פאראויס און ניט ריק־ווערטס". דעם רמב"ם'ס „משנה תורה" איז א סינטהעז פון זיינע תלמודישע און פילאזאפישע ידיעות. ער האט זיך ניט בענוגענט מיט דיא הלכות וואס ער האט צוזאמענגעקליעבען פון דער תלמודישער ליטעראטור: ער האט זיך ערלויבט דארטען ארייגצושטעלען זיינע פילאזאפישע מיינונגען אלס בעשטימטע הלכות.

ביי דעם צוזאמענשטעלען פון זיין „משנה תורה" האלט זיך ניט דער רמב"ם אן דעם סדר פון דער משנה און דעם תלמוד, ווי דאס האט געטהאן דער „אלפס". ער האט זיך זיין איינענעם סדר און זיין איינענעם פלאן. דיא „משנה תורה" איז ביי איהם איינגעטהיילט אין פירצעהן ספרים. יעדער ספר איז איינגעטהיילט אין קאפיטלען און יעדער קאפיטעל איז ווידער איינגעטהיילט אין פאראגראפען אדער „סעיפים".

די שפראך איז דיא נייי־העברייאישע, די שפראך פון דער משנה, ניט די געמישטע שפראך פון דער גמרא. זיין „סגנון" איז קורץ, שארף און צום פונקט, אהן איבריגע ווערטער, דיא שפראך פון א סטריקטען געזעטץ־בוך, וואו אירגענד וועלכע מיספערשטענדניסע און צווייטייטיגקייטען מוזען אויסגע־מיידט ווערען.

דיא ערשטע אבטהיילונג אדער ספר הייסט „ספר־המדע" (דאס בוך פון וויסען). דארטען גיט ער איבער כמעט זיין גאנצע פילאזאפישע שטה, אבער ניט אין דער פארמע פון פילאזאפישע דיסקוסיאנען, נאר אין דער פארמע פון דינים. דער גלויבען אין אן איינציגען, אונקערפערליכען גאט איז ביי איהם פונקט אזא דין, ווי אן אנדער דין, א חוץ אפשר וואס ער איז מעהר וויכטיג. דער ערשטער פאראגראף פון דעם

בוך פון וויסען פאנגט זיך אָן: „דער יסוד פון אלע יסודות און דער צייל פון דיא חכמות איז צו וויסען, אז עס געפינט זיך אן ערשטע סבה („מצוי ראשון“), וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ וואָס עס עקזיסטירט. דאָס איז א חיוב (א „מצות עשה“), און דאָס איז דער גרויסער עיקר אויף וואָס אלעס היינגט“. עס איז וועניג צו גלויבען אין דעם; א געלעהרטער מענש דארף עס זוכען צו וויסען; דער אָבגעבען זיך מיט דיא דאָזיגע פראגען איז פאר איהם, פאר'ן חכם, לויט דעם רמב"ם, א חיוב. דאָרטען ווערט אויך גערעדט וועגען דער איינהייט און אונקערפּערליכקייט פון גאָט און די אנדערע עיקרים פון דער אמונה אלץ אין דער פארמע פון הלכות. דער רמב"ם איז ניט דער ערשטער ביי אידען, וואָס האָט גערעדט וועגען „עקרים“ אין דער אמונה, אָבער ער איז דער ערשטער, וואָס האָט זיי געשטעלט אלס פעסטע הלכות, וואָס האָט פון זיי געמאַכט רעליגיאָנס־דאגמאַן. ער פּסקענט, אז דער וואָס גלויבט אין א קערפּערליכען גאָט איז גלייך ווי דער וואָס זאָגט, אז עס איז גאָר קיין גאָט ניטאָ, ער איז א „כופר“. דיא דאָזיגע טענדענץ פון רמב"ם צו קאדיפיצירען. צו מאַכען דינים פון זיינע פי־לאָזאָפישע אנזיכטען, האָט ארויסגערופען א שטאַרקע בעווע־גונג געגען איהם. דער פעהיגסטער און געלערענטעסטער פון זיי, „דער דריטער ראב"ד“, מערקט אָן אויף דעם רמב"ם'ס דין וועגען דער אונקערפּערליכקייט פון גאָט: „גרעסערע און בעסערע פאר איהם האָבען אין דעם געגלויבט“. ניט ווייל דער דאָזיגער ראב"ד האָט געגלויבט אין א קערפּער־ליכען גאָט; ער אליין איז געוועזען א מקובל און זיין גאָטס־בע־גריעף איז געוועזען ניט וועניגער עדעל וויא דעם רמב"ם'ס גופא, אָבער ער האָט פּראָטעסטירט געגען דעם, וואָס דער רמב"ם מאַכט דערפון אַן הלכה. אין דעם זעלבען „ספר המדע“ ווערען אויך בעהאַנדעלט דיא יסודות פון דער תורה: דיא בעציהונגען פון מענש צום מענשען, פון רחמנות און ליעבע איינער צום אַנדערען, וועגען שטודירען דיא תורה און וועגע; געטצען־דיענסט.

דער צווייטער בוך הייסט „ספר האהבה“, דאָס בוך וועגען ליעבע. דאָרטען ווערט גערעדט וועגען די בעציהונגען פון מענשען צו גאָט, וואָס דער מענש זאָל טהאָן, כדי ער זאָל זיך קענען בעהעפטען און ליעב האָבען דעם שעפּפער. א טהייל פון דעם ערשטען ספר און דער צווייטער ספר בעהאַנדלען ריין עטהישע פראגען.

דער דריטער בוך הייסט „ספר זמנים“ (דאָס בוך וועגען דיא צייטען) .דאָרטען ווערען בעהאַנדעלט די דינים, וואָס האָבען צו טהאָן מיט דיא פערשיעדענע צייטען פון יאָהר, ווי דיא דינים פון שבת און יום־טוב. דער פיערטער בוך הייסט „נשים“ (פרויען). דאָרטען ווערען בעהאַנדעלט די אלע דינים פון קידושין גט'ן, כתובות און דער גלייכען.

אזוי געהט עס כסדר : יעדער בוך בעהאַנדעלט א בעזונדער געגענשטאַנד. אלע אין איינעם בעהאַנדלען זיי אלערליי פראגען פון געזעטץ. אין גאַנצען שטעלט מיט זיך פאר די „משנה תורה“ א פאלשטענדיגען געזעטץ־בוך, וואו אלע מעגליכע פראגען פון געזעטץ, סאַי רעליגיעזע, סאַי קרימינעלע, סאַי ציווילע ווערען אויספיהרליך און גרינדליך בעהאַנדעלט. דער רמב"ם האָט קיין זאַך ניט ארויסגעלאָזען. ער האָט דאָרטען אפילו אריינגעשטעלט יענע געזעטצע, וואָס האָבען דאמאָלסט שוין געהאַט בלויז א טהעאָרעטישע בעדייטונג און האָבען ניט געהאַט קיין שום פּראקטישען ווערטה, וויא צום ביישפּיעל דיא דינים פון דיא קרבנות, טומאה און דער גלייכען. גאַנץ אָפט בריינגט ער אריין אין דער „משנה תורה“ אויך דיא מנהגים, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרען פון פערשיעדענע קהלות בנוגע געוויסע פראגען פון דער הלכה, כאָטש זיי געפינען זיך ניט אין דער משנה אָדער אין תלמוד.

דיא ערשיינונג פון דער „משנה תורה“ האָט באלד אָנגעמאַכט א געוואַלדיגען רעש און איז שנעל פערשפּרייט געוואָרען אין דיא אידישע קהלות פון נאָהענטען און פון ווייטען. פון איין זייט האָט זיך דער רמב"ם דורך דער „משנה תורה“ ערוואָרבען א גרויסע צאָהל אָנהייגנגער, תלמידים און פערקאָכטע חסידים, וואָס האָבען איהם אָנגעפאַנגען צו בע־

טראַכטען שיעור ניט אַלס אַ צווייטען משה רבינו. „פון משה'ן (משה בן עמרם) ביז משה'ן (משה בן מימון) איז ניט אויפגעשטאַנען אַזא משה", איז געוואָרען ביי זיי אַ ווערטעל. קיין טיטול און קיין שבח איז אין דיא אויגען פון דיא דאָזיגע חסידים ניט געוועזען צו גרויס פאַר דעם רמב"ם. „דער קרוין פון גלות", „געטליכער מענש", „מלאך פון גאָט", דאָס זיינען נאָר אייניגע פון דיא דאָזיגע טיטולים און שבחים. פון דער אנדערער זייט אָבער האָט זיך דער רמב"ם טאַקע דורך דער זעלבער משנה תורה ערוואָרבען אַ היבשע ביסעל ביטערע געגנער און שונאים, וואָס האָבען זיך ניט צוריקגעהאַלטען אפילו פון גראָבע זלזולים.

פיעלע פון דיא היסטאָריקער, וועלכע זיינען אליין אויך שטאַרקע אָנהייננגער פון רמב"ם, זוכען צו ערקלעהרען דיא דאָזיגע שנאה געגען רמב"ם אויף דעם גרונד פון פערזענליכע מאָטיווען. זיינע געגנער, מיינען די דאָזיגע היסטאָריקער, האָבען זיך אַן איהם מתקנא געווען, האָבען איהם ניט פערגונען זיין גרויס ערפאָלג, דעם כבוד און די אנערקענונג, וואָס ער האָט געקראָגען פון איבעראל. עס איז מעגליך, אַז אַ געוויסער פערזענליכער עלעמענט האָט געשפּיעלט אַ קלענערע אָדער גרעסערע ראָלע אין דער בעוועגונג געגען דעם רמב"ם: אין יעדער מחלוקה מוז אריינקומען אַ געוויסער פערזענליכער עלעמענט, אפילו ווען זיא פאַנגט זיך אָן פון די ריינסטע פּרינציפּיעלע אונטערשיידונגען. אָבער צו בעהויפּטען, אַז נאָר קנאה האָט ארויסגערופען דיא דאָזיגע מחלוקה, וועלכע האָט זיך נאָך מעהר פערנאַנדערגעפלאַקערט נאָך דעם ערשיינען פון „מורה נבוכים" און וועלכע האָט זיך געצויגען מעהר וויא אַ יאָהר-הונדערט, צו מאַכען אַזאַ בעהויפּטונג מיינט פּשוט ניט צו פערשטעהן וועגען וואָס עס האָט זיך דאָ געהאַנדעלט. דיא „משכילים" און אויפגעקלעהרטע פון אַלע צייטען זיינען שטענדיג געווען פּאַרטהייאיש צום רמב"ם, ווע־מען זיי האָבען מיט רעכט אָדער אונרעכט בעטראַכט אַלס אַ זייעריגען, אַלס דעם טרעגער פון דעם „ליכט-פּאַקעל", וועה־

רענד זיינע געגנער האָבען זיי בעטראכט אלס רעאקציאָנערען און פינסטערלינגע....

בעטראכט מען אָבער דיא אַנגעלעגענהייט פון א ריין־היסטאָרישען, אונפּארטייאישען, שטאַנדפּונקט, ניט ווע־רענדיג בעאיינפלוסט פון דער גרויסקייט פון דעם רמב"ם'ס פּערזאָן און פון די אייגענע סימפּאטהיען, מוז מען קומען צום שלוס, אז זיינע געגנער און בעקעמפּפער זיינען ניט אלע מאָל געווען אונגערעכט און, וואָס נאָך מעהר, ניט שטענדיג דיא רעאקציאָנערען....

דער רמב"ם ווערט געשילדערט פון זיינע פערעהרער אלס בעשיידענער מענש. עס איז מעגליך, אז אין זיין פּריוואט לע־בען, אין זיינע פּערזענליכע בעציהונגען צו מענשען, איז ער ווירקליך געווען בעשיידען, אָבער פון זיינע שריפטען זעהט מען עס ניט ארויס. אין זיינע שריפטען איז ער הימעל־וויית פון בעשיידענקייט. אין זיינע שריפטען איז ער אזוי זעלבסט־בעוואוסט און אזוי זעלבסטזיכער, אז דאָס גופא קען שוין ארויסרופען א ווידערווילען.

שוין דער נאָמען אליין, וואָס דער רמב"ם האָט געגעבען זיין ווערק איז געווען א חוצפּה'דיגער: „יד החזקה" (דיא מעכטיגע האנד) און „משנה תורה" (דיא ווידערהאָלונג פון דער תורה). און שוין דער נאָמען אליין, דער נאָמען „משנה תורה", האָט ארויסגערופען ביי גאָר פיעלע פון די תלמודיסטען פון יענער צייט א פערביטערונג און א ווידערווילען געגען דעם רמב"ם. דער נאָמען איז ווירקליך געווען עטוואָס אונער־הערטעס. דער נאָמען „משנה תורה" ווערט געלייגט אויף דעם ספר „דברים" פון חומש, און דאָ געפינט זיך איינער — און זאָל ער אפילו זיין מי יודע וויא גרויס — וואָס גיט זיין ספר דעם דאָזיגען נאָמען. דאָס איז געווען צופיעל גדולה גענומען פאר זיך. דעם רמב"ם'ס ערקלעהרונג פאר וואָס ער רופט זיין ספר משנה תורה האָט נאָך געגאָסען מעהר אויל אויף דעם פייער: „און דעריבער רוף איך דעם דאָזיגען חבור משנה תורה, ווייל א מענש לערנט דיא „תורה שבכתב" (דעם חומש)

א פריהער און דאן לערנט ער דעם דאָזיגען ספר, און ער ווייס פון איהם דיא גאנצע תורה שבעל פּה. ער ד א ר ף נ י ט ל י י ע נ ע ן ק י י ן א נ ד ע ר ס פ ר צ ו ו י ש ע ן זיי*)". „ער דארף ניט לייענען קיין אנדער ספר צווישען זיי". — וואָס מיינט עס? מיינט עס דען ניט, אז ער וויל מיט זיין ספר ארויסשטופּען דעם תלמוד גאָר אין גאנצען? האָבען זיינע געגנער ניט אָהן גרונד גע'טענה'ט.

דעם רמב"ם'ס כונה איז געווען א גוטע. ער האָט גע־וואוסט וויא שווער עס איז פון תלמוד גופא ארויסצוקריגען דיא הלכה און אז בלויז יחידי סגולה קענען עס טהאָן. ער האָט דארום אָנגעשריעבען א קלאָהרען געזעטץ־בוך, פון וואַ־נען יעדער איינער, אפילו דער ניט־ספּעציאליסט, זאָל קענען געפינען דעם דין. „ווען עס וואָלט מעגליך געווען דעם גאַנ־צען תלמוד אריינצוטהאָן אין איין קאַפּיטעל, וואָלט איך איהם ניט אריינגעטהאָן אין צוויי", זאָגט דער רמב"ם אין א אַ שטעלע (מאמר תחית המתים). מען מעג צווייפלען, צו האָט דער רמב"ם ווירקליך געוואָלט, אז זיין ספר זאָל פער־נעהמען דעם פּלאַטץ פון דעם תלמוד, אָבער זיינע געגנער האָ־בען מורא געהאַט, אז דאָס קען פּיהרען דערצו. דאָס וואָל־טען זיי נאַטירליך, בעטראַכט פאר א גרויסען אונגליק, און זיי האָבען דארום אזוי ביטער געקעמפּפט געגען דעם.

ס'איז אמת, אויך דער „אלפס" האָט געזוכט ארויסצו־ברייגגען דיא קלאָהרע הלכה פון דעם תלמוד און האָט ארויס־געוואָרפען דיא איבעריגע פּלפּולים, אָבער ער האָט עס גע־טהאָן אויף אזא אופן, אז יעדער איינער האָט געוואוסט די קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען זיינע הלכות. ער האָט ניט געענדערט, ניט דעם סדר און ניט דעם סגנון פון דער גמרא; עס איז בלויז געווען א קצור פון גמרא. דער רמב"ם האָט געענדערט אי דעם סדר, אי דעם סגנון און ער האָט דער־צו ניט אָנגעגעבען זיינע קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען

*) לפיכך קראתי שם חבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם. (הקדמה למשנה תורה).

זיינע הלכות, א חוץ וואס ער האט ניט געבראכט קיינע בעוויי־זע און ראיות אויף זיינע בעהויפטונגען. מיט א פעסטקייט און א שטאלץ, וואס האט צו זיך קיין גלייכען ניט, האט ער גע'פסקענט די דינים, אזוי וויא ער אליין וואלט דאס געוועזען דער געזעצטגעבער. דעם רמב"ם'ס כונה איז אויך דא געוועזען א גוטע. ער האט ניט געוואלט צוטומלען דעם לעזער מיט די ראיות און בעגרינדונגען און מיט דעם אנצייגען פון דיא קוועלען; ער האט ניט געוואלט, אז זיין ווערק זאל ווערען צו גרויס און דורך דעם גופא פערליערען דעם ציעל וועלכען ער האט זיך געשטעלט, אבער זיינע געגנער זיינען אויך געווען גערעכט. דיא תלמודיסטען זיינען אין דער היני־זיכט געווען גרויסע דעמאקראטען; זיי האבען ניט געוואלט אנערקענען קיינע אנדערע אויטאריטעטען א חוץ די תורה און דעם תלמוד. דיא תורה און דער תלמוד זיינען אפענע ביכער, וואו יעדער איינער קען לערנען און שטודירען און יעדער איי־נער איז א גלייכער יהסן. איינעם'ס מיינונג איז ניט וויכטי־גער פאר דעם אנדערענס, כל זמן זיא ווערט ניט בעגרינדעט אויף דער תורה און דעם תלמוד. יעדער איינער פון דיא תלמודיסטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראטען געגען דער „משנה תורה", האט זיך געפיהלט פונקט אזוי בערעכטיגט ווי דער רמב"ם ארויסצוקריגען דיא הלכה פון תלמוד גופא און ניט דארפען איהם גלויבען אויפ'ן ווארט. זיי האבען געהאט וועניג וואס אויסצוזעטצען געגען זיינע הלכות אן און פיר זיך, אבער זיי האבען געפאדערט בעווייזע. „זאגט דער ר א ב"ד: ער האט געוואלט פערבעסערען, אבער ער האט ניט פערבעסערט דערמיט, וואס ער האט פערלאזען די וועג פון דיא מחברים פאר איהם, וועלכע האבען געבראכט ראיות אויף זייערע רייד" *). זיי האבען געפאדערט בעווייזע ניט ווייל זיי האבען דעם רמב"ם ניט געטרויט, נאר ווייל מען דארף קיינעם ניט טרויען, בנוגע דער הלכה, מעג ער אפילו

*) „אמר הראב"ד: סבר לתקן ולא תקן, כי עזב דרך המחברים לפניו שהביאו ראיה לדבריהם".

זיין דער גרעסטער גאון, סיידען ווען ער בעגרינדעט זיין מיי־נונג, סיידען ווען זיא איז געשטיצט אויף דעם תלמוד.

גם מעהרסטען זיינען אָבער זיינע געגנער געווען אונ־צופריעדען מיט דעם „ספר המדע“. דיא הויפט טענה געגען דעם רמב"ם איז געווען, וואָס ער האָט זיך ערלויבט צו מאַ־כען דינים פון זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען. ניט געגען דער פילאָזאָפיע אַן און פיר זיך איז דאַמאָלסט געווען דיא טענה — דאָס איז אויך געווען, אָבער שפּעטער ווען דער „מורה נבוכים“ איז ערשיענען, — נאר געגען דעם, וואָס ער האָט דערפון געמאַכט הלכות און רעליגיאָנס־דאגמאן. דאָס יודענ־טהום איז א סיסטעם פון עטהיקס אויסגעדריקט אין א פּראַק־טישער געזעטץ־געבונג. וויא יעדע עטהישע סיסטעם האָט אויך דאָס יודענטהום געוויסע יסודות אויף וועלכע עס ווערט בעגרינדעט, אָבער עס האָט ניט געהאַט קיינע רעליגיאָנס־דאגמען. דאָס יודענטהום האָט געהאַט „עיקרים“, וועלכע זיי־נען אָבער ניט געווען קיין „גלויבענס־ארטיקלען“ אין דעם זינן, וויא דאָס איז, למשל, אין קריסטענטהום. זיי זיינען גע־ווען עלאַסטיש געגנוג און בויגזאַם גענוג און האָבען זיך געענ־דערט אין פערשיעדענע צייטען (זעה „תולדות העיקרים בישראל“, פון דר. ניימארק). דער רמב"ם איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט איינגעפיהרט גלויבענס־ארטיקלען, א מין רעליגיעזען קאַטעכיזם. עס איז קלאָהר, אז דיא דאָזיגע כמעט נייע איינפיהרונג האָט גיכער געשטערט וויא געהאָלפען דיא פרייע ענטוויקלונג פון דעם געדאַנק; עס האָט גיכער גע־האַט א רעאקציאָנערע איידער א פּראָגרעסיווע בעדייטונג. דער פאקט איז, אז מאַנכע פון דיא אידישע פילאָזאָפען נאָכ'ן רמב"ם, צווישען זיי גאַנץ פרומע, האָבען פערוואָרפען דעם רמב"ם'ס עיקרים. ר' יוסף אלבו האָט פון די דריי־צעהן עיקרים געמאַכט דריי.

דער רמב"ם האָט אין זיין „משנה תורה“ געוואָלט געבען א קורצע און קלאָהרע געזעצגעבונג. דאָס איז איהם אויך גע־לונגען אויפ'ן בעסטען אופן, אָבער אין דעם גופא איז שוין

געוועזן א חסרון. דער תלמוד מיט אלע זיינע חסרונות, מיט דיא אלע איבעריגע פלפולים, האָט, טאַקע צוליעב דיא דאָזיגע פלפולים און דיסקוסיאָנען, געלאָזען גענוג פּלאַטץ פאר דעם איינצעלנעם, פאר דעם שטודירענדען, צו האָבען זיין אייגענע מיינונג, ארויסצוציייגען זיין אינדיווידואליטעט. דער תלמוד איז וויא א גרויסער ים, וואו עס קאָכט מיט לעבען. נעהמט איהר איהם אָבער קאָדיפיצירען, מאַכען פּאראגראפען, ווערט עס א טרוקענער געזעטץ־בוך, וועלכען איהר דארפט אריינ־האקען אין אייער זכרון, ניט געברויכענדיג דעם אייגענעם שכל. אזא געזעטץ־בוך מוז סוף כל סוף ווערען פערשטיינערט און פערראָסט. דער פאקט איז, אז דעם רמב״ם׳סביישפיעל איז געוועזן אנשטעקענד, און נאָך איהם זיינען געקומען אנדע־רע, וואָס האָבען אויף זייער דרך קאָדיפיצירט דעם תלמוד: פריהער דער „בעל־הטורים״ און דאן דער „שולחן ערוך״. יע־דער איינער פון זיי האָט עטוואָס מוסיף געוועזן פון זיך, אריינשטעלענדיג אלערליי מנהגים, גוטע און שלעכטע וואָס האָבען אפשר געהאַט א זינז און בעדייטונג פאר זייער צייט און זייער אָרט, אָבער ניט מעהר. די דאָזיגע מנהגים זיינען אויך קאָדיפיצירט געוואָרען און אריינגענומען געוואָרען אלס הייליגע דינים, וואָס זיינען גילטיג פאר אלע צייטען און אלע לענדער. די אלע חומרות און גזרות, תקנות און מנהגים, וואָס האָבען א לאנגע צייט געהאלטען וויא געפּענטעט דעם אידי־שען פאָלק שטאַמען אָפּ ניט דירעקט פון דעם תלמוד, נאָר פון זיינע קאָדיפיצירער, פון דיא „פוסקים״. דער רמב״ם מיט זיין משנה תורה טראָגט ניט קיין קליינע שולד אין דעם.

דעם צוועק, וואָס דער רמב״ם האָט זיך געשטעלט מיט זיין „משנה תורה״ האָט ער סאי־וויא־סאי ניט דערגרייכט. א פאָלק וואָס האָט ניט געהאַט קיין אייגענעם פּאָליטישען לע־בען, וואָס האָט ניט געהאַט קיין אייגען לאנד און קיין אייגע־נעם מלוכה־לעבען, וואָס האָט געהאַט בלויז זיין תורה און זיין ליטעראטור, האָט געמוזט זיין גאנצע ענערגיע, זיינע אלע געוואלדיגע פעהיגקייטען, אנווענדען אויף זיי. עס האָט זיך

געמוזט ענטוויקלען האָר־צושפּאַלטענדע פּלפּולים, משונה־דינע לופט־געביידען, וואָס האָבען קיין פּראַקטישע ממשות ניט, ווייל דיא גאַנצע געזעצגעבונג האָט סוף כל סוף געהאַט בלויז אַ טעאָרעטישען ווערטה. זיין ספר גופא איז געוואָרען אַ נייער קוואַל פון פּלפּולים. זיינע אָנהייגער און תלמידים, וועלכע זיינען מיט דער צייט אַלץ געוואָרען מעהר און מעהר, האָבען זיך גענומען גריבלען אין זיינע ווערטער כמעט ניט ווע־ניגער וויא אין דעם תלמוד גופא. איבער דער „משנה תורה" איז אָנגעשריעבען געוואָרען אַ גאַנצע ליטעראַטור. און נאָך ביז היינטיגען טאָג וועט דער קלענסטער רב פון אַ פּערוואָר־פענער שטעדטעל ניט פּערגעסען אריינצופּלעבטען אין זיינע פּלפּולים און חלוקים דעם רמב"ם. דאָס איז כמעט ווי מאָדע־זאַך.

דיא אַלע ווירקליך גרויסע מעלות פון דער משנה תורה: איהר וואונדערבאַרער סדר און פּלאַן, דיא קורצקייט און שאַרפקייט פון דיא דינים, דיא שעהנקייט און פּינקטליכקייט פון דער שפּראַך, דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפען. אַ פאָלק וואָס האָט ניט קיין באָדען אונטער זיינע פיס, קען זיך ניט בענוט־צען מיט אַ פּראַקטישער געזעצגעבונג. זיא מוז ווערען אַ מקור פאַר נייע פּלפּולים און נייע חריפות. וואָס גרעסער עס איז דיא אויטאָריטעט פון דעם מחבר, אַלץ מעהר וועט מען זיך פּלפּול'ען איבער זיינע ווערטער, כאָטש זיי זיינען אזוי פּשוט און איינפאַך.

XVI.

דער „מורה נבוכים". וואס דער רמב"ם האט מיט איהם בעצוועקט און פאר וועמען ער האט איהם געשריבען. דער רמב"ם אלס אלעגאריקער. וואס איז „סתרי תורה" און ווארום זיי זיינען געשריעבען פערשטעלט. דעם רמב"ם'ס לעהרען וועגען דיא געטליכע אטריבוטען. דער תכלית פון דער וועלט. וואס מיינט גאט'ס השגחה? גאט'ס וויסען און דער מענשליכער פרייער ווילען. וואס איז נבואה און ווער קען זיין א נביא. אונשטערבליכ־קייט און ווער איז דערצו זוכה. דעם רמב"ם'ס קריטיק פון דער פילא־זאפיע פון די „מדברים". איז די וועלט אייביג אדער באשאפען?

דעם רמב"ם'ס הויפט ווערק איבער פילאזאפיע איז זיין מורה נבוכים (דער וועג־ווייזער פאר בלאנדזשענדע), וועלכען ער האט פערענדיגט בערך אין דעם יאהר 1190, אלזא אין דעם עלטער פון קרוב זעקס און פופציג יאהר.

דער „מורה נבוכים" איז ניט דער איינציגער ספר, וואו דער רמב"ם בעשעפטיגט זיך מיט פילאזאפישע פראגען: ער האט וועגען דעם אויך געשריעבען אין זיינע תלמוד'ישע ספרים, ווי אין זיין פירוש אויף דער משנה און אין זיין „משנה תורה". דארטען איז אבער די פילאזאפיע ניט געווען דער עיקר; דארטען בעהאנדעלט ער איהר בלויז פערבייגעהענ־דיג, אגב אורחא. אין זיינע תלמוד'ישע ספרים האט ער אריינ־געבראכט בלויז די רעזולטאטען פון זיין פילאזא־פישען פארשען, אהן די אלע נויטיגע בעווייזע און בעגרינ־דונגען, ווי אזוי ער איז צו די דאזיגע רעזולטאטען געקומען. יענע ספרים זיינען געשריעבען געווארען פאר דעם גרויסען

עולם און פאר די ניט פילאָזאָפירענדע לומדים און פרומאַ־קעס, וועלכע לעבען גליקליך און צופריעדען אין זייער אמונה און פרעגען קיין קשיות ניט און האָבען ניט קיין ספיקות. ביי זיי האָט דער רמב״ם בלויז געוואָלט אויסערדעלען זייערע גלויבענס ־ בעגריפע, דערוויטערען זיי פון דעם געדאַנק, אז גאָט איז א קערפּער (הגשמה) און דער גלייכען. פאר זיי האָט ער געשריעבען בקצור און זאָגאר דאָגמאַטיש.

דער „מורה נבוכים" איז אָבער לכתחילה געשריעבען געוואָרען מיט אַן אַנדער צוועק און פאַר אַ בעשרענקטען קלאַס פון מענשען. דער צוועק איז: צו פעראייניגען די אמת'ן פון דער פילאָזאָפיע, די אמת'ען, וואָס דער מענש דערגרינדעט מיט זיין שכל מיט די אמת'ען פון דער תורה, די אמת'ען וואָס זיינען געקומען דורך דער „ענטפּלעקונג". דער מענשליכער שכל, גרינדענדיג זיך אויף די חושים און ערפאהרונגען, איז דער העכסטער ריכטער בנוגע דעם אמת. דאָס וואָס איז געגען דעם שכל און געגען די חושים, קען ניט זיין אמת. ניט אלע אמת'ן קען דער מענשליכער שכל בעגרייפען; עס זיינען פאַראַן זאכען, וואָס שטעהען איבער איהם, איבער דער מענשליכער השגה, און ער קען זיי קיין מאָל ניט וויסען. אָבער דאָס, וואָס איז געגען דעם שכל, קען ניט זיין אמת. די אמת'ן וואָס זיינען געקומען צו אונז דורך דער „ענטפּלעקונג", מוזען דאַרום זיין איינשטימיג מיט דעם שכל.

דער אמת איז דאָס העכסטע, צו וואָס א מענש דאַרף שטרעבען, און דער שכל איז דער העכסטער ריכטער פון דעם אמת. נון, געפינט זיך אָבער א קלאַס מענשען, וועלכע געפינען, אַז די אמת'ן פון זייער שכל שטימען ניט איין אָדער קו־מען אין קאָנפליקט מיט די אמת'ן פון דער תורה, און זיי בלייבען צומישטע און צוטומעלטע. פאר זיי איז געשריעבען דער „מורה נבוכים". „די דאָזיגע אָבהאַנדלונג", ערקלעהרט דער רמב״ם, „איז געשריעבען געוואָרען פאר דעם יעניגען, וואָס איז שוין בעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, וויים די אמת'ע

חכמות, און גלויבט אויך אין דער תורה. ער געפינט דאָר־טען — אין דער תורה — אזעלכע אויסדריקע, וואָס זיינען איהם אונפערשטענדליך און ער בלייבט א צוטומעלטער" (מורה נבוכים, פתיחה).

דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין לעהר־בוך איבער פי־לאָזאָפיע פאַר אַנפאַנגער; ער איז ניט געשריעבען פאַר דעם גרויסען עולם; ער איז אויך ניט געשריעבען פאַר די וואָס גלויבען שוין גאָר ניט. ער איז געשריעבען פאַר די יעניגע, וואָס זיינען שוין פילאָזאָפען און וועלכע געפינען זיך אין א פערלעגענהייט, ווייל זיי קענען ניט פעראייניגען און האַרמאָנירען זייערע פילאָזאָפישע מיינונגען מיט די לעהרען פון דער תורה.

ווי פעראייניגט מען אָבער די תורה מיט דער פילאָ־זאָפיע, אין דעם פאַל מיט דער אריסטאָטעל'שער פילאָזאָפיע ווי זי איז פערשטאַנען געוואָרען פון רמב"ם? ווי מאַכט מען, אז דיביידע אמת'ען זאָלען זיך ניט סותר זיין? דער רמב"ם האָט געפונען א מיטעל. דער מיטעל איז א גאַנץ אַלטער, וועלכען „פילא דער איד" און נאָך אַנדערע פאַר איהם האָבען שוין געברויכט, אָבער וועלכען דער רמב"ם האָט אויסגעאַרבייט אין אַ פאָלשטענדיגער סיסטעם. דער מיטעל בעשטעהט אין דעם אויסטייטשען די פסוקים בדרך משל, אין אַלעגאָריען, אויף אַזאַ אַרט, אז זיי זאָלען זיך צופאַסען צו די אמת'ען פון דער פילאָזאָפיע. „זיי ווייסען, אז די שליסעל צו פערשטעהן אַלץ וואָס די נביאים האָבען געזאָגט..... איז צו פערשטעהן די משלים און די בעדייטונג פון זייערע ווערטער" (מורה נבוכים, פתיחה). מיט'ן „אויס־טייטשען" קען מען שוין אַלץ בעווייזען. דער רמב"ם איז זיך מודה, אז ווען ער וואָלט געהאַט געניג בעווייזע, דאָס די וועלט איז אייביג און ניט בעשאַפען געוואָרען, וואָלט ער דערפון זיך ניט צוריקגעהאַלטען צוליעב דעם, וואָס אין דער תורה שטעהט, אז זי איז בעשאַפען געוואָרען. ער וואָלט שוין גע־

פונען א מיטעל, ווי אזוי אויסצוטייטשען די פסוקים... „זיי ווייעסן, אז מיר האלטען ניט פון דער אייביגקייט פון דער וועלט (קדמות העולם) ניט צוליעב די פסוקים אין דער תורה, וואָס בעווייזען, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרן. די פסוקים וואָס בעווייזען, אז די וועלט איז בעשאפען געוואָרען, זיינען ניט מעהר ווי די פסוקים וואָס בעווייזען, אז גאָט איז א קער־פּער. די טויערען פון אויסטייטשען זיינען פאר אונז ניט פערשלאָסען" . . . (מורה נבוכים, חלק שני, פרק כ"ה).

די שליסעל איז דאָ, נאָר מען דאַרף וויסען ווי מיט איהר צו אַרבייטען. און דער רמב"ם פערברייטעט זיך ווענען דעם דאָזיגען ענין זעהר פיעל; ער פערנעהמט דערמיט כמעט דעם גאַנצען ערשטען באַנד פון דעם „מורה נבוכים".

פיעלע טעותים נעהמען זיך דערפון, וואָס ניט אלע ווייסען די אמת'ע בעדייטונג פון די ביבלישע אויסדריקע, וואָס זיי פערשטעהען ניט געניגענד די אָבשטאַמונג פון די העב־רעאישע ווערטער. עס זיינען פאַראַן ווערטער, וואָס האָבען לכתחילה מעהר ווי איין בעדייטונג (שם משותף) און עס זיינען אויך דאָ ווערטער, וואָס קריעגען אַן איבערגעטראָ־גענע בעדייטונג (שם מושאל). דער וואָרט „עין" צום ביי־שפּיעל מיינט אי אַן אויג אי א קוואַל; פון דער בעדיי־טונג „אויג" ווערט דער וואָרט „עין" אויך אריבערגעטראָגען אין דעם זינן פון אַכטונג געבען, השגחה. גאָט'ס אויגען זיינען דאָרטען שטענדיג, מיינט עס גאָט'ס השגחה (מו"נ, חלק א, פרק מ"ד). דער וואָרט „ילד", געבוירען, איז פון אָנפאַנג געלייגט געוואָרען אויף געבוירען קינדער. שפּעטער איז ער אויך אריבערגעטראָגען געוואָרען אויף דער ענטשטעהונג פון נאַטירליכע זאַכען, ווי איידער „די בערג זיינען גע־בוירען געוואָרען"; אויך אויף דעם וואקסען פון דער ערד לייגט זיך דער וואָרט „ילד", „די ערד האָט געבוירען", וואָס דאָס מיינט, אז עס איז ארויסגעוואקסען פון דער ערד. אויך אויף טעגליכע פּאַסירונגען, „וואָרום דו ווייסט ניט וואָס דער טאָג וועט געבוירען"; אויך אויף געדאַנקען: „און

ער האָט געבווירען פאַלשקייט" (מורה נבוכים", חלק א, פרק ז"). קורץ, פיעלע פון די העברעאישע ווערטער האָבען מעהר ווי איין בעדייטונג; פיעלע קריגען אריבערגעטראָגענע בע־דייטונגען, און דער וואָס וויים ניט אין וועלכען זינן א בע־שטימטער וואָרט ווערט געברויכט, קומט צו פאַלשע געדאנ־קען. אויף אזא אופן זוכט דער רמב"ם צו ערקלעהרען די אלע יענינגע ווערטער, וואָס געפינען זיך אין דער ביבעל בנוגע גאָט און וואָס קענען פערשטאַנען ווערען, אז די ביבעל לערנט פון א קערפערליכען גאָט, ווי צום ביישפיעל: גאָט איז גע־שטאַנען, געגאַנגען, געזעהן; גאָט זיצט, גאָט צאָרענט און דער גלייכען. דער רמב'ם בעווייזט דערביי ארוים א געוואלדיגע און טיעפע קענטניס אין דער העברעאישער שפראך און א וואונדערבארען פילאָלאָגישען חוש צו ערקלעהרען די אב־שטאַמונג פון ווערטער.

„די אלעגאָריען אָדער משלים אין דער ביבעל זיינען פאַ־ראנען צווייערליי. עס זיינען דאָ משלים, וואו יעדער וואָרט האָט א בעזונדער מיין און א בעזונדערע כונה. עס זיינען אויך אויך דאָ אזעלכע משלים, וואָס האָבען א נמשל נאָר בדרך כלל און וואו די פרטים זיינען ניט וויכטיג: זיי זיינען דאָרטען אריינגעשטעלט געוואָרען כדי שעהנער צו מאכען דעם בילד אָדער כדי מעהר צו פערבאָרגען די אינערליכע כונה. ווען דער פסוק דערצעהלט, אז יעקב האָט געזעהן אין חלום ווי „דער לייטער שטעהט אויף דער ערד און זיין שפיץ גרייכט אין הימעל", איז עס א משל פון דעם ערסטען מין. „דער לייטער" מיינט איין ענין; „שטעהט אויף דער ערד" מיינט א צווייטער ענין; „און זיין שפיץ גרייכט אין הימעל" מיינט א דריטער ענין. דער משל מיט דער אויסגעלאסענער פרוי אין משלי בעלאנגט צום צווייטען מין: אונטער דעם וואָרט „זונה" ווערט פערשטאַנען די מאַטעריע, וואָס בייט שטענדיג איהרע פאָרמען פונקט ווי א זונה בייט איהרע מענער. די איינצעלהייטען וואָס ווערען דאָרטען דערצעהלט

וועגען דער „זונה“, זיינען בלויז כדי שעהנער צו מאכען דעם בילד“.

צו וואָס דאַרף מען אָבער אין גאַנצען האָבען די משלים? צו וואָס זיינען זיי נויטהיג? פאַר וואָס האָבען די נביאים און די תורה ניט געקענט אָפען און פשוט אַרויסזאָגען זייער כונה? צו וואָס פערשטעלען? צו וואָס די סודות און די „סתרי תורה? דער רמב"ם געפינט א תירוץ אויך אויף דער דאָזיגער קשיא, און דער תירוץ איז כאַראַקטעריסטיש פאַר איהם.

דער רמב"ם האָט זעהר ווייניג דרך ארץ פאַר דעם גרויסען עולם פאַר דעם פעבעל. עס איז ניטאָ נאָך איינער צו איהם אין דער גאַנצער אידישער ליטעראַטור, וואָס זאָל בעטראַכטען דעם „המון“ מיט אַזאַ פעראַכטונג וויא דער רמב"ם. דער רמב"ם איז אַן אַריסטאָקראַט דורך און דורך, אָבער ניט אַזאַ וואָס האַלט פון יחוס פון געבורט אָדער יחוס פון רייכקייט. דער איינציגער יחוס ביי איהם איז דער יחוס פון שכל, דער יחוס פון דעם געלעהרטען, דער יחוס פון דעם פילאָזאָף, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל און זיינע דיינקונגס־פעהיגקייטען ביז דער העכסטער מדרגה. ער איז דער „אדם השלם“, דער פאָלקאָמענער מענש, דער „איבער־מענש“ אויף ניטשע'ס לשון. דער פראָסטער מענש, וואָס האָט זיין שכל ניט ענטוויקעלט, וואָס האָט איהם ניט ארויסגעבראַכט מכח אל הפועל (פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט) פערדיענט גאָר ניט דעם נאָמען מענש. ער איז אַ בהמה אין דעם געשטאַלט פון אַ מענשען, און נאָך ערגער ווייל ער קען זיין שעדליך*).

דיא אמת'ען פון דער פילאָזאָפיע וואָס זיינען אויך דיא אמת'ען פון דער תורה און דיא נביאים זיינען צו הויך פאַר

*) וכבר ידעת כי כל מי שלא הגיע לו זאת הצורה אשר ביארנו ענינה הוא איננו איש, אבל בהמה על צורת איש ותבניתו. אבל יש לו יכולת על מיני ההיזק לחדוש הרעות, מה שאין כן לשאר בעלי חיים (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ז').

דעם המון. זיי זיינען פאר איהם אונפערשטענדליך און אונ־בעגרייפליך. זיי קענען איהם קיין נוטצען ניט ברייננען, זיי זיינען זאגאר שעדליך פאר איהם. ניט ווייל דיא דאזינע פילאזאפישע פארשונגען און געדאנקען זיינען אין עצם שעדליך, זיי זיינען בלויז שעדליך פאר דעם ניט ענטוויקעל־טען שכל. זיי קענען איהם נאר צוטומלען זיינע רעיונות און אין גאנצען איהם אראפפיהרען פון דעם וועג פון אמונה. א קינד וואס וועט עסען ווייצען־ברויט, פלייש און וויין, וועט ווערען קראנק, ניט ווייל דיא דאזיגע אכילות זיינען בעצם שלעכט, נאר ווייל זיינע פערדייאונגס־כוחות זיינען ניט שטארק גענוג. דיא גייסטיגע פערדייאונגס־כוחות פון דעם גרויסען עולם זיינען ניט שטארק גענוג, צו קענען פער־טראגען דיא דאזיגע אמת'ען. דערפאר זיינען דיא דאזינע אמת'ען פערבארגען; דערפאר זיינען דא די „סתרי תורה", וועלכע נאר דער „פאלקאמענער מענש" קען ארויסדרינגען. זיי זיינען געשריעבען האלב פערבארגען, האלב אפען, כדי דער פאלקאמענער מענש, סאי ווען ער האט געקראגען דיא „סתרי תורה" בקבלה סאי ער איז צו זיי געקומען ביסלעכווייז מיט זיין אייגענעם שכל, זאל זיי פער־שטעהן. פאר דעם פראסטען עולם איז דיא תורה געשריבען אין דער שפראך וויא מענשען ריידען. דער גרויסער עולם איז וויא א קינד, ווען מען מוז לאנגזאם ערציהען לויט זיין השגה נאך (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל"ג).

דער רמב"ם גלויבט, אז צוזאמען מיט דער תורה און דיא נביאים איז צו יחידי סגולה איבערגעגעבען געווארען אויך זייער אמת'ער מיין, דיא אמת'ע כונה, דיא „סתרי תורה". נאר אז זיי זיינען אין פערלויף פון דער צייט פערלארען געגאנ־גען. „זיי ווייסען, אז דיא פיעלע חכמות וואס זיינען געוועזן ביי אונזער אומה וועגען דיא אמת'ען פון די דאזיגע ענינים זיינען פערלארען געגאנגען אין פערלויף פון דער לאנגער צייט, צוליעב דעם וואס דיא נארישע אומות האבען איבער אונז געוועלטיגט, צוליעב דעם וואס ניט אלע האבען דאס געמעגט לעהרנען.... און צוליעב דעם וואס מען האט זיי ניט

געטאָרט פערשרייבען" (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"א).
ווייסען מיר אַלזאָ, ווארום דיא תורה האָט געשריבען פערשטעלט. דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם דאָזיגען ענין און גיט אַן פינף אורזאַכען, ווארום דער פּראָסטער מענש איז ניט פייהיג זיך אבצוגעבען מיט דעם שטודיום פון פילאָזאָפישע פראַגען (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל"ד). בקצור איז עס דערפאר, וואָס דער ענין איז אַ טיעפער, דעם „המונ'ס" שכל איז ניט גענוג ענטוויקעלט. דער געוויינליכער מענש איז אריינגעטאָהן אין דאגות פרנסה און אין אַלערליי תאוות און דערצו מוז מען פריהער זיין גוט פאָרבעריייטעט, מען מוז וויסען דיא אַלע נאַטור־וויסענשאַפטען, איידער מען שטודירט פילאָזאָפיע.
איצטער בלייבט דיא פראַגע, אויב דיא תורה האָט בכיון פערבאָרגען דיא אינערליכע כונות, טאָ וויא אַזוי ערלויבט זיך ער, דער רמב"ם, זיי צו ענטדעקען?
דער רמב"ם פערענטפערט זיך: „גאָט ווייס, אַז איך האָב ניט אויפגעהערט מורא צו האָבען צו שרייבען וועגען דיא דאָזיגע זאַכען, וורייל זיי זיינען פערבאָרגענע ענינים. עס איז נאָך ניט געשריבען געוואָרען אַזאַ ספר ביי אונזער פאָלק אין דער צייט פון דעם גלות, טאָ וויא אַזוי זאָל איך איצטער אָנפאַנגען שרייבען וועגען דעם? איך פערלאָז זיך אָבער אויף דעם, וואָס אין אַ צייט, ווען מען מוז אַרבייטען פון גאָט'ס וועגען, מעג מען פערבויגען דיא תורה, און אַז איך טהו עס נאָר פון גאָט'ס וועגען" (מורה נבוכים, פתיחה). עס איז אַ צייט, וואָס מען מוז. עס געפינען זיך בלאָנדזענדע (נבוכים), וועלכע טראָגען זיך אַרום מיט ספיקות, וועלכע פערשטעהען ניט וויא אַזוי צו האַרמאָנירען די פילאָזאָפישע אמת'ען, וואָס זיי האָבען זיך ערוואָרבען מיט דער תורה. צוליעב זיי שרייבט ער דעם „מורה נבוכים". ער ווייס, אַז דעם גרויסען עולם וועט עס שאַדען, אָבער ער וויל בעסער רעטען דעם חשוב'ען איינציגען: „און איך בין דער מענש, וואָס ווען איהם דריקט דער ענין, און עס איז איהם איינג די וועג און ער געפינט קיין מיטעל ניט ווי צו לערנען

דעם אמת, וואס איז בעוויזען געווארען, סאידען ווען ער זאָל זיין גוט פאר דעם איינעם דעם חשוב'ען און ניט גוט פאר צעהן טויזענד נאַארען, קלייב איך אויס צו זאגען עס פאר איהם אליין און מיך קימערען ניט דיא זלזולים פון דעם גרויסען עולם. איך וויל בעסער רעטען דעם איינעם דעם חשוב'ען, וואס איז פערזונקען אין זיין צווייפעל, ווייזען איהם די וועג ביז ער וועט אויסגעהיילט ווערען" (מורה נבוכים, פתיחה).

דער המון קען ניט פערשטעהן דיא דאָזיגע טיעפע ענינים. פאַר איהם איז גענוג, אַז ער זאָל וויסען, אַז גאָט איז ניט קיין קערפּער און ניט קיין קראַפט אין אַ קערפּער. אַז ער איז פאָלקאָמען און אַז ביי איהם איז ניט שייך קיין ענדערונג; אַז ער איז איינער, און דערפאר מוז ער זיין אונקערפּערליך, ווייל אַ קערפּער בעשטעהט פון צוויי: פון מאַעריע און פאַרם. דער וואָס גלויבט אין אַ קערפּערליכען גאָט איז נאָך ערגער וויא אַ געטצענדיענער. דעריבער איז אַ חיוב צו לעהרנען דיא אונקערפּערליכקייט פון גאָט אפילו צום אונוויסענדען, צו דער פרוי און צו דיא קינדער. מען דאַרף זיי געבען צו פערשטעהן, אַז די פסוקים וואָס דייטען אַז אויף דיא קערפּערליכקייט פון גאָט האָבען אַ אַנדער מיין, וועלכער איז בעוואוסט צו דיא חכמים (מורה נבוכים, חלק ראשון, ל"ה, ל"ו).

ווען עס קומט אָבער צו דיא אייגענשאַפטען אָדער איי־גענטהימליכקייטען פון גאָט (תוארים), וויא מען דאַרף דיא דאָזיגע „תוארים" ערווייטערען פון איהם, אין וועלכען זינען זיי ווערען אויף איהם געלייגט, וואָס עס מיינט אַז ער האָט דיא וועלט בעשאַפען, וואָס עס מיינט זיין פיהרונג פון דער וועלט. וואָס עס מיינען: זיין השגחה, זיין ווילען, זיין השגה, זיין וויסען, וואָס עס איז נבואה און איהרע פער־שיעדענע מדרגות... דאָס זיינען אַלץ טיעפע ענינים, דאָס זיינען די אמת'ע „סתרי תורה", דאָס זיינען די סודות, וואָס ווערען שטענדיג דערמאָנט אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד.

און דאָס זיינען די זאכען, וואָס מען דארף וועגען זיי ניט ריי־דען באריכות אפילו צום ענטוויקעלטען מענשען *)

ווייסען מיר, אלזא, וועלכע פראגען די „סתרי תורה“ בע־האנדעלט, פאר וועלכע דער רמב״ם שרעקט זיך אזוי שטארק. און בעטראכט מען אויפמערקזאם דעם רמב״ם׳ס געדאנקען וועגען די דאָזיגע ענינים, פאנגט אָן קלאָהר צו ווערען פאר וואָס ער איז אזוי פאָרזיכטיג און אויך פארוואָס עס האָבען זיך געפונען מענשען, צווישען זיי געלעהרטע, וואָס האָבען בע־טראכט דעם „מורה נבוכים“ פאָר אַ שעדליכען בוך און דעם רמב״ם פאָר אַ כופר.

דער רמב״ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל וועגען דער פראגע פון גאָט׳ס „תוארים“ (אַטריבוטען, אייגענשאַפטען אָדער אייגענטהימליכקייטען). ער פערנעהמט דערמיט איבער צעהן קאפּיטלען (מו״נ חלק ראשון, נ׳—ס״א). דאָ וועט איבער־געגעבען ווערען בקצור דער תמצית פון זיינע געדאנקען, און אויך ניט אין דעם סדר ווי דער רמב״ם טהוט עס.

וועגען גאָט קענען מיר נור ווייסען, אז ער א י ז, אויף דעם איז דאָ אַ שכל׳דיגער בעוויז (מופת). ווי עס קומט אָבער צו דעם ו ו י און ו ו א ס, צו זיין מ ה ו ת, צו דעם עצם פון זיין וועזען, ווייסען מיר גאָר ניט און קענען גאָר ניט ווי־סען. צושרייבען צו גאָט אירגענד וועלכע „תוארים“ אין איר־גענד וועלכען זינן, קען מען ניט און עס איז אַ זינד געגען דעם בעגריעף פון גאָט׳ס איינהייט. „דער וואָס גלויבט, אז גאָט איז איינער מיט מעהרערע אַטריבוטען, כאָטש ער זאָגט, אז ער איז איינער, גלויבט אין דער אמת׳ן אין מעהרערע. עס איז

*) „אמנם הדברים בתוארים, ואיך ירוחקו ממנו, ומה ענין התוארים המיוחסים לו, וכן הדברים בבריאתו מה שבראו ובתאר הנהגתו לעולם, ואיך השנחתו בזלתו, וענין רצונו, והשגתו וידיעתו בכל מה שידעהו; וכן ענין הנבואה וכל מעלותיה... אלו כלם ענינים עמוקים, והם סתרי תורה באמת, והם הסודות אשר יזכרו בספרי הנביאים תדיר ובדברי רז״ל ואלו הם הדברים אשר אין צריך לדבר בהם אלא בראשי הפרקים כמו שזכרנו. ועם האיש המתואר גם כן“ (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל״ח).

אזוי ווי די קריסטען זאגען אז ער איז איינער, אָבער ער איז דריי און די דריי איז איינס. *) צו זאָגען, ווידער, ווי אנדערע פילאזאפען בעהויפטען, אז גאָט'ס אטריבוטען זיינען ניט זיין „מהות" און אויך ניט אויסערהאלב איהם, איז ניט מעהר ווי ווערטער, וואס האָבען קיין זינן ניט. א זאך איז אדער ווי אן אנדער זאך אדער ניט ווי אן אנדער זאך. זיין ביידע צוזאמען איז אונמעגליך (מו"נ חלק א, פרק נ"א).

ריידען מיר וועגען דעם „מהות" פון גאָט, מוזען מיר גע־דיינקען פיער פונקטען: 1) זיין אבסאָלוטע אונקערפערליכ־קייט; 2) זיין אבסאָלוטע אונפאַרענדערבארקייט און אז ער קען פון קיין זאך ניט ווערען בעווירקט אדער בעאיינפלוסט; 3) אז ער איז פאָלשטענדיג, אז אלץ איז ביי איהם ווירקליכ־קייט אָהן שום מעגליכקייט, דאָס הייסט, אז ביי איהם איז אלץ אין „פועל" ניט אין „כח"; 4) אז צווישען איהם און די בעשאפענע זיינען ניטאָ קיינע פערגלייכונגען, קיינע שייכות'ן, קיינע עהנליכקייטען (מו"נ חלק א, פרק נ"ה).

די מענשליכע שפראך איז אָרעם אין אויסדריקע; זי איז אן אינסטרומענט פאַר מענשליכע גערדאַנקען און איז ניט פעהיג אויסצודריקען די עדעלסטע בעגריפע. געברויכענדיג די מענשליכע שפראך זיינען מיר געצוואונגען צו געברויכען ווערטער, וואָס האָבען אַ זינן פאַר מענשען אָבער וואָס פּאַסען זיך בשום אופן ניט פאַר גאָט, ווייל צווישען גאָט און דעם מענשען איז ניטאָ קיין שום עהנליכקייטס־פונקט. מיר זאָגען צום ביישפּיעל אויף גאָט, אַז ער א י ז, ער לעבט, ער קען, ער ווייס, ער איז קלוג און ער וויל. ביי אונז אין גערדאַנק ווערען די דאָזיגע אַטריבוטען פון גאָט צוזאַמענגעמישט מיט אונ־זערע מענשליכע בעגריפע פון זיין, לעבען, קענען, וויסען, קלוגשאַפט און ווילען. מיר נעהמען די זעלבע בעגריפע, מיר פערפיעלפאַכען און פערגרעסערען זיי, און ווענדען זיי אַן

*) אמנם מי שהאמין שהוא אחד בעל תוארים רבים, כבר אמר שהוא אחד במלתו אבל רבים במחשבתו. וזה כמאמר הנוצרים הוא אחד אבל הוא שלשה והשלשה אחד (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ').

אויף גאָט; גאָט'ס קענען, וויסען, קלוגשאַפט און ווילען זיינען פיעל גרעסער פאַר אונזערע. דאָס איז אָבער אַ טעות. זיי זיינען ניט בלויז גרעסער, זיי זיינען אין גאַנצען אַנדערש אין זייער עצם און קענען בשום אופן ניט פערגליכען ווערען. איהר קענט פערגלייכען אַ קערענדיל מיט אַ פּלאַנעט, ווייל ביי ביידען זיינען דאָ די דריי מאָסען: לענג, ברייט און טיעפ־קייט; מען קען אָבער ניט פערגלייכען צוויי זאַכען, וואס האָ־בען צווישען זיך קיין שייכות ניט. איהר קענט, למשל, ניט זאָגען, אַז די וואָרעמקייט איז גרעסער אָדער קלענער ווי דער בילד. גאָט עקזיסטירט, אָבער ניט מיט אונ־זער עקזיסטענץ; ער לעבט, ניט מיט אונזער לעבען; ער ווייס, ניט מיט אונזער וויסען; ער קען ניט מיט אונזער קענען; ער איז קלוג, ניט מיט אונזער קלוגשאַפט*). גאָט איז איינער, אָבער ניט אין דעם זינן ווי מיר פערשטעהען איינהייט; ער איז אַ „קדמון" אָבער ניט ווי מיר פערשטעהען „קדמון", ווייל ביי אונז איז דער דאָזיגער בעגריעף פער־בונדען מיט דעם בעגריעף „צייט", אויביג אין צייט. גאָט אָבער שטעהט אויסערהאַלב צייט.

קורץ, מיר קענען וועגען גאָט קיין זאַך ניט וויסען און קיין זאַך ניט זאָגען, וואָס זאָל אין אירגענד וועלכער וועג אויסדריי־קען די פּאָזיטיווע זייט פון זיין „מהות", דאָס איז העכער פון אונזער שכל. מיר קענען פון איהם ריידען אין אַ נעגאַטיווען זינן, מיר קענען זאָגען וואָס ער איז ניט. ווען מיר זאָגען, אַז ער לעבט, דאַרפען מיר דערמיט פערשטעהן, אַז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען טוידט; ווען מיר זאָגען, אַז ער איז קלוג, מיינען מיר אין דער אמת'ן, אַז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען נאַריש; ווען מיר זאָגען, אַז גאָט האָט אַ ווילען, מיינען מיר, אַז ער איז ניט געצוואונגען אין זיין טהעטיגקייט פון אַנדערע סיבות. אַלע „תוארים" פון גאָט דאַרפען פער־שטאַנען ווערן ניט אַלס פּאָזיטיווע, נאָר אַלע נעגאַטיווע. דורך

*) ואם כן הוא נמצא ולא במציאות, וכן חי ולא בחיים, ויודע לא במדע, ויכול לא ביכלת, וחכם לא בחכמה (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ"ז).

די נעגאציאָנען קענען מיר קריגען א מעהר אָדער ווייניגער קלאָהרען בעגריעף פון איהם; וואָס מעהר „ניטס" מיר וועלען זאָגען וועגען איהם, אַלץ נעהענטער וועלען מיר קומען צום אמת. ווען מיר פּרובירען אָבער זאָגען, וואָס ער איז יא, בעגעהען מיר שוין דערמיט גופא א זינד, ווייל מיר שרייבען צו איהם צו אונזערע בעגריפע און אונזערע פערגלייכונגען, און אויף אַזאַ אַרט בעגרענצען מיר איהם. וואָס מעהר שבחים, וואָס מעהר פּאָזיטיווע אייגענ־שאַפטען, וואָס מעהר מעלות מיר שרייבען איהם צו, אַלץ ער־גער איז עס. דער רמב"ם איז דאָרום בייז אויף די רעלי־גיאָנס־פּאָעטען, וואָס האָבען אין זייערע תפילות אריינגע־טהאָן אַזוי פיעל שבחים און מעלות פון גאָט, „מיינענדיג, אַז דערמיט וועלען זיי איהם בעאיינפלוסען". ער רופט זיי נאַ־רען און זאָגט, אַז אין מאַנכע פון זייערע ליעדער געפינען זיך אַזעלכע נאַרישקייטען, „וואָס מען וואָלט געמעגט דערפון לאַכען, ווען דער פערשטענדיגער וואָלט ניט געדאַרפט וויינען, וואָס אַזעלכע זאַכען זאָגט מען וועגען גאָט" (מו"נ חלק ראשון, פּרק נ"ט).

אין זיין לעהרע וועגען די געטליכע אייגענשאַפטען איז דער רמב"ם געגאַנגען ווייטער, ווי אירגענד וועלכער פון די אידישע פילאָזאָפען פאַר איהם. וועלענדיג אויסמיי־דען אירגענד עטוואָס, וואָס קען אויפ'ן ווייטסטען אופן פערשטאַנען ווערען אַלס א פּנימה אין גאָט'ס איינהייט און אין זיין אונקערפּערליכקייט, איז דער רמב"ם געקומען צו אַ גאָט'ס בעגריעף, וועלכער איז טרוקען, שטרענג־לאָגיש, קאַלט און פרעמד צום מענשליכען הארץ און אונבעגרייפליך פאַר דעם מענשליכען שכל, — א ריינע, קאַלטע אבסטראַקציע. „דאָס איז דער גאָט פון אריסטאָ־טעלס, ניט דער גאָט פון אברהם", וואָלט ר' י ה ו ד ה ה ל ו י אויף דעם געזאָגט.

דעם רמב"ם איז, אמת, געלונגען דורך אַלערליי אויס־טייטשונגען אריינצוקוועטשען דעם דאָזיגען גאָטעס־בעגריעף אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד, אָבער זיינע געגנער

זיינען ניט געוועזען אינגאנצען אונגערעכט, ווען זיי האבען אין דעם געזעהן א געפאהר פאר׳ן קיום פון דער אידישער אמונה. פיהרט מען צו דעם רמב״ם׳ס גאטעס־בעגריף צו זיינע לאגי־שע קאנזעקווענצען בלייבט איבערהויפט קיין פלאץ ניט פאר „ענטפלעקונג״ פאר אירגענד וועלכע פראקטישע רעליגיאן . . . דער רמב״ם איז ניט געגאנגען אזוי ווייט, ער האט זיך ווי דערשראקען פאר די לאגישע אויספיהרונגען פון זיינע בע־הויפטונגען. ער האט זיך א קירעווע געטהאן אן א זייט, אנערקענענדיג אי „ענטפלעקונג״, אי תפילות, אי השגחה. אזוי ווי גאט איז פאר אונז אונבעגרייפליך, קענען די אלע זאכען פארקומען אויף א וועג וואס איז אונבעגרייפליך פאר אונז. אין דעם איז דא א געוויסע לאגיק, אבער וועלכע איז ניט געוועזען בעפריעדיגענד פאר זיינע געגנער. „ער האט גע־וואלט פעראייניגען די תורה מיט דער גריכישער פילאזאפיע צו מאכען פון זיי איין געצעהלט; ער האט געמיינט, אז די ערשטע מיט די צווייטע זיינען א צווילינג, און עס האט זיך אויסגעלאזען א בראך און א קלאג. זיי קענען ניט לעבען צוזאמען ווי שוועסטער, ווייל די אידישע פרויען זיינען ניט ווי די עגיפטישע**), שרייבט דער געלעהרטער דאקטאר ר׳ יהודה אבן־אלפאחאר צו ר׳ דוד קמחי.

* * *

ניט ווענינער ראדיקאל וויא דעם רמב״ם׳ס אטריבוטען־לעהרע זיינען אויך זיינע לעהרען בנוגע די אנדערע וויכטיגע רעליגיעזע פראגען, וועלכע ער בעצייכענט מיט דעם נאמען „סתרי תורה״.

פיעלע מענשען ווערען געשטרויכעלט, ווען זיי קומען צו דער פראגע פון דעם תכלית פון דעם „זייןֹ״ (מציאות). האט דאס „זיין״ א תכלית? איז דא א ציעל אין דער עקזיסטענץ פון דעם אוניווערזום?

---

*) למען העמיד התורה עם חכמה היונית יחד, לחבר את האהל להיות אחד. ודמה היות הראשונה עם השניה כשני עפרים תאמי צביה, והיתה תאניה ואניה. ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדו להיות כשתי אחיות, כי לא כנשי המצריות העבריות.

דיא פראגע דארף גוט פערשטאנען ווערען. עס האנדעלט זיך דא ניט וועגען דעם, צו יעדע איינצעל־זאך אין דעם אוניווערזום האט א תכלית? צו עס איז דא א סדר, אן ארדנונג און א צוזאמענהאנג אין די אלע נאטירליכע ערשיינונגען פון דער וועלט? יעדע איינצעל־זאך וואס א י ז, מוז זיין, ווייל דיא נאטור טהוט קיין זאך ניט אומזיסט. עס איז דיא אויפגאבע פון דיא נאטור וויסענשאפטען אויסצו־געפינען דיא דאזיגע פונקציאנען אדער תכליתים. א מענש האט פיס צום געהן, הענד צו ארבייטען, אויגען צו זעהן און אזוי כסדר.

מען קען נאך אויך געפינען א תכלית פאר דער עקזיסטענץ פון דיא גאנצע מ י נ י ם, כאטש דאס איז שוין פערבונדען מיט גרויסע שוועריגקייטען. מען קען זאגען, וויא א ר י ס־ ט א ט ע ל ס בעהויפטעט, אז דער תכלית פון דער עקזיסטענץ פון דעם מין איז, כדי ער זאל קענען דערגרייכען דיא העכסטע מדרגה פון דער ענטוויקלונג. דער פראצעס פון דעם לעבען און אונטערגעהן (התמדת ההויה וההפסד) פון דיא יחידים פון דעם מין מענש, למשל, איז נויטהיג, כדי דער גאנצער מין מענש זאל זיך אלץ מעהר און מעהר ענטוויקלען, זאל דער־גרייכען אלץ א העכערע און א העכערע מדרגה. עוואלוציע איז דער ריכטונג פון פראגרעס איז דער לעצטער תכלית אין דעם מין מענש וויא אויך אין דיא אנדערע מינים.

דיא פראגע איז אבער: צו איז דא אן ע נ ד ל י כ ע ר ציעל (תכלית אחרונה) אין דער עקזיסטענץ פון דעם גאנצען אוניווערזום? צו איז דא אזא צ ו ־ ו ו א ס און צו דארף מען אזא ענדליכען ציעל זוכען און צו קען מען איהם געפינען?

דער רמב"ם ענטפערט: ניין. אזא ענדליכער תכלית איז ניטא. פאר דיא וואס גלויבען וויא אריסטאטעלס, אז דיא וועלט איז פון אויביג, קען גאר אזא פראגע ניט זיין. אויב דיא וועלט איז פון אויביג און איז ניט בעשאפען געווארען, הייסט דאך עס, אז איהר עקזיסטענץ איז אן אונפערמיידליכע (מחוייב המציאות), און ביי א זאך וואס עקזיסטירט לויט איהר אייגענער נאטור נאך על פי נויטהווענדיגקייט איז ניט

שייך קיין תכלית. איהר עקזיסטענץ איז ניט אבהענגיג פון קיינעמ'ס ווילען און קען דארום ניט האבען קיין כונה אדער תכלית.

אויב מען זאל אפילו אננעהמען, אז דער אוניווערזום איז א בעשאפענער, וואס דאס, זאגט דער רמב"ם, איז אונזער מיינונג, דארף מען אלץ ניט זוכען קיין תכלית צו זיין עקזיס־טענץ. עס געפינען זיך פיעלע, וואס דיינקען, אז דער תכלית פון דער שעפפונג איז דער מענש, וועלכער דארף דיענען גאט; זיי מיינען, אז אלץ וואס עס איז געטאהן געווארען איז פון זיינטוועגען; אז זאגאר דיא „גלגלים" דרעהען זיך צוליעב זיינע נוצען און צו בעפריעדיגען זיינע בעדירפניסע. אין מאנכע שטעלען פון דיא נביאים, ווען מען זאל אויסטייטשען זייערע ווערטער אין פראסטען פשט, קען מען אויך געפינען דיא דאזיגע מיינונג. דאס איז אבער א טעות. אויב דער מענש איז דער תכלית פון דער וועלט, טא פאר וואס האט גאט ניט בעשאפען דעם מענשען אליין אהן, לאמיר זאגען, דיא הימלען? אויב מיר זאלען שוין אפילו אננעהמען, אז אלץ איז צוליעב דעם מענשען, און דער תכלית פון דעם מענשען איז צו דיענען גאט, טא וואס איז דער תכלית פון דיענען גאט? וואס האט גאט דערפון, ווען מען דיענט איהם און וואס פעהלט איהם, ווען מען דיענט איהם ניט? און אויב אימיצער וועט זאגען, אז דאס איז ניט פון גאט'ס וועגען, נאר פון אונזערט וועגען, ווייל דאס איז גוט פאר אונז, וואס מיר ווערען דורך דעם דיענען צו גאט מעהר פערפאלקאמענט, — בלייבט אלץ דיא פראגע: וואס איז דער תכלית פון אונזער זיין פערפאלקאמענט? מיר מוזען סוף כל סוף זאגען, אז אזוי האט גאט געוואלט, אזוי האט גוזר געווען זיין חכמה. וואס דאס מיינט, אז מיר קענען קיין תכלית ניט געפינען.

מיר דארפען ניט זאגען, אז אלץ וואס עס עקזיסטירט איז צוליעב דעם מענשען. יעדע זאך האט זיך איהר אייגענע עקזיסטענץ־בערעכטיגונג. עס איז ניט קיין פראגע פון תכלית; עס איז א פראגע פון ווילען. פונקט וויא גאט האט געוואלט, אז דער מין מענש זאל זיין, אזוי האט ער אויך געוואלט,

אז דיא הימלען און זייערע הערשאפטען, דיא מלאכים און אלע עקזיסטירענדע זאלען ז י י ן.

א מענש דארף ניט גענארט זיין און זיך איינריידען, אז דיא „גלגלים“ און דיא מלאכים זיינען בעשאפען געווארען פון זיינטוועגען. דיא אויבערשטע וועלטען, דיא גלגלים און דיא שטערען זיינען אזוי גרויס און אזוי ערהאבען; דער מענש איז אזוי קליין און נישטיג לגבי זיי, אז עס איז פשוט אונמעגליך, דאס ער זאל זיין דער עיקר און זיי דער טפל. „דיא העכערע זאך ווערט ניט בעשאפען אלס א כלי פאר דער ניעדעריגערער זאך“. ביי גאט איז איבערהויפט ניט שייך קיין תכלית, און אזוי וויא מיר קענען ניט זוכען דעם תכלית פון גאט'ס עקזיסטענץ, אזוי קענען מיר אויך ניט זוכען דעם תכלית פון זיין ווילען. (זעה מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק י"ג, י"ד).

דער מענש איז אלזא, לויט דעם רמב"ם, ניט דיא קרוין פון דער שעפפונג, ניט דער תכלית פון דער בריאה, נאר בלויז א טהייל פון איהר, און ניט זעהר קיין וויכטיגער טהייל אין פערגלייך מיט דעם גאנצען אוניווערזום, כאטש ער איז דער וויכטיגסטער טהייל אויף אונזער קליינער ערד שוין דערמיט גופא, וואס ער בעזיצט דעם שכל.

אראפרייסען פון דעם מענשליכען קאפ דיא קרוין, וואס ער האט זיך אליין אנגעטאהן איז דאמאלס געווען א געוואג־טער שריט, און דער רמב"ם האט עס געוואגט. דער אויפ־מערקזאמער לעזער וועט בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען דעם תכלית פון דער וועלט איז דיא זעלבע וויא אריס־טאטעלס'עס. דער אונטערשיעד איז נאר, וואס דער רמב"ם האלט אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. בכלל קען מען זאגען, אז דער רמב"ם האלט זיך אן דיא לעהרען פון אריסטא־טעלס'ען אפילו דארטען, וואו ער געהט זיך פערנאנדער מיט איהם אין געוויסע פונקטען. ער זוכט דורכצופיהרען דיא אריסטאטעלשע פרינציפען פון זיין, פון דעם רמב"ם'ס, אייגענעם שטאנדפונקט. פון דעם שטאנדפונקט, אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. דאס זעהט מען אויך ארויס פון זיינע

לעהרען וועגען „השגחה“, וועגען פרייען ווילען, וועגען נבואה און דערגלייכען.

* * *

עס זיינען פאראַנען פינף מיינונגען וועגען דער פראַגע פון השגחה:

1) דיא ערשטע מיינונג איז, אַז עס איז קיין השגחה איבערהויפּט ניטאַ, אַז אַלץ איז אַ צופאַל. דאָס איז דיא מיינונג פון עפּיקורען און זיין שוהלע.

2) דיא צווייטע מיינונג איז, אַז אויף מאַנכע זאַכען איז דאַ אַ השגחה און אויף מאַנכע ניט. דאָס איז דיא מיינונג פון אריסטאָטעלס'ען. די העכערע וועלטען, וועמעס אינדיווידו־עלע עקזיסטענץ איז אייביג און וועלכע עס קומען ניט פאָר קיינע ענדערונגען, זיי זיינען שטענדיג אונטער דער אויפזיכט פון גאָט. אונטער דעם וואָרט „השגחה“ ווערט פערשטאַנען גאָט'ס השפּעה לויט דער נאַטור פון דיא זאַכען. זיי, דיא גלגלים, זיינען אייביג אין זייער נאַ־טור און גאָט'ס השגחה אָדער גאָט'ס השפּעה איז שטענדיג מיט זיי, אַז זיי זאָלען בלייבען אין דעם צושטאַנד וואס זיי זיינען. אויף אונזער וועלט אָבער, אויף דיא וועלט פון ענדערונגען, פון זיין און פערגעהן, איז גאָט'ס השגחה בלויז אויף דיא גאַנצע מינים, אָבער ניט אויף דיא איינצעלנע, ווייל נאָר דער מין איז אייביג לויט זיין נאַטור נאָך, אָבער ניט דער יחיד פון דעם מין. אַלץ וואָס פּאַסירט מיט דיא יחידים איז אַ צופאַל, און עס איז קיין חלוק ניט, צו עס ווערט צוטראָטען אַ מילבען־נעסט אָדער עס ווערט איינגעפאַלען אַ געביידע, וואו מענשען זיינען מתפלל צו גאָט. עס איז ביי איהם, ביי אריסטאָטעלס'ען, קיין אונטערשיעד ניט, צו אַ קאַץ צורייסט אַ מויז אָדער אַ הונגעריגער לייב צורייסט אַ נביא. גאָט'ס השגחה קען נאָר זיין אויף דאָס, וואָס איז אייביג, שטענדיג און אונפערענדבאַר, ווייל ער אַליין איז אַזוי. אויף דיא איבריגע קען ניט זיין גאָט'ס השגחה. און דאָס הייסט בשום אופן ניט אַ פערמינדערונג פון גאָט'ס קענען, ווייל עס

זיינע פאראנעו זאכען, וואס זיינען לויט זייער נאטור נאך אונמעגליכקייטען (נמנעים). מען קען ניט זעהן קיין בע־גרענצונג אין גאט'ס קענען דערפאר. למשל, וואס ער קען ניט מאכען נאך אזא גאט וויא ער איז, אדער מאכען אז ער גופא זאל ניט זיין, אדער אז ער זאל ווערען א קערפער אדער זיך ענדערען.

3) דיא דריטע מיינונג איז, אז אויף דער גאנצער וועלט איז קיין שום צופאל ניטא; אז אלץ איז פון פאראוים בע־שטימט. דאס איז דיא מיינונג פון דיא אשאריאיטען. דער ווינט, וואס האט איינגעווארפען דיא הויז, וואו מענשען האבען מתפלל געווען, איז ניט קיין צופאל. דער ווינט האט געמוזט קומען אין יענער צייט אויף יענעם פלאץ, ווייל אזוי איז בעשטימט געווארען פון גאט. קיין פרייער ווילען איז ניטא. דאס וואס ראובן שטעהט און שמעון געהט ווען ער וויל איז ער נאר פריי לויט אונזער השגה נאך. אין דער אמת'ען האט דער איינער געמוזט שטעהן און דער אנדערער— געהן.

4) דיא פיערטע מיינונג איז, אז דער מענש איז פריי אין זיין אויסוואהל. דאס איז דיא מיינונג פון דיא מו־טאזיליטען. זיי גלויבען אויך, אז גאט ווייס אלץ און גיט אויף אלץ אכטונג. ער ווייס ווען דער מילבען־נעסט ווערט צוטראטען און ווען דער בלאט פון בוים פאלט ארונטער. אין דאך דיא קשיא, וויא קומט עס, אז אנדערע מענשען ווערען געבוירען קאליקעס איידער זיי האבען געזינדיגט? וויא קומט עס, אז דער פרומער ליידט צרות? פערענטפערען זיי דיא דאזיגע פראגען דערמיט, אז דאס איז פון זייער טובה וועגען, כדי זיי זאלען האבען עולם־הבא. זיי געהען נאך ווייטער און בעהויפטען, אז דיא געשאכטענע אונשולדיגע בהמה, אפילו דער געטויטעטער פליי אדער „כנה" וועט קריגען בעצאהלט פאר דיא יסורים אויף יענער וועלט...

איך קען ניט, זאגט דער רמב"ם, בעשולדיגען דיא דאזיגע דריי כתות פאר זייערע מיינונגען וועגען דער השגחה. יערע פון זיי האט שטארקע גרינדע, וואס האט זיי געצוואונגען צו

זייערע מיינונגען. אַ ר י ס ט אָ ט ע ל ס האָט זיך געוואָלט האַלטען אַז דיא געזעצע פון דער נאַטור. דיא אַ ש אַ ר י־אִ י ט ע ן האָבען ניט געוואָלט בעגרענצען גאָט'ס וויסען און חכמה; דיא מ ו ט אַ ז י ל י ט ע ן האָבען ניט געקענט צוגעבען, אַז גאָט איז אַ בעל־עולה.

5) דיא פינפטע מיינונג איז, אַז דער מענש האָט אַ פרייען ווילען, גאָט האָט איהם בעשאַנקען דערמיט. ביי גאָט איז אונמעגליך אַז אונרעכט. און יעדער זאַך פּאַסירט על פּי גערעכטיגקייט. אפילו ווען אַ מענש שטעכט זיך איין מיט אַ דאָרן און האָט דערפון יסורים איז עס אַ שטראָף. ניט אַלע מאָל, אמת, פערשטעהען מיר גאָט'ס וועגען, אָבער דאָס איז, ווייל אונזער פערשטענדניס איז בעגרענעצט און ניט חס ושלום, ווייל גאָט בעגעהט אַן אונרעכט. דאָס איז דיא מיינונג פון דער תורה. מיין מיינונג וועגען דער פראַגע איז, זאָגט דער רמב"ם, און דאָס איז דיא אמת'ע כונה פון דער תורה, אַז עס איז יע דאָ אַ געטליכע השגחה אויף אונזער ערד, אָבער אַז זיא בעציהט זיך ב ל ו י ז א ו י ף ד ע ם מ ע נ ש ע ן. וועגען די אַנדערע לעבעדיגע, דיא געוויקסען און דיא איבריגע, האַלט איך זיך אַן אַריסטאָטעלס' מיינונג. איך גלויב ניט, אַז דער בלאַט פון בוים פאַלט דורך גאָט'ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דער שפּין פערכאַפּט דיא פליעג מיט גאָט'ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דיא פיש האָט איינגעשלונגען דעם ווערימעל דורך גאָט'ס ווילען. דיא דאָזיגע אַלע פּאַסי־רונגען זיינען לויט מיין מיינונג, וויא עס איז אויך אַריסטאָ־טעל'ס מיינונג, ריינע צופעלע (מקרים). וויא איך פערשטעה דיא געטליכע השגחה, איז עס אַ דירעקטע ווירקונג פון גאָט'ס ה ש פּ ע ה. דער מין, וואָס בעזיצט דיא דאָזיגע השפּעה, וואָס בעזיצט דעם שכל און וויים אַלץ וואָס אַ בעל שכל קען וויסען, בלויז צו איהם קען זיך די השגחה בעהעפטען. דאָס מיינט ניט אַז איך פערקלענער גאָט'ס קענען; איך מיין אָבער, אַז גאָט'ס השגחה איז אַ המשך פון זיין שכל און קען זיך בעהעפטען נאָר צו אַ בעל־שכל. דערפון איז געדרונגען, אַז דיא געטליכע השגחה איז ניט אויף אַלע מענשען גלייך.

וואס העכער דער מענש איז, וואס מעהר זיין שכל איז ענט־וויקעלט, אלץ מעהר לייגט זיך אויף איהם דיא השגחה. דער פראסטער, אונענטוויקעלטער מענש, וועמענס שכל איז אויף א ניעדעריגע מדרגה, איז אין דער הינזיכט גלייך צו דער בהמה (מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח).

דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא מיינונג פון אריסטאטעל'סען. דער איינציגער אונטערשיעד איז: וואס לויט דעם רמב"ם איז אויך דא השגחה אויף דעם מענשען, און דאס בלויז אויפ'ן העכערען מענשען. גרינדענדיג זיך אויף אריסטאטעלסען, וועלכער בעטראכט דיא געטליכע השגחה אלס א המשך פון דעם געטליכען שכל'דיגען דיינקען, קומט דער רמב"ם צום שלוס, אז דיא דאזיגע השגחה מוז אויך אנגעווענדעט ווערען אויף דעם מענשען, וואס איז א בעל שכל. *) דער רמב"ם בעקעמפפט דעם געדאנק, אז גאט'ס השגחה לייגט זיך בלויז אויף דעם מ י ן און ניט אויף דעם יחיד. דא איז ער א מעהר לאגישער אריסטאטעליאנער וויא אריסטאטעלס גופא. דער מין איז בלויז אן „אידעע", א פארשטעלונג פון אונזער שכל, וועלכער האט אבער ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ. וויא קען גאט'ס השגחה זיין אויף דאס, וואס עס עקזיסטירט ניט? דיא השגחה מוז דארום זיין אויף דיא יחידים פון דעם מין, נאטירליך אויף דיא וואס האבען דערגרייכט דיא נויטהיגע מדרגה. (ולא יתכן שנאמר שהשגחה מינית לא אישית... אחר שאין שום נמצא ח ו ץ ל ש כ ל בלתי האישים, ובאלו האישים נדבק השכל האלהי,

*) עס איז כדאי צו בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס קאמענטאטאר ש ם ־ ט ו ב, זאגט גלייך אויפ'ן פלאץ, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא אריסטאטעלישע, און אז אריסטאטעלס האט גאר קיינמאל ניט געזאגט, אז גאט'ס השגחה ענדיגט זיך אויף אונזער וועלט. אריסטאטעלס מיינט אויך, לויט ש ם ־ ט ו ב, אז דער „אדם השלם", דער הויך־ענטוויקילטער מענש, איז דירעקט אונטער גאט'ס השגחה, און טאקע צוליעב דעם זעלבען טעם. וואס דער רמב"ם גיט אן (מורה נבוכים חלק שלישי, פרק י"ח, ש ם ־ ט ו ב).

אם כן ההשגחה אמנם היא באישים האלה. (מו"נ חלק ג', פרק י"ח).

* * *

וועגען דעם ענין פון גאָט'ס וויסען, גלויבט דער רמב"ם, אז גאָט ווייס אַלץ, מיט אַלע פּרטים, פון פאראויס און אז דאָס שטערט פון דעסטוועגען ניט דיא פרייע ברירה פון דעם מענשען. גאָט'ס וויסען איז אין גאַנצען אַנדערש וויא אונזער וויסען. „אונזער וויסען נעהמט זיך פון דיא ערפאַהרונגען און פּאַסירונגען; וואָס מעהר ערפאַהרונגען, אַלץ מעהר וויסען. ביי גאָט זיינען אַלע שפּעטערע פּאַסירונגען א המשך פון זיין פריהערדיגען וויסען. א רעזולטאַט פון זיין „מהות". גאָט קריגט אַלזאָ ניט קיין נייעם וויסען און ניט קיין צוגעקומענעם וויסען (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ"א). גאָט'ס וויסען איז ניט בע-שטימענד; זיא שליסט ניט אויס דיא מעגליכקייט פון אויס-וואהל. וויא אַזוי דאָס איז מעגליך, קענען מיר ניט וויסען, ווייל דאָס איז העכער פון אונזער השגה, וואָרים קוים וואָלטען מיר פערשטאַנען דיא נאַטור פון אַזאַ וויסען, וואָלטען מיר דאָך אויך געהאַט דעם דאָזיגען וויסען. פונקט וויא מיר קענען ניט בעגרייפען דעם מהות פון גאָט אַזוי קענען מיר אויך ניט בעגרייפען דעם מהות פון זיין וויסען, ווייל זיין וויסען איז ער.

די אַלע שוועריגקייטען פון דער דאָזיגער פראַגע שטאַמען דערפון, וואָס מיר מישען צונויף אונזער וויסען מיט גאָט'ס וויסען. מיר קענען ניט וויסען א צוקינפטיגע פּאַסירונג, סיידען ווען זיא איז אונפערמיידליך; דערפאַר מיינען מיר, אז אויך גאָט'ס וויסען פון דער צוקונפט מאַכט צוקונפטיגע פּאַסירונגען אונפערמיידליך. אין דער אמת'ן זיינען אונזער וויסען און גאָט'ס וויסען צוויי גאַנץ בעזונדערע זאַכען, וואָס האָבען צווישען זיך קיין שום שייכות ניט. מיר געברויכען דעם זעלבען וואָרט, ווייל מיר האָבען ניט קיין בעסערען. (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ', כ"ג).

* * *

דיא מיינונגען וועגען דער נבואה, זאָגט דער רמב"ם, זיינען דאָ דריי:

1) דיא מיינונג פון דעם נארישען המון. וועלכער גלויבט, אז גאט קען אויסקלייבען וועלכען מענשען ער וויל און מאכען איהם פאר א נביא. גאנץ גלייך צו ער איז א חכם אדער א נאר, יונג אדער אלט. ער דארף בלויז זיין א מענש פון גוטע מדות.

2) דיא מיינונג פון דיא פילאזאפען, וועלכע איז, אז נבואה איז א בעשטימטע פערפאלקאמענונג פון דער מענש־ליכער נאטור. דיא דאזיגע פאלקאמענהייט קען נאר עררייכען דער יעניגער, וועלכער האט געלערנט און געשטודירט, וועל־כער האט אויף אזא ארט ארויסענטוויקעלט זיין שכל פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט. לויט דער דאזיגער מיינונג קען א מענש זיך ניט לייגען שלאפען א פראסטער מענש און ערוואכען א נביא, אזוי וויא ער וואלט געפונען א מציאה. דער מענש וואס איז פאלקאם אין זיין שכל, אין זיינע גוטע מדות און אין דעם כח פון זיין פאנטאזיע, יענער איז דער נביא, יענער מ ו ז זיין דער נביא, ווייל יעדער מענש וואס איז אויף אזא אופן פארבערייטעט מוז זיין א נביא.

3) דיא דריטע מיינונג, און דאס איז דיא מיינונג פון דער תורה, וויא דער רמב"ם מיינט, איז דיא זעלבע וויא דיא מיינונג פון דיא פילאזאפען, מיט דעם קליינעם אונטערשיעד, וואס עס קענען זיך געפינען מענשען, וועלכע זיינען פארבע־רייטעט און ראוי צו נבואה און פון דעסטוועגען זיינען זיי ניט קיין נביאים. דיא פארבערייטונג אליין איז נאר ווייניג; עס דארף דערביי זיין אויך גאט'ס ווילען. ווארום דאס איז אזוי, איז איינע פון דיא זאכען וואס מיר פערשטעהען ניט. לויט דער נאטור פון דעם ענין דארף יעדער מענש, וואס איז פארבערייטעט דערצו זיין א נביא. (מורה נבוכים, חלק שני, פרק ל"ב).

נבואה איז אן השפעה פון גאט דורך דעם „שכל הפועל" פריהער אויף דעם מענשליכען שכל און דערנאך אויף זיין פאנטאזיע. דאס איז דיא העכסטע מדרגה וואס דער מענש קען דערגרייכען. דער נביא איז דער אמת'ער „אדם השלם", דער פאלקאמענער מענש. ווען דיא השפעה איז בלויז אויפ'ן שכל, דאן איז דער מענש נאר א חכם; ווען דיא השפעה איז

אי אויפ'ן שכל און אי אויף דער פאנטאזיע, דאן איז ער א נביא; ווען דיא פאנטאזיע אליין איז ענטוויקעלט, דאן איז ער א שטאאטס־מאן, א געזעצגעבער, א צויבערער און א שווארץ-קינסטלער (מו"נ חלק שני. פרק ל"ו, ל"ז).

דער רמב"ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל וועגען נבואה. ער טהיילט איין דיא נביאים אין מדרגות. וואס זיינען איינע העכער פאר דיא אנדערע. דיא נבואה פון מ ש ה'ן איז א קלאס פאר זיך, העכער פון דיא אלע אנדערע, וועלכע קיין מענש א חוץ איהם האט ניט דערגרייכט.

דער רמב"ם זוכט צו ערקלעהרען נבואה אויף א נאטירליכער וועג. דער תמצית פון זיינע רייד איז, אז דער נביא איז בלויז דער „אדם השלם" ביי וועמען אלע זיינע פעהיגקייטען, סאי דער שכל, סאי די פאנטאזיע, זיינען ענטוויקעלט אויף דער העכסטער מדרגה. דיא נבואה קומט אויפ'ן מענשען על פי רוב אין חלום אדער ווען ער געפינט זיך אין אן עקסטאטישען צושטאנד אויף דער וואהר. דאן איז דיא פאנטאזיע פריי און זיא ווערט ניט געשטערט פון דיא חושים. דאס איז וואס ער האט זיך פערטיעפט און דורכגעטראכט מיט זיין פאלשטענדיג ענוויקעלטען שכל, ווען ער איז אויף דער וואהר, זעהט ער אין בילדער און אין געשטאלטען דורך זיין פאלשטענדיג ענטוויקעלטער פאנטאזיע אין חלום אדער אין א חלום-עהנליכען צושטאנד. דיא איינציגע אויסנאהמע איז משה רבינו, וועלכער האט געזעהן זיינע נביאות אלע מאל אויף דער וואהר.

* * *

אין „מורה נבוכים" איז ניטא קיין ספעציעלע אבהאנדלונג איבער „השארת הנפש" (אונשטערבליכקייט). פון פערשיעדענע שטעלען אין דעם מורה נבוכים גופא און אין רמב"ם'ס אנדערע ספרים, קען מען אויסגעפינען זיין מיינונג וועגען דעם (זעה „שלטון השכל" פון א ח ד ה ע ם).

דיא אלע „גלגלים" זיינען לעבעדיגע און האבען בעזונדערע נשמות, וועלכע הייסען „שכליים נפרדים". דער ניעדריגסטער „גלגל", אונזער וועלט פון אונטער דער לבנה,

האט אויך א נשמה, וועלכע הייסט „שכל - הפועל“. דיא מענשליכע נשמה, דער שכל'דיגער טהייל פון איהר, שטאמט אב פון דעם דאזיגען „שכל הפועל“ (מו"נ, חלק שני, פרק ד').

ווען דער מענש קריעגט דיא נשמה איז זיא בלויז אין א צושטאנד פון מעגליכקייט; זיא האט דיא מעגליכקייט צו ווערען א ווירקליכקייט; זיא בעזיצט אן הכנה, א פארברייטונג, צו ווערען א ווירקליכקייט. דאס קען זיא ווערען נאר דאן, ווען דער מענש מיט זיין שכל בעגרייפט דעם „שכל הפועל“ און דורך דעם פעראייניגט ער זיך מיט איהם. דיא נשמה איז אלזא בלויז דאן אונשטערבליך, ווען זיא ווערט פעראייניגט דורך'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“. דער רמב"ם האלט זיך דא אן דעם זעלבען געדאנק, וויא אין זיין שיטה איבער השגחה. נאר דער הויך - ענטוויקעלטער מענש, וועלכער בעשעפטיגט זיך מיט דיא אייביגע פראגען און קען זיך פעראייניגען דורכ'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“ איז אונשטערבליך און אייביג. דיא מענשליכע נשמה אום צו ווערען אייביג דארף זיך קענען פעראייניגען מיט דער אייביגקייט. „דיא מענשליכע נשמות וואס בלייבען נאכ'ן טויט זיינען ניט דיא זעלבע, וואס דיא מענשען האבען גע-קראגען ביי זייער געבוירען. ביים געבוירען בעזיצט דיא נשמה בלויז א מעגליכקייט; דאס וואס בלייבט נאך דעם טויט איז שוין א ווירקליכקייט“. *) דער מענש דורך זיין פארשען און שטודירען האט איהר ארויסגעבראכט „מכח אל הפועל“. דערפון פאלגט, אז פרומקייט און גוטע מעשים אליין זיינען ניט גענוג, אז דער מענש זאל זיך ערווערבען אונשטערבליכקייט. דער עיקר איז דיא שכל'דיגע טהעטיגקייט בנוגע דיא אייביגע עקזיסטענצען. גלויבען אליין זיין דיא דאזיגע אמת'ן איז ווייניג; עס איז דערצו נויטהיג דיא ט ה ע ט י ג ק י י ט פון שכל, ווייל נאר דורך דער דאזיגער ט ה ע ט י ג ק י י ט ווערט דיא נשמה ארויסגערופען אין דער ווירקליכקייט (זעה „שלטון השכל“. פון אחד העם).

*) כי הנשמות הנשארות אחרי המות אינה הנשמה ההוה באדם כשיתהוה. שזאת ההוה בעת התהוותו היה כוח ההכנה לבד והדבר הנבדל אחר המות הוא הדבר המגיע בפועל (מו"נ חלק א', פרק ע').

עס פערשטעהט זיך, אז אזא משונה'דיגע, אריסטאקראַ־טישע און העכסט ברוטאלע אנזיכט פון אונשטערבליכקייט, וועלכע האט פעראורטהיילט דיא גאנצע מענשהייט צו פער־ניכטונג און האט איבערגעלאזען בלויז דיא יחידי־סגולה, דיא „איינציגע פון דור“, האט ארויסגערופען א פּראָטעסט און א שנאה געגען רמב“ם אין דיא אלע קרייזען, וועלכע זיינען ניט פערבלענדעט געוואָרען פון דעם רמבם“ס גרויסקייט.

פון אן עטהישען שטאנדפונקט איז עס באמת פיעל ערגער וויא א פאלשטענדיגע אבלייקענונג פון אונשטערבליכ־קייט. ווען אונשטערבליכקייט איז איבערהויפּט ניטא, דאן זיינען מיר אלע גלייכע יחסנים. ווען אונשטערבליכקייט ווערט אבער געגעבען בלויז צו דיא פילאזאפען איז עס אן אונערטרעגליכער גייסטיגער אריסטאקראטיזם.

עס איז אהן צווייפעל, אז דעם רמב“ם'ס פעראכטונג צו דעם „המון“ האט פיעל בייגעטראגען צו זיין אנזיכט וועגען אונשטערבליכקייט. מען מוז אבער צוגעבען, אז ער איז דערצו געצוואונגען געוואָרען דורך זיין לאָגיק.

* * *

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט דער רמב“ם געגלויבט, אַז די אידען האָבען אין די אַמאָליגע צייטען גע־וואוסט פון די אמת'ע חכמות און די אמת'ע פילאָזאָפיע, וועלכע זיינען אָבער צוליעב די צרות און צוליעב דעם גלות פערגעסען געוואָרען. פון דער נייער אידישער פילאָזאָפיע האלט ער גאַנץ ווענִיג. ער מאכט בלויז אַן אויסנאַהמע מיט מאנכע אידישע פילאָזאָפען פון א נ ד א ל ו ז י ע ן, ש פּ א נ י ע ן. עס איז ניט קלאָהר ווע מען ער מיינט מיט דיא אנדאלוזיער פילאָזאָפען, אָבער עס ווייזט אויס, אז ער מיינט דערמיט א ב ן ד א ו ד.

וועגען די אנדערע אידישע פילאָזאָפען, „ווי מאנכע פון די גאונים און איינִיגע פון דיא קאראאימען“, זאָגט דער רמב“ם, אז זיי האָבען זייערע מיינונגען און פילאָזאָפּרייען איבערגענומען פון די מאהאָמעדאנער. דיא מאהאָמעדאנער,

ווידער האָבען זיי איבערגענומען פון דיא קריסטליכע גריכען און סיריער.

ווען דאָס קריסטענטהום האָט זיך אָנגעפאַנגען צו פערשפרייטען צווישען די דאָזיגע פעלקער, דערצעהלט דער רמב"ם, האָבען זייערע געלעהרטע גענומען איינזעהן, אז די נייע אמונה שטימט ניט איין מיט די לעהרען פון דער גריכישער פילאָזאָפיע. זיי האָבען דעריבער גענומען אויסטייטשען דיא פילאָזאָפיע אַזוי, אַז זיא זאָל זיך צופאַסען צו דיא לעהרען פון זייער תורה. וואָס עס האָט זיך געפּאַסט פאַר זייער אמונה אָדער וואָס איז ניט געווען אין געגענזאַץ צו איהר האָבען זיי אָנגענומען ; די איבריגע האָבען זיי פאַרוואַרפען. זיי, די דאָזיגע געלעהרטע, האָבען אפילו בעהויפּטעט, אַז זיי זיינען געקומען צו זייערע געדאַנקען ניט וועהרענדיג בעאיינפלוסט פון זייערע רעליגיעזע איבערצייגונגען, אָבער דאָס איז ניט אמת : אונבעוואוסט פאַר זיך אַליין האָבען זיי אָנגענומען דאָס, וואָס עס האָט זיך געפּאַסט פאַר זייער אמונה און פערוואָרפען דאָס, וואָס עס האָט זיך ניט געפּאַסט.

ווען דער מאַהאַמעדאַניזם איז ערשיענען און דיא מאַהאַמעדאַנער האָבען זיך גענומען צו איבערזעצען די דאָזיגע פילאָזאָפישע ספרים, האָבען זיי אויך איבערזעצט די נייע פּרושים און אויסטייטשונגען, מיינענדיג, אַז דאָס גופא בעלאַנגט צום פילאָזאָף (אריסטאָטעל'ן). די אַראַבער האָבען אַלזאָ ניט געקראָגען די ריינע אריסטאָטעלישע פילאָזאָפיע, נאָר מיט דיא הוספות פון די קריסטליכע גריכען און סיריער. זיי, פון זייער זייט, האָבען ווידער גענומען אויסטייטשען די פילאָזאָפיע אַזוי, אַז זי זאָל זיך פּאַסען צו זייערע רעליגיעזע מיינונגען.

דער רמב"ם רופט די דאָזיגע פילאָזאָפען „מדברים" (מוטאַקאַלימון), ווייל זיי האָבען געזוכט צו צופאַסען די פילאָזאָפיע צו דעם ו ו א ר ט פון זייערע תורות. „דער סך הכל איז, אז די ערשטע „מדברים", סאַי די קריסטליכע גרי־

כען סאי די מאהאמעדאנער, האבען זיך ניט גערעכענט אין זייער פילאזאפיע מיט דעם, וואס עס א י ז, נאר זיי האבען זיך געקליגט אויסצוגעפינען ו ו י ע ס ד א ר ף ז י י ן, כדי עס זאל שטימען מיט זייער פריהערדיגער אנגענומענער מיינונג". *) זיי האבען ניט געבויט די טהעאריע לויט די פאקטען, נאר זיי האבען פערדרעהט די פאקטען צוליעב זייער טהעאריע.

דאס אליין וואלט שוין געווען גענוג פאר דעם רמב"ם צו פערווארפען זייער פילאזאפיע. א פילאזאפיע, וואס איז א דיענסט ביי דער אמונה, איז פאר איהם קיין פילאזאפיע ניט. דער מענשליכער שכל דארף ניט זיין געפענטעט אין זיינע פארשונגען צוליעב אנגענומענע מיינונגען און גלויבענס. דער רמב"ם, ווי מיר ווייסען שוין „טייטש אויך אוים", אבער ניט די פילאזאפיע, נאר דעם „געשריעבענעם ווארט"...

נאך דעם ווי דער רמב"ם גיט איבער אין קורצען די היסטאריע פון דער קריסטליכער גריכיש-סירישער און דער אראבישער פילאזאפיע, נעהמט ער זיך פערנאנדערגליעדערען און קריטיקירען די דאזיגע פילאזאפיע. זיין קריטיק איז טיעף, שארף און אונ'ברחמנות'דיג. ער ברייננגט דארטען צוועלף הויפט יסודות, די לעצטע פון וועלכע איז זייער בעהויפטונג, אז מען קען זיך ניט פערלאזען אויף די חושים. „דאס", זאגט דער רמב"ם סארקאסטיש, „איז פאר זיי נויטהיג. ווען מען בעווייזט זיי, אז זייערע בעהויפטונגען שטימען ניט מיט דיא פאקטען וויא מיר ערפאהרען זיי דורך דיא חושים, האבען זיי א פארטיגען תירוץ, אז די חושים קען מען ניט טרויען" (מו"נ. חלק א', פרק ע"ג).

---

*) כלל, סוף דבר, כי כל המדברים הראשונים מן היונים המתנצרים ומן הישמעאלים לא נמשכו אחר הנראה מעניין המציאות תחילה בהקדמותיהם, אבל י ש ת כ ל ו א י ך צ ר י ך ש י ה י ה ה מ צ י א ו ת עד שתהיה ממנו ראיה על אמתת זה הדעת (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"א.

דאָן ברייננט דער רמב"ם זייערע בעווייזע, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען. ער ברייננט זייערע זיבען אַזעלכע ראיות און בעווייזט, אַז זיי בעווייזען גאָרניט. דיא זיעבעטע ראיה איז: „אויב די וועלט איז פון אייביג, דאַן איז דאָך די צאָהל פון דיא געשטאָרבענע מענשען אונענדליך. דאָס וועט דאָך הייסען, אַז עס עקזיסטירט אַן אונענדליכע צאָהל פון נשמות, און אַן אונענדליכקייט אין דער ווירקליכקייט איז דאָך אונמעגליך".

דער רמב"ם חוק'ט פון אזא מין „בעווייז" ; ער זאָגט: „דאָס איז א זאָנדערבאַרער וועג, וויא צו ערקלעהרען איין זאך וואָס מען וויים ניט מיט אַנאַנדער זאך, וואָס מען וויים נאָך ווייניגער. אויף דעם פאַסט זיך דער בעקאַנטער ווער־טעל: דיין עדות ברויכט אַן עדות. ער ברייננט א ראיה פון אונשטערבליכקייט, אקוראַט ווי ער וואָלט אין דעם געווען זיכער, ווי ער וואָלט וויסען ווי עס בלייבט איבער און וואָס עס בלייבט איבער. אויב די טענה איז געריכטעט געגען אזא פילאָזאָף, וואָס גלויבט אין דער אייביגקייט פון דער וועלט און גלויבט אין דער זעלבער צייט אויך אין דער אונשטערבליכקייט פון דער נשמה ,דאַן דאַרף מען דאָך פריהער וויסען, וואָס ער פערשטעהט אונטער אונשטערב־ליכקייט. מאַנכע פון די לעצטע פילאָזאָפען האָבען שוין די פראַגע פערענטפערט: די נשמות וואָס בלייבען זיינען ניט קיין קערפערס, וואָס פערנעהמען פּלאַץ, און די אונמעגליכ־קייט פון אונענדליכקייט ליעגט זיך דארום ניט אויף זיי". (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"ה).

דאַן נעהמט זיך דער רמב"ם צו אַנאַליזירען זייערע באַ־ווייזע וועגען דער איינהייט פון גאָט. זייער ערשטער באַוויז איז, אַז אויב עס וואָלטען געווען צוויי געטער, וואָלט געקענט מעגליך זיין, אַז א זאך זאָל זיין איז איין און דער זעלבער צייט אין צוויי געגענגעזעצטע צושטענדע. א זאך וואָלט, למשל, געקענט זיין אי וואַרעם אי קאַלט אין איינער און דער זעלבער צייט. וואַרעם, ווייל אזוי וואָלט געוועלט איין גאָט, און קאַלט.

ווייל אזוי וואלט געוועלט דער צווייטער. דאס איז דאך אבער אונמעגליך.

דאס, זאגט דער רמב"ם, וואלט געווען אן ארגומענט, ווען מען זאל זיך האלטען אן זייער טעאריע פון אטאמען, אז די גאנצע וועלט, די וועלט פון גלגלים און די וועלט פון אונטער דער לבנה, בעשטעהען פון די זעלבע מינים אטאמען. ווי וועט אבער זיין, ווען איינער האלט זיך אן די מיינונג פון אריסטא־טעלסען, אז די וועלט פון די גלגלים באשטעהט פון אן אנדער מין מאטעריע, פון דעם „פינפטען עלעמענט"? דאן קען מען דאך זאגען, אז עס זיינען דא צוויי געטער: איינער וואס איז ממונה אויף די אויבערשטע וועלטען און איינער וואס האט צו־זאגען אויף דער אונטערשטער וועלט. אזוי אנאליזירט דער רמב"ם אלע זייערע באווייזע וועגען דער איינהייט פון גאט און קומט צום שלוס, אז זיי האלטען ניט אויס קיין קריטיק ((מו"נ, חלק א, פרק ע"ה).

דאן געהט ער אריבער צו זייערע ראיות וועגען דער אונ־קערפערליכקייט פון גאט. דער רמב"ם איז מיט זיי ניט צו־פריעדען: ער געפינט, אז זיי זיינען נאך שוואכער, ווי זייערע ראיות וועגען גאט'ס איינהייט (מורה נבוכים, חלק א, פרק ע"ו).

די גאנצע פילאזאפיע פון די „מדברים" געפעלט ניט דעם רמב"ם. זייערע באווייזע און זייערע ארגומענטען זיינען נאר גוט פאר מענשען, וואס ווייסען ניט דעם חלוק צווישען דעם לאגישען דענקען, וואס איז באגרינדעט אויף פאקטען און פוסטע סאפיזמען.

ווען עס וואלט געקענט בעוויזען ווערן אז די וועלט איז א בע־שאפענע, וואלט מען ניט געדארפט האבען קיין אנדער בעוויין אויף דער עקזיסטענץ פון גאט. דאס קען אבער ניט געטהאן ווערען: „די שעפפונג פון דער וועלט קען ניט בעוויזען ווערען מיט אן אונבעשטרייטבארען בעוויין; דאס איז א זאך, וואס שטעהט העכער פון דעם מענשליכען שכל*.) וויבאלד אבער,

---

*) שזאת השאלה, רצוני לאמר קדמות העולם או חדושו, לא יגיעו אליה במופת חותך ושהיא מעמד שכלי (מו"נ, חלק א', פרק ע"א.)

אז דאס קען ניט בעוויזען ווערען, טאַ ווי אַזוי קענען מיר אויף דעם בויען די עקזיסטענץ פון גאָט? עס וועט אויסקומען, אַז אויב די וועלט איז א בעשאַפענע איז דאַ א גאָט און אויב די וועלט איז אַן אייביגע, איז, חס ושלום, קיין גאָט ניטאַ. „איך האַלט זיך דעריבער אַן די אַרגומענטען פון די פילאָזאָפען (פון אַריסטאָטעלסען און זיינע תלמידים), וועלכע בעוויזען די עקזיסטענץ, די איינהייט און די אונקערפּערליכקייט פון גאָט אפילו ווען מען זאָל אַננעהמען, אַז די וועלט איז אייביג. ניט ווייל איך גלויב, אַז די וועלט איז אייביג, אין דעם געה איך זיך מיט די פילאָזאָפען פאַרנאַנדער, אָבער איך געברויך זייערע אַרגומענטען. אין קורצען איז אַזוי: די וועלט איז אָדער אייביג אָדער בעשאַפען. אויב זי איז בעשאַפען מוז זיין א גאָט, וואָרים אַ שעפּפונג מוז האָבען אַ שעפּפער. אויב די וועלט איז פון אייביג, מוז בעוויזען ווערען, אַז עס איז סאַי-ווי־סאַי פאַראַנען אַן אונקערפּערליכע, איין־איינציגע, אונפערענדער־באַרע ערשטע אורזאַכע, און דאָס איז גאָט". (מו"נ., חלק א, פרק ע"א).

פריהער פאַר אַלץ איז נויטיג צו בעגרינדען די עקזיסטענץ פון גאָט אויף אַזעלכע בעווייזע, וואו עס קענען גאַר קיין חלוקי דעות ניט זיין, וועלכע זיינען בעגרינדעט אויף דער נאַטור פון דער וועלט, בעווייזע וואָס קומען ניט אין קאָנפליקט מיט אונזערע חושים און אונזער שכל. געלינגט אונז דאָס, קענען מיר זיך ערשט דאַן נעהמען צו דער פראַגע, צו די וועלט איז אַן אייביגע אָדער אַ בעשאַפענע. דער רמב"ם בענוצט זיך דאַרום מיט די אַריסטאָטעלישע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאָט, אַננעהמענדיג א ו י ף א ו ו י ל ע די השערה, אַז די וועלט איז אַן אייביגע. דאַן, ווען ער וועט פאַרטיג דערמיט, פערוואַרפט ער די אַריסטאָטעלישע השערה וועגען דער אייביגקייט פון דער וועלט און האַלט זיך ביי דער מיינונג, אַז די וועלט איז אַ בעשאַפענע.

די וויכטיגסטע ראיה אויף דער עקזיסטענץ פון גאָט, וואָס דער רמב"ם געברויכט, איז אונז שוין בעקאַנט. דעם זעלבען בעווייז האָט שוין א ב ר ה ם א ב ן ־ ד א ו ד גע־

ברויכט פאר איהם. ער איז דער אַריסטאָטעלישער בעוויז, וואָס ווערט בעגרינדעט אויף דעם מעכאַנישען געזעץ פון בעוועגונג. יעדער קערפּער וואָס בעוועגט זיך מוז האָבען אַ בעוועגער; דער בעוועגער מוז האָבען אַ צווייטען בעוועגער, דער צווייטער אַ דריטען און אַזוי כסדר ביז מיר מוזען ענדליך קומען אין אונזער שכל צו דעם ערשטען בעוועגער, וואָס מוז אַליין בלייבען אונבעוועגט, ווארים אַז ניט, מוז ער דאָך אויך האָבען אַ בעוועגער· דער דאָזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער רמב"ם געברויכט דעם זעלבען בעוויז וואָס א ב ן־ד א ו ד, אָבער ער בעהאַנדעלט איהם ברייטער, סיסטעמאַ-טישער און אויספיהרליכער. פריהער ברענגט ער זעקס און צוואַנציג פּאָסטולאַטען (הקדמות). און אויף זיי בויט ער זיין לאָגישען בנין. אַלע בעוועגונגען, וואָס קומען פאָר אויף דער וועלט, ענדיגען זיך מיט די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפּערס. לאָמיר נעהמען אַ ביישפּיעל: „דער שטיין ווערט בעוועגט פון שטעקען, דער שטעקען פון האַנד, די האַנד פון די מוסקולען, די מוסקולען פון די בלוט-געשיר, די בלוט-געשיר פון די נערוועז, די נערוועז פון די נאַטירליכע וואַרעמקייט, די נאַטירליכע וואַרעמקייט פון דעם בעל־חי. ער איז די ערשטע סבה פון דער בעוועגונג פון דעם שטעקען, אָבער ער האָט דערביי אַ ציעל, לאָמיר זאָגען, צו פערמאַכען מיט דעם שטיין אַ לאָך, פון וואַנען עס בלאָזט אַ ווינד. דער ווינד קומט פון די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפּערס (גלגלים). און ווען מיר קומען ענדליך צום „גלגל“ מוז ער אויך האָבען אַ בעוועגער.

דער דאָזיגער בעוועגר מוז זיין אָדער א י ן דעם הימעלישען קערפּער אָדער א ו י ס ע ר ה א ל ב איהם. אויב ער איז אויסערהאַלב איהם, מוז ער זיין אָדער אַ קערפּער אָדער ניט קיין קערפּער. אויב ער איז אין איהם, מוז ער זיין אָדער אַ קראַפט וואָס פערשפּרייט זיך איבער'ן גאַנצען קער-פּער אַזוי ווי היץ און קען צוטיילט ווערען מיט דעם קערפּער, אָדער אַ קראַפט וואָס קען ניט צוטיילט ווערען, ווי די נשמה· אויב דער בעוועגער איז אַ קערפּער אויסערהאַלב דעם

גלגל, מוז ער דאך גופא אויך האבען א בעוועגער און אזוי ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך.

אויב דער בעוועגער איז א קראפט אין דעם גלגל גופא, קען דיא בעוועגענדע קראפט ניט זיין אונענדליך, ווייל דער גלגל איז א קערפער און א קערפער וואס איז ענדליך קען ניט ארויסגעבען קיין אונענדליכע קראפט: די בעוועגונג פון „גלגל“ וואלט אויף אזא אופן געמוזט אויפהערען.

אויב אפילו די בעוועגענדע קראפט איז אן אונטיילבארע ווי די נשמה, קען די בעוועגונג אויך ניט זיין קיין אייביגע און שטענדיגע. ווייל א זאך וואס קען זיך אמאל יע און אמאל ניט בעוועגען, מוז זיך אמאל געפינען אין רוהע, ווען עס איז ניטא קיין אורזאכע וואס רופט ארויס די בעוועגונג.

מיר מוזען אלזא זאגען, אז דער בעוועגער פון די גלגלים איז א קראפט אויסערהאלב זיי, וואס ווערט אליין ניט בעוועגט. ער מוז אויך זיין איינער, אונענדליך, אונקערפערליך און אויך אויסערהאלב דער צייט, ווייל צייט איז נאר שייך, וואו עס איז דא בעוועגונג (מורה נבוכים, חלק שני, פרק א׳).

וואס אנבעלאנגט צו דער פראגע ווענען דער וועלט־שעפפונג, זאגט דער רמב"ם זיינען דא דריי מיינונגען:

1) די מיינונג פון דער תורה, אז אלץ, סאי די העכערע און סאי די נידעריגע וועלטען, איז בעשאפען געווארען פון גארניט. אפילו די צייט איז אויך בעשאפען געווארען, ווארים צייט איז דער אויסדרוק פון בעוועגונג, און ווען קיין בעוועגונג איז ניט געווען, האט אויך קיין צייט ניט געקענט זיין.

2) די צווייטע מיינונג איז די פלאטאנישע. די וועלט איז א בעשאפענע, אבער גאט האט איהר ניט געקענט בעשאפען פון גארניט. דאס איז אן אונמעגליכקייט פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז א זאך זאל זיין און ניט זיין אין איינער און דער זעלבער צייט; פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז גאט זאל בעשאפען נאך א גאט צו זיך; פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז גאט זאל מאכען, אז דער „אלכסון“ פון א פיער־עק זאל זיין גלייך צו דעם זייט פון פיער-עק. דאס איז א נאטירליכע אונמעגליכקייט, וואס דאס בעווייזט בשום אופן ניט

א פערמינערונג אין גאָט'ס קענען. זיי זאגען דעריבער, אז עס האט עקזיסטירט אן אייביגע מאַטעריע, פון וועלכע אַלץ איז בעשאַפען געוואָרען. די הימעלשע קערפּערס זיינען אויך געמאַכט געוואָרען פון דער דאָזיגער מאַטעריע און זיינען דאָרום אויך אונטערוואָרפען דעם געזעץ פון זיין און אונטער־געהן. זייער זיין קומט ניט פון גאָרניט און זייער אונ־טערגעהן איז ניט קיין פערשווינדען אין גאָרניט. דיא מאַ־טעריע קען ניט פערשווינדען. זיא בייט בלויז איהרע פאָרמען. דער חלוק צווישען די מיינונג פון דער תורה און די מיינונג פון פּלאַטאָ בעשטעהט אין דעם, וואָס לויט דער ערשטער איז אַלץ בעשאַפען געוואָרען פון גאָרניט, וועהרענד לויט דער לעצטער איז אַלץ בעשאַפען געוואָרען פון דער מאַטעריע.

3) דיא דריטע מיינונג איז דיא אַריסטאָטעלשע. דיא אור־מאַטעריע איז אויביג, אין דעם קומען זיי זיך צוזאַמען מיט דיא פּלאַטאָניקער. אָבער אויך בעוועגונג און צייט זיינען אייביג. דיא אויבערסטע און אונטערסטע וועלטען זיי־נען אייביג און ניט אונטערוואָרפען דעם געזעטץ פון זיין און פערגעהן. דיא ענדערונגען וואָס קומען פאָר אויף דער ערד נעהמען זיך דערפון, וואָס דיא מאַטעריע האַלט כסדר אין בייטען איהרע פאָרמען. דער עצם מאַטעריע בלייבט אָבער שטענדיג דער זעלביגער. גאָט איז דיא אורזאַכע פון דיא וועל־טען, וועלכע ער האָט אַרויסגערופען מיט זיין ווילען. און אַזוי וויא זיין ווילען איז אייביג און אונפערענדערבאַר, דאָרום מוז אויך דיא וועלט זיין אויביג, אָהן אַן אַנפאַנג און אָהן אַן ענדע (מו"נ, חלק ב', פרק י"ג).

דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם ענין. ער זוכט צו בעקעמפּפען די ראיות פאַר דער אייביגקייט פון דער וועלט. ער ברייננט אויך ראיות און אַרגומענטען צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז א בעשאַפענע, און גיט צו, אז אויך זיי זיינען ניט איבערצייגענד. ער קומט צום שלוס, אז ביידע השערות, סײַ די השערה, אז די וועלט איז אייביג, סײַ די השערה, אז די

וועלט איז בעשאפען, זיינען פערבונדען מיט שווערינקייטען, אבער די טענות געגען דער ערשטער זיינען שטארקער.*)

דער הויפט - טעות, וואס דיא אנהעננער פון דער אייביגקייט פון דער וועלט מאכען, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי ברענגען ראיות פון דיא נאטירליכע געזעצע וויא זיי זיינען איצטער, נאכדעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, אויף א צייט, ווען זי האט נאך ניט עקזיסטירט און די אלע געזעצע זיי־נען נאך דאמאלס, פאלגליך, ניט געוועזען גילטיג. מיר לייקענען ניט אפ די איינענשאפטען פון דער מאטעריע, ווי מיר בעגריי־פען איהר איצטער, דאס הייסט, נאכדעם ווי זי עקזיסטירט שוין; מיר לייקענען אויך ניט אפ די געזעצע פון דער בעווע־גונג. אונז פאלט גאר ניט איין די פערלייקנונג פון אונזערע חושים און די אלע נאטירליכע ערשיינונגען. מיר זאגען אבער, אז דאס אלץ איז בעשאפען געווארען פון גארניט, און אז די דא־זיגע אלע געזעצע פאנגען זיך ערשט אן מיט דער שעפפונג. מען קען ניט אנווענדען די געזעצע פון דאס עקזיסטירענדע אויף דעם וואס עס האט ניט עקזיסטירט; מען קען ניט ברענגען קיינע ראיות דערפון וואס עס א י ז אויף א צושטאנד פון נ י ט־ז י י ן. מיר ווייסען ניט און קענען ניט וויסען, וואס עס איז געוועזען איידער דיא שעפפונג איז ארויסגערופען געווארען, אבער מיר ווייסען, אז דיא געזעצע פון דעם היינטיגען ז י י ן קענען ניט ווערען אנגעווענדעט אויף דעם נעכטיגען נ י ט־ז י י ן. (מו"נ, חלק שני, פרק י"ז).

* * *

דער רמב"ם האט זיך ניט געשטעלט דיא אויפגאבע צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז דוקא בעשאפען געווארען; זיין אויפגאבע איז א פיעל קלענערע: צו בעווייזען, אז זיא מוז ניט זיין דוקא אן אייביגע. "מיר פרובירען ניט בעווייזען,

*) שכמו שתתחיב לנו קצת הרחקה באמונת החדוש, כן תתחייב הרחקה יותר גדולה ממנה באמונת ההקדמות (מו"נ, חלק שני, פרק ט"ז).

אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען; מיר ווילען בלויז דערוויינזען, אז עס איז מ ע ג ל י ך דאס זיא איז בעשאפען געווארען און אז דאס איז ניט געגען דער נאטור (מו"נ, חלק ב', י"ז).

דער רמב"ם האט געזוכט צו צוקלאפען דיא ארגומענטען פאר דער איביגקייט פון דער וועלט, וועלכע אריסטאטעלס און זיינע תלמידים האבען ארויסגעשטעלט. אבער מען קען ניט זאגען, אז דאס איז איהם איין גאנצען געלונגען; דער רמב"ם אליין בעהויפטעט עס גאר ניט. דער רמב"ם האט געטאהן איין בעצוג צו דער דאזיגער פראגע דאס זעלבע, וואס ער טהוט אזוי אפט איין בעצוג צו אנדערע פראגען. ווען ער געפינט קיין אויסוועג ניט: ער ערקלעהרט עס פאר אן „ענדליכע - פראגע". וועלכע דער מענשליכער שכל קען ניט דערגרונטעווען. ממילא איז אויסגעקומען, אז בנוגע דער פראגע פון דער איביגקייט פון דער וועלט האט זיך דער רמב"ם געשטעלט אויף א פעסטערען און זיכערערען באדען ווי אריסטאטעלס: וועהרענד דער לעצטער האט געפּרובירט געבען א פ א ז י ט י װ ע ן ענטפער אויף דער פראגע, האט זיך דער רמב"ם אין גאנצען ענטזאגט דערפון. ער האט איהר ערקלעהרט פאר איינע פון יענע „ענדליכע פראגען", וועלכע קאָנען ניט בעוויעזען ווערען מיט אונבעשטרייטבארע ראיות אויף אזא אדער אויף אן אנדער אופן.

דער רמב"ם איז דערצו געצוואונגען געווארען. ווארים קוים נעהמט ער אן דיא איביגקייט פון דער וועלט אין דעם זינן וויא אריסטאטעלס האט עס פערשטאנען, בלייבט קיין ארט ניט פאר אירגענד וועלכע רעליגיאן. בעקעמפפענדיג דיא איביגקייט פון דער וועלט און בעווייזענדיג דיא מ ע ג ל י כ ק י י ט פון א בעשאפענער וועלט, וואס זאל פון דעסטוועגען ניט זיין להיפוך פון אריסטאטעלס' פיזיק און מעטא־פיזיק. האט דער רמב"ם געמיינט צו כשר'ן דעם אריסטאטעליאניזם פאר דער רעליגיאן.

מאנכע פון די קריסטליכע פילאזאפען, ווי ט ה א מ א ס א ק ו ו י נ א ס, האבען זיך בענוצט מיט דעם רמב"ם'ס

„מורה נבוכים", וועלכער איז איבערזעצט געווארען אין לאַ־טייניש, און האבען כשר געמאכט דעם אריסטאטעליאניזם אויך פאַר דעם קריסטענטהום, וועלכער האט געזעהן א גע־פעהרליכע סכנה פאַר זיך אין דיא לעהרען פון אריסטאטעלס.

דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים" האט אלזא געהאט א גרויסע ווירקונג ניט בלויז אויף דעם ווייטערען גאנג פון דער אידישער פילאזאפיע, נאר אויך אויף דער קריסטליכער וועלט.

XVII.

די‎א עטהיק פון רמב"ם. ניט גוט און שלעכט נאר אמת און שקר איז דער יסוד פון מאראל. דער פאלקאמענער מענש און דיא נעזעלשאפט. דיא מענשהייט ווערט אייננעטהיילט אין זעקס קלאססען. אלץ וואס איז בעשאפען געווארען איז גוט. שלעכטס איז ניט בעשאפען געווארען; עס איז בלויז אן אבוועזענהייט פון גוטס.

דעם רמב"ם'ס שטה אין עטהיק איז אין פאלשטענדיגען איינקלאנג מיט זיין גאנצער פילאזאפישער שטה, וואו דער שכל פערנעהמט דעם צענטראלען פונקט. מיר האבען שוין געזעהן, אז בלויז יענע מענשען וואס האבען ארויסענטוויקעלט זייער שכל פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט און זיינען פעהיג צו בעגרייפען די אייביגע אמת'ען, בלויז זיי זיינען זוכה צו אונשטערבליכקייט. מיר האבען אויך געזעהן, אז בלויז די דאזיגע הויך־ענטוויקעלטע מענשען, דער „אדם השלם", זיינען זוכה צו זיין אונטער גאט'ס השגחה און אז פון זיי קומען ארויס די נביאים. גאט איז, אזוי צו זאגען, ריינער שכל; דער אוני־ווערזום א שכל'דיגע געשעהענים, וואס איז א פּראדוקט פון דעם געטליכען ריינעם דיינקען. דער מענש קען זיך בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל" און אויף אזא ארט זיך פעראייניגען מיט דער אייביגקייט, אבער נאר דאמאלס, ווען ער האט זיין מעגליכען שכל ארויפגעארבייט צו דער מדרגה פון א ווירקליכען שכל.

דערפון פאלגט, אז די העכסטע מענשליכע שטרעבונג דארף זיין די פאלשטענדיגע ענטוויקלונג פון זיין שכל, ווייל

נאר דורך דעם קען ער ערדייכען זיין איינציגען און אמת'ען גליק. דאס העכסטע גוט פאר א מענשען איז דארום צו בעגריי־פען וואס מעהר און טיעפער פון די אייביגע אמת'ען (מושכלות). אלץ וואס פיהרט דערצו איז גוט, און אלץ וואס ווירקט געגען דעם איז שלעכט. שלעכטע תאוות און שלעכטע מדות זיינען נאר דערפאר שלעכט, ווייל זיי שטערען דעם מענשען אין דער עררייכונג פון דעם דאזיגען ציעל. ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה פון דעם „אדם־השלם", וואו זיין שכל קען זיך בעהעפטען מיט די אייביגע אמת'ען, עקזיסטירען מעהר פאר איהם ניט גוט און שלעכט. דאס דארף ניט שלעכט פערשטאנען ווערען. דער רמב"ם מיינט ניט, אז דער „אדם השלם" שטעהט „פון יענער זייט פון גוט און שלעכט", צו געברויכען נ י ט ש ע ס אן אויס־דרוק; אז דעם „אדם השלם" איז אלץ ערלויבט צו טאהן, אז פאר איהם איז שוין מעהר ניטא קיין „מען־טאר־ניט". דער רמב"ם מיינט, אז ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה, ווערען ממילה ביי איהם פערשוואונדען אלערליי תאוות און קערפערליכע פערלאנגען און דעריבער איז שוין ביי איהם מעהר ניט שייך גוט און שלעכט. ער שטעהט א י־ב ע ר און ה ע כ ע ר פון דעם, און ער קען זיי גאר ניט בעג־רייפען. ער וויים ניט מעהר פון גוט און שלעכט; ער וויים בלויז פון א מ ת און ש ק ר. אמת איז גוט; שקר איז שלעכט. ניט גוט און שלעכט, אלזא, נאר א מ ת און ש ק ר איז דער י ס ו ד פון דער מענשליכער אויפפיהרונג. אמת און שקר ווערט דא געמיינט ניט אין עטהישען זינן, נור אין שכל'דיגען. א שכל'דיגער אמת אדער א שכל'דיגער שקר, ווימען און אונוויסען.

דעם דאזיגען געדאנק ווידערהאלט דער רמב"ם מעה־רערע מאל. „מיט יאהרען צוריק", דערצעהלט ער, „האט מיר א געלעהרטער געשטעלט א שווערע פראגע: „ווי עס ווייזט אויס פון דעם פראסטען פשט פון פסוק", האט ער געפרעגט, „איז דער מענש בעשאפען געווארען ווי די איבריגע חיות אהן שכל און אהן געדאנקען, און ער האט ניט געוואוסט דעם חלוק

צווישען גוט און שלעכט. ווען ער האָט געזינדיגט, עססענדיג פון עץ הדעת, האָט מען איהם, קומט אויס, געשטראָפט מיט דאָס בעסטע וואָס ער פערמאָגט, — מיט'ן שכל. איז דאָס דען אַ בעשטראָפונג?"

דער תמצית פון רמב"ם'ס ענטפער אויף דער דאָזיגער הארבער קשיה איז: איידער דער מענש האָט געזינדיגט איז ער געשטאַנען אויף יענער הויכער מדרגה, וואו ער האָט גע־וואוסט בלויז פון אמת און שקר אבער ניט פון גוט און שלעכט. נאָד זיין זינדיגען, צוליעב דעם וואָס אין איהם האָבען זיך ערוועקט קערפּערליכע פערלאַנגען, איז ער גע-זונקען און האָט אָנגעפאַנגען צו בעגרייפען גוט און שלעכט. „ער האָט אָנגעפאַנגען צו זעהן די מיאוסקייט פון אַ זאַך, אין וועלכע ער האָט פריהער קיין מיאוסקייט ניט גע־זעהן" (אבל נתחדש בו עניו אחר שגינה בו, מה שלא היה מגנהו קודם). דאָס וואָס שטעהט אין פסוק אז נאָכ'ן עסען פון „עץ הדעת" זיינען זיי געוואָרען „כאלוהים" מיינט עס ניט געטער, נאָר הערשער אדער געזעטצגעבער, ווייל גוט און שלעכט זיינען נאָר „מפורסמות", קאָנוועציאָנעל, און אין דער נאַטור פון די זאכען איז ניטאָ גוט און שלעכט, נאָר אמת און שקר (ואין בהכרחי טוב ורע כלל, אבל שקר ואמת). דאָס איז אַלזאָ געווען אַ שטראָף (מו"נ, חלק א, ב).

רייידענדיג וועגען דער אויפגאַבע פון דער תורה, זאָגט דער רמב"ם ווידער ארויס דעם זעלביגען געדאַנק, אָבער פיעל ברייטער און אויספיהרליכער: די כונה פון דער תורה איז אַ דאָפּעלטע: צו פערפערטיגען די נשמה (תקון הנפש) און צו פערפערטיגען דעם גוף (תקון הגוף). דער תקון פון דער נשמה בעשטעהט אין דעם, וואָס די תורה גיט דעם עולם אמת'ע מיי־נונגען לויט זיין השגה נאָד. וועגען מאַנכע פון די דאָזיגע זאכען איז די תורה קלאָר און וועגען אנדערע רעדט זי אין אַלעגאָריען, ווייל דער פּראָסטער עולם קען ניט פערשטעהן די זאכען ווי זיי זיינען.

דער „תיקון הגוף" בעשטעהט אין דעם, וואָס די תורה זאָרגט זיך און גיט געזעצע וועגען דעם עקאָנאָמישען און סאָ־

ציאַלעז לעבעז פוז דעם מענשעז. מענשעז זאָלעז איינע די אַנ־דערע ניט בערויבעז; זיי זאָלעז ניט טהאָז וואס זיי געפעלט. וואס זיי ווילעז און קענעז. נאר דאס וואס איז ניצליך פאר אַלעמעז. ערשט דאמאלס. ווען די מענשעז ארבייטעז זיך אויס ניצליכע מדות ווערט געגעבעז די מעגליכקייט פאר א שטאאטס־לעבעז.

פון דיא דאָזיגעביידע צוועקעז איז דער ערשטער, דער „תקון הנפש", אַהן צווייפעל די וויכטיגסטע. אַבער איידער דער ערסטער קען ווערען אַ מעגליכקייט מוז פריהער קומען דער צווייטער. ווייל ער איז פ ר י ה ע ר אין דער נאַטור און אין דער צייט. דער מענש איז בטבע א געזעלשאפטליכער ווענען. דער איינציגער מענש קען זיך אליין ניט בעזארגען מיט אלץ וואס ער בעדאַרף. מיט עסען. מיט א דירה און אזוי ווייטער. ערסט ווען ער לעבט אין א געזעלשאפט און די ארבייט ווערט פאַרנאַנדערגעטהיילט. ווערט מעגליך פאר דעם מענשען צו בעפרידיגען אלע זיינע בעדירפניסע. און דער מענש מוז פרי־הער זיין בעזארגט מיט דעם אלעם. ווייל ווען ער איז קראַנק. הונגעריג אַדער דורסטיג קען ער זיך ניט אָפּגעבען מיט שטו־דירען און פילאָזאָפירען. פריהער איז דארום נויטיג, אז עס זאָל זיין א גוט־איינגעארדענטער געזעלשאפטליכער לעבען. און דערפאר גיט זיך די תורה אָפּ אַזוי פיעל ווענען דעם.

די אויפגאבע פון דער געזעלשאפט איז צו מאכען מענ־ליך. אז דער מענש זאָל קריגען דאס בעסטע. וואס ער נויטיגט זיך פאר דעם וואוילזיין פון זיין גוף. דער צוועק דערפון אַבער איז. כדי דער מענש זאָל זיך קענען אָפּגעבען מיט דעם פאַר־שען פון די וויסענשאפטליכע און פילאָזאָפישע אמת'ען: „ער זאָל האָבען די מעגליכקייט צו דערגעהן מיט זיין שכל אַלץ. וואס איז מעגליך פאר דעם מענשליכען שכל צו דערגעהן". (מו"נ. חלק שלישי. פרק כ"ז).

די מעהרסטע מצוות פון דער תורה זיינען אלזאָ געגעבען געווארען. כדי איינצואָרדנען א גוטען געזעלשאפטליכען לע־בען; די גוטע געזעלשאפט מוז זיין. כדי דער מענש זאָל קענען ענטוויקלען זיין שכל. קומט אויס, אז די גוטע מדות און די גוטע

געזעצע וואס די תורה גיט זיינען נאָר א מיטעל צו א מיטעל. דער ציעל איז די העכסטע ענטוויקלונג פון שכל. און ווערט דער ציעל עררייכט איז מעהר דער מיטעל ניט נויטיג. „עס איז קלאָהר, אז אין יענע העכסטע פערפאָלקאָמענונג איז ניטא קיין גוטע מעשים און מדות, נאָר די אמת'ען אליין.*)

דאס מיינט אבער בשום אופן ניט, אז דער „אדם השלם" ווערט בעפרייט פון די אלע פערבאָטען און פערזאָגען אין דער תורה. עס איז אמת, אז זיי זיינען ניט געגעבען געוואָרען פון זיינעט וועגען, אז ער דאַרף זיי ניט מעהר, אָבער אלס א מיטגליעד פון דער געזעלשאַפט מוז ער זיין אונטערוואָרפען אונטער זיי. די תורה איז געגעבען געוואָרען פאַר דעם ר ו ב, פאַר דער מעהרהייט, ניט פאַר דעם מ ו ע ט, פאַר דער מינדערהייט. עס קענען ניט געגעבען ווערען בעזונדערע תורות פאַר יעדען יחיד. „די אויפפיהרונג וואס די תורה פערארדערנט דאַרף זיין גילטיג פאַר אלעמען. כאָטשע פאַר מאַנכע איז זי גוט און פאַר אנדערע ניט. ווארום אז מען וואָלט איהר געגעבען פאַר יעדען מענשען בעזונדער, וואָלט אלץ פערלאָרען געגאַנגען **) (זעה שלמון השזל ,פון א ח ד ה ע ם).

דער גרויסער המוז, ווי מיר האָבען שוין געזעהן, איז ניט פעהיג צו בעגרייפען יענע הויכע אמת'ען, ווייל עס פעהלען איהם די נויטיגע פאָרבערייטונגען און די נויטיגע פעהיגקייטען דערצו. עס קומט דארום אויס, אז די געזעלשאַפט עקזיסטירט ניט פאַר איהם, נאָר אז ער עקזיסטירט פאַר דער געזעלשאַפט. דער צוועק פון דער געזעלשאַפט איז, ווי עס איז שוין אויבען געזאָגט געוואָרען, צו מאַכען מעגליך די עקזיסטענץ פון דעם „אדם השלם", פון די איינצעלנע גרויסע. דער

*) ומבואר הוא שזה השלמות האחרון אין בו לא מעשים ולא מדות, ואמנם הוא דעות לבד. (מו"נ, שם).

**) אבל צריך שתהיה ההנהגה התורייה מוחלטת כוללת לכל ואע"פ שהיא ראויה לקצת אנשים ולאחרים אינה ראויה, כי אלו היה לפי האנשים היה נופל ההפסד בכל (מו"נ, חלק שלישי, פרק ל"ד).

פראסטער עולם. דער „המון הסכלים“. ווי דער רמב״ם דריקט זיך אזוי אפט אויס, איז ניט מעהר ווי א מין לייטער פאר דעם „אדם השלם“, אויף וועלכען ער, דער „אדם השלם“, קען ארויפקלעטערען אין די הימלען אריין. דער רמב״ם שעהמט זיך ניט און פיהרט צו זיין געדאנק צום לאגישען שלוס, דער גרויסער עולם איז ווירליך בעשטימט דערויף, כדי די איינצעל־נע זאלען קענען דערגרייכען די העכסטע מדרגה פון שכל'די־גער ענטוויקלונג. עס מוז זיך געפינען אזא קלאסס מענשען. ווארום „אויב אלע מענשען וועלען זיך אפגעבען מיט'ן שטו־דירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, וועט די וועלט חרוב ווערען און דער גאנצער מענשען־געשלעכט וועט אונ־טערגעהן אין א קורצער צייט. ווארום דער מענש איז זעהר שוואך און ער נויטיגט זיך אין פיעלע זאכען. ער וואלט גע־דארפט זיך אויסלעהרנען צו אקערען, צו שניידען, צו דרעשען, צו מאהלען, צו באקען און צו מאכען אויף אלעם די נויטיגע געצייג, כדי ער זאל קענען אנגרייטען זיין עסען. *) דער „רוב“ עקזיסטירט אלזא צוליעב דעם „מועט“; די פיעלע פאר דעם איינציגען אויסערוועהלטען.

דער רמב״ם זעהט אין דעם קיין אונרעכט ניט. אויב דאס איז אפילו שלעכט קען עס אבער ניט געהאלפען ווערען, ווייל „ווען אלע מענשען וועלען זיך אבגעבען מיט שטודירען וועט די וועלט קיין קיום ניט האבען“. עס מוזען זיין פיעלע „אונטערסטע“, כדי עס זאלען קענען זיין ווענינע „אויבער־סטע“. דאס איז דער זעלבער גרונד אויף וועלכען א ר י ס־ט א ט ע ל ס האט גערעכטפערטיגט שקלאפעריי.

מען קען דעם רמב״ם ניט בעשולדיגען, פאר וואס ער האט זיך ניט געקענט פארשטעלען אזא מין אידעעלע מענש־ליכע געזעלשאפט, וואו די נויטיגע ארבייט וועט קענען גע־

*) שאם כל בני האדם מבקשים החכמה ולומדים הפלוסופיה ישחת העולם, ויאבד ויכלה מין האנושי בימים מעטים, שהרי האדם דל מאד, מצטרף לדברים רבים. והיה נצרך ללמוד לחרוש, ולקצור, ולדוש, ולטחון, ולאפות, ולעשות כלים לכל זה, כדי לתקן מזונו (הקדמת המשנה).

טהאָן ווערען מיט דער הילף פון מאַשינען אין אַזאַ קורצער צייט, אַז יעדער איינער, אויב ער וועט נאָר ווילען, וועט האָבען גענוג פרייע צייט „צו ענטוויקלען זיין שכל ביז דער העכסטער מדרגה". דער דאַמאָלסדיגער אינדוסטריעלער צושטאַנד, די אַבוועזענהייט פון מאַשינעריע, פון דאַמפּף און פון עלעקטריק, האָט ניט געקענט בעשאַפען אַזאַ פאָרשטעלונג. פאַר יענער צייט איז טאַקע נויטיג געווען, אַז די פיעלע זאָלען אַרבייטען פאַר דעם איינעם, כדי עס זאָל מעגליך זיין אַ פּראָגרעס. נאָך אַזאַ מאָדערנער דענקער ווי טהאָמאַס באָקל בעהויפּטעט, אַז די מענשהייט האָט נאָר דאַן געקענט מאַכען פּראָגרעס אין קולטורעלען זין, ווען עס זיינען געווען אַנגעזאַמעלט גענוג רייכטהימער, אום עס זאָל זיך קענען בילדען אַ קלאַס לעדיג־געהער, וועלכער האָט זיך געקענט אָפּגעבען מיט ספּעקולאַטיווע פראַגען און מיט דער וויסענשאַפט.

דעם רמב"ם מעג מען אָבער בעשולדיגען אין דעם, וואָס ער האָט די דאָזיגע סאָציאַלע אונגלייכהייט און אונגערעכטיגקייט אויך אַריבערגעטראַגען אויף „יענער וועלט". אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקען. דאָס אַלטע יודענטהום האָט אין אַ רייהע פון פּראַקטישע געזעצע געזוכט אַבצושאַפען די סאָציאַלע אונגלייכהייט, און ווען דאָס האָט זיך ניט איינגעגעבען, האָט זי צוזאַמען מיט די אַנדערע רעליגיאָנען לכל הפּחות אָפּגעשאַפט די אונגלייכהייט אויף „יענער וועלט". דאָרטען זיינען ניטאָ קיין יחסנים; דאָרטען זיינען ניטאָ קיין חכמים און קיין נאַרען. דער עיקר זיינען די גוטע מעשים. און יעדער ווערט געמשפּט לויט זיינע טהאַטען. דער גרעסטער פילאָזאָף און חכם, אויב זיינע מעשים האָבען ניט געטויגט, שטעהט אויף אַ נידעריגערע מדרגה פון דעם גרעסטען פּראָסטאַק, אויב זיינע מעשים זיינען גוטע. דאָס יודענטהום, ווי אַלע אַנדערע רעליגיאָנען, האָט געזעהן די עולה און די אונגערעכטיגקייטען, וואָס ווערען בעגאַנגען געגען דעם רוב, און האָט איהם בעזאָרגט מיט אַ האָפנונג אויף דער צוקונפט. דער רמב"ם, ווי אַן אמת'ער אַריסטאָקראַט, איז ברוטאַל צו די מאַססען, צו דעם „המון הסכלים". זיי האָבען דאָ גאָרנישט

און גאַרנישט װעלען זײ אױך האָבען ד אָ ר ט ע ן. זײ דאַרפען דאָ אַקערען, זײען, דרעשען, באַקען און אַזױ װײטער, כדי דער אדם השלם זאָל זיך קענען ענטװיקלען און דאָרטען איז װיעדער אַמאָל דער „אדם השלם“ דער יחסן. ער זעהט אין דעם קײן עולה ניט, װײל בײ איהם איז ניט גוט און שלעכט, ניט גערעכט און אונגערעכט, נאָר א מ ת און ש ק ר דער יסוד פון זײן עטהיק.

דער רמב"ם איז אַ שרעקליכער לאָגיקער און ציהט זיך ניט צוריק פון קײנע קאָנזעקװענצען, אבי די לאָגיק האַלט אױס. אונשטערבליכײט הײסט די בעהעפטונג פון מענשליכען שכל מיט דעם „שכל הפּועל“; דער שכל מוז זײן ענטװיקעלט, כדי די באַהעפטונג זאָל קענען פאָרקומען, פאָלגליך נאָר דער פילאָזאָף מיט זײן הויך עטװיקעלטען שכל איז אונשטערבליך.

דער רמב"ם זאָגט אױסדריקליך, אז דער פילאָזאָף שטעהט העכער ניט בלױז פאַר דעם פרומען פשוט'ען מענשען, נאָר אַפילו פון דעם פרומען למדן. ער גיט אַ משל פון אַ קעניג און זײנע אונטערטהאַנען:

1) די ערסטע כתה זײנען אין גאַנצען ניט אין לאַנד. דאָס זײנען מענשען פון פערשיעדענע װילדע געגענדען, װאָס האָבען קײן אמונה ניט און זײ זײנען בלױז העכער פאַר די אַפּפען.

2) מענשען װאָס זײנען אין לאַנד, אָבער זײערע פּנים'ער זײנען געװענדעט אין דער געגענגעזעצטער ריכטונג פון קעניגליכען פּאַלאַסט. װאָס מעהר זײ געהען אין זײער װעג, אַלץ װײטער װערען זײ פון פּאַלאַסט. דאָס זײנען די מענשען װאָס האָבען פאַלשע אמונות.

3) די מענשען װאָס װילען אַרײנקומען אין פּאַלאַסט, א ב ע ר ה א ָ ב ע ן א י ה ם ק י י נ מ א ָ ל נ י ט ג ע־ז ע ה ן. דאָס איז דער גרױסער עולם װאָס היט אָפּ די תורה, א י ך מ י י ן ד י פ ר ו מ ע פ ר א ַ ס ט א ָ ק ע ס.

4) די װאָס שטעהען נ י ט װ י י ט פ ו ן פ ּ א ַ־ל א ַ ס ט א ו ן ז ו כ ע ן ז י י ן א ר י י נ ג א ַ נ ג. דאָס

זיינען די, וואס האבען ריכטיגע אמונות, וועלכע זיי האבען געקראגען בקבלה און ניט גע־פארשט מיט'ן שכל. דאס זיינען די לומדים, וואס לערנען די תורה.

5) די וואס זיינען שוין אריין אין פארהויז פון פא־לאסט. דאס זיינען די, וואס גיבען זיך שוין אפ מיט חקירות וועגען די עקרים פון דער אמונה.

6) די וואס זיינען אריין אין אינערליכען פאלאסט און זיינען זוכה צו זעהן דעם קעניג. דאס זיינען די פילאזא־פען, וואס בעגרייפען מיט זייערע שכל'ן די אמת'ן וועגען דער גאטהייט אויף אזוי פיעל, ווי עס איז מעגליך. (מו"נ, חלק שלישי, פרק נ"א).

דער פילאזאף איז העכער פאר אלעמען, אפילו פאר דעם צדיק און למדן. עס פערשטעהט זיך, אז דאס האט ניט גע־קענט געפעלען די אידישע רבנים און חכמים. דער „שם טוב" מערקט אויף דעם אן. „אז פיעלע פון די חכמים און רבנים האבען געזאגט, אז דעם „פרק" האט ניט געשריבען דער רמב"ם. און אויב ער האט אהים געשריבען, דארף מען איהם ארויסווארפען אדער בעסער פארברענען". יענע תמימים הא־בען ניט פערשטאנען, אז עס איז „ניט בלויז דער דאזיגער „פרק" אליין", מערקט אויף דעם אן אחד העם, נאר אויך די אלע אנדערע „פרקים", וואס האבען לאגישערווייזע געמוזט פיהרען צו דעם דאזיגען „לעצטען ווארט". עס האבען זיך טאקע דאמאלס געפונען ביי אידען אזעלכע וואס האבען דעם עניין בעסער פערשטאנען און האבען אלע פרקים פער־ברענט"· (שלטון השכל).

* * *

דער רמב"ם בעהאנדעלט אויך די פראגע פון דער עקזיס־טענץ פון שלעכטס אויף דער וועלט, און ער שטעלט זיך ארויס צו זיין א גרויסער אפטימיסט. אלץ וואס עס איז דא אויף דער וועלט, אלץ וואס גאט האט בעשאפען, איז גוט. דאס שלעכטע וואס מיר זעהען איז ניט עטוואס פאזיטיוועס, נאר

בלויז נעגאטיוועס: שלעכטס איז די אבוועזענהייט פון גוטס. און אז אבוועזענהייט איז ניט עפּעס וואס עס עקזיסטירט, נאָר עפּעס וואס עס עקזיסטירט ניט. מען קען דאָרום ניט פרעגען, וואָרום האָט גאָט בעשאַפען שלעכטס, ווייל שלעכטס, זייענדיג אן אבוועזענהייט, האָט ניט געקענט ווערען בעשאַפען.

גאָט האָט די שלעכטס ניט בעשאַפען, אָבער מען קען ניט אָפּלייקענען איהר עקזיסטענץ; מיר זעהען דאָך גענוג צרות אויף דער וועלט. פון וואַנען נעהמט זיך די שלעכטס?

דער רמב"ם בעקעמפפט פריהער דעם פעסימיזם. עס געפינען זיך פיעל מענשען, און צווישען זיי אויך אַזעלכע וואָס רופען זיך חכמים, וואָס מיינען, אַז אויף דער וועלט געפינט זיך מעהר שלעכטס ווי גוטס. זיי פערגלייכען דאָס ביסעלע רוהע און נחת, וואָס דער מענש האָט מיט די פיעל צרות, יסורים, קראַנקהייטען און דאגות, וואָס ער האָט אויסצושטעהן. זיי געפינען, אַז די צרות זיינען מעהר ווי דער נחת, און קומען צום שלוס, אַז די וועלט איז בכלל שלעכט. דער גרויסער טעות זייערער איז, וואָס זיי בעטראַכטען זיך אַלס דעם מיטעל-פונקט פון דעם גאַנצען אוניווערזום. און אויב זיי ווערען קראַנק פון צופיעל תאוות אָדער פרעסען בעהויפּטען זיי, אַז די גאַנצע וועלט איז שלעכט. ווען זיי וואָלטען אָבער וויסען ווי קליין און נישטיג דער מענש איז לגבי דעם גרויסען אוניווערזום, וואָלטען זיי איינגעזעהן ווי נאַריש עס איז צו אורטהיילען פון זייערע אייגענע פערזענליכע צרות אויף דער גאַנצער וועלט בכלל.

די צרות וואָס מיר זעהען צווישען די מענשען קענען איינגעטהיילט ווערען אין דריי קלאַסען:

1) אַזעלכע וואָס טרעפען דעם מענשען צוליעב זיין נאַטור. ער איז געמאַכט פון מאַטעריע, פון פלייש און בלוט, און מאַטעריע מוז בייטען איהרע פאָרמען און מוז זיין אונטערוואָרפען דעם פּראָצעס פון זיין און אונטערגעהן. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס די מאַטעריע האָט ניט די מעלה פון שטענדיגקייט און אונפערענדערבאַרקייט. זי ווערט

שטענדיג געענדערט און דארום מוז דער יחיד אונטערגעהן און בלויז דער מין בלייבט, וואס דאס מוז נאַטירליך זיין פער־בונדען מיט צרות און יסורים.

2) שלעכטס וואס מענשען טוהען זיך איינע די אנ־דערע, ווי גנבה, גזלה, רציחה און די גרויסע מלחמות. דאס נעהמט זיך פון מענשליכע נארישקייט, וואס מענשען האבען ניט קיין שכל, אלזא וויעדער פון אן אבוועזענהייט. ווען עס וועט קומען די צייט און מענשען וועלען אנפאנגען צו בעגרייפען דעם אמת, וועלען די דאזיגע אלע רייסערייען און קריגערייען פערשווינדען.

3) שלעכטס וואס דער מענש נעהמט זיך אליין. און ער אליין איז אין זיי שולדיג. די יאגענים נאך געלד, די יאגענים נאך כבוד און גדולה. די יאגעניש נאך וויין און פיעל פרויען, מיט די אלע דאגות, עגמת נפש, קראנקהייט און צרות, וואס זיינען דערמיט פערבונדען. ער ווערט א שקלאף צו זיינע תאוות, און ווען ער קען זיי אלע ניט ערפילען, ווערט ער בייז אויף גאט און אויף דער וועלט און בעקלאגט זיך אויף די שלעכטס. (מו"נ. חלק ג', פרק י', י"א, י"ב).

גאט, אלזא, האט די שלעכטס ניט בעשאפען. די גאנצע שעפּפונג איז גוט. די שלעכטס וואס מיר זעהען נעהמט זיך פון דער מענשליכער נארישקייט. עס איז אין מענשען'ס הענד זיי אויסצומיידען, און עס איז זיין איינענע שולד, אויב ער מיידט זיי ניט אויס. דאס איינציגע שלעכטע אין וואס דער מענש איז ניט שולדיג, איז דער פּראָצעס פון זיין און פאר־געהן, פון לעבען און שטארבען, וואס איז אבהייננגיג פון דער נאטור פון'ר מאטעריע. אבער אויך דאס איז ניט שלעכט, ווייל ניט דער יחיד, נאר דער מין איז דער צוועק, און דער מין ווערט ניט פערשוואונדען מיט דעם טוידט פון יחיד.

* * *

ווען עס קומט צו דער פּראקטישער עטהיק, פערגעסט דער רמב"ם זיינע אלע טעאריען וועגען אמת און שקר אין געגענ־זאץ צו גוט און שלעכט און שטעלט זיך אויף דעם יסוד פון

דער תורה. זיינע פראקטישע לעהרען זיינען די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד. דער מענש דארף אויסקלייבען די מיטעלסטע וועג פון אלע מדות. ער דארף ניט ווער׳ן גיך בייז, אבער עס איז פאראנען צייטען, ווען עס איז נויטיג, אז א מענש זאל ווערען אין כעס. אזוי איז אויך מיט ליעבע און שנאה, מיט רחמנות און אכזריות און דער גלייכען (משנה תורה, הלכות דעות, פרק ד׳). עס זיינען פאראנען מענשען, וואס קענען זיך ערלויבען צו געהן צו דעם עקסטרעם פון די גוטע מדות, דאס זיינען די ח ס י ד י ם. אבער ניט פון אלע מענשען קען מען עס פערלאנגען.

דער מענש, אום ער זאל זיך קענען אויפפיהרען ווי געהע־ריג איז, אום ער זאל קענען פערשטעהן גאט׳ס וועגען, מוז זיין געזונד. דער רמב״ם שטעלט דארום אלס אן ע ט ה י ש ע ן חוב, אז דער מענש דארף היטען זיין געזונד. אין זיין „משנה תורה“ (הלכות דעות, פרק ה׳) שטעלט ער אוועק זיינע היגיע־נישע און דיעטישע כללים אלס דינים.

XVIII

די מחלוקה וועגען רמב"ם. די צדדים אין דער מחלוקה. דער ראב"ד און זיין קריטיק. ר' מאיר אבולאפיא און ר' יהודה אלפאכאר. דער פאנאטיק ר' שלמה פון מאנפעליע און זיין מסירה. די שטעלונג פון רמב"ם. דער „מורה נבוכים" ווערט פארברענט.

ריידענדיג וועגען רמב"ם איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די מחלוקה, וואָס האָט אויסגעבראָכען צוליעב זיינע ספרים און זיינע לעהרען. די מחלוקה איז געוועזען א פערביטערטע און א לאנגע: זי האָט זיך געצויגען פאר פיעלע צעהנדליגע יאָהרען. פאר א קירצערע אָדער לייניגערע צייט איז אַלץ געוואָרען רוהיג און שטיל, אָבער באַלד האָט די מחלוקה אויפגעפלאַמט פון דאָס נייע מיט מעהר שטאַרקייט און מיט מעהר פערביטערקייט. מען קען זאָגען, אז די דיסקוסיאָנען און די דעבאַטען וועגען רמב"ם, דאַפיר און דאַגעגען, האָבען זיך געצויגען ביז דער נייעסטער צייט. ס'וועט דאָ זיין גענוג צו דערמאָנען די נעמען פון אזעלכע מאָדערנע אידישע שרייבער, ווי שמואל דוד לוצאַטאָ און פרץ סמאָלענסקין, וועלכע האָבען זיך נאָך אָפּגעגעבען מיט דער דאָזיגער פראַגע.

ווי אין יעדער מחלוקה זיינען אויך דאָ געוועזען צוויי צדדים, אָבער יעדער צד האָט געהאַט אין זיך פערשיעדענע עלעמענטען. פון איין זייט זיינען געשטאַנען די תלמידים און אנהייננגער פון רמב"ם, וועלכע האָבען איהם שיער ניט פערגעטערט און האָבען בעטראַכט יעדען וואָרט פון

איהם אלם הייליג. צוזאמען מיט'ן רמב"ם'ס גרויסע לומדות האבען זיי אויך אראבגעשלונגען זיין פילאזאפישע שיטה, זיין עקסטרעמען א ר י ס ט א ט ע ל י א נ י ז ם, וועלכע איז ווירקליך גאנץ אפט געווען געגען די סאמע יסודות פון דעם יודענטהום. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער פאקט, וואס דער רמב"ם האט אין זיין פריוואט לעבען זיך אויפגעפיהרט זעהר פרום, אבהיטענדיג די אלע דינים פון תלמוד מיט אלע זייערע פרטים און איינצעלהייטען. דאס איז געווען פאר זיי דער בעסטער בעוויז, אז דעם רמב"ם „דעות", זיינע פילאזאפישע מיינונגען, זיינען ניט להיפוך צו דער תורה, צו דער געשריעבענער און ניט־געשריעבענער תורה. צווישען די דאזיגע פילאזאפישע אנהייגנער האט זיך אבער אויך געפונען א ל י נ ק ע ר פליגעל, וואס האט צוגעפיהרט דעם רמב"ם'ס געדאנקען צו זייער ל א ג י ש ע ן שלום. דאס זיינען געווען מאנכע פון די „אללעגאריסטען", וועלכע האבען בעטראכט די תורה אלס דורכאוים אלעגאריען און האבען זיך גאנץ וועניג געקימערט וועגען דער פראקטישער זייט פון איהר, וועגען די פראקטישע מצוות.

דעם רמב"ם'ס געגנער קענען אויך איינגעטיילט ווערען אין צוויי קלאסען. איין קלאס איז בעשטאנען פון מענשען, וועלכע זיינען ניט געווען פרעמד מיט דער פילאזאפיע. ניט געגען דער פילאזאפיע בכלל האבען זיי געקעמפפט, נאר זיי האבען געזוכט צו בעקעמפפען דעם רמב"ם'ס פילאזאפיע. זייער פילאזאפיע איז געווען די פילאזאפיע פון די „מדברים", ווי דער רמב"ם רופט זיי. דאס איז געווען א פילאזאפיע, וואס איז געווען א געמישעכץ פון פ י ט ה א ג א ר י י א י ש ע, פ ל א ט א נ י ש ע, נ י י־פ ל א ט א נ י ש ע און אנדערע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע האט זיך שוין געהאט איינגעוואוינט און צוגעפאסט צו דער רעליגיאן; זיא איז ניט געווען אין ווידערשפרוך מיט די רעליגיעזע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע איז געווען א ד י ע נ ס ט ב י י דער ר ע ל י ג י א ן, ווערענד דער רמב"ם האט געמאכט די רעליגיאן א ד י ע נ ס ט צ ו ד ע ר פ י ל א־

זאָפיע. אויך דער רמב"ם האָט געמיינט צו פערשטאַר־קערען די רעליגיאָן, וועלענדיג איהר בעגרינדען אויף דעם, וואָס ער האָט בעטראַכט פאַר אונבעשטרייטבארע אמת'ן. זיינע געגנער האָבען אָבער איינגעזעהען, „אז וועלענדיג פער־שטאַרקערען איהר, גראָבט ער אונטער איהרע יסודות".

דער אַנדערער קלאַס פון רמב"ם'ס געגנער איז בעשטאַנען פון מענשען, וואָס האָבען אין גאַנצען ניט געוואָלט וויסען פון דער פילאָזאָפיע; זיי זיינען געווען געגנער פון אירגענד וועלכער פילאָזאָפיע. זיי זיינען ארויסגעטראָטען אַזוי שאַרף געגען דעם רמב"ם, ווייל זיי האָבען אין איהם געזעהן אַ ביישפּיעל אין וועלכע קרומע וועגען די פילאָזאָפיע קען פערפיהרען אפילו אזא גרויסען תלמודיסט און גרויסען פרומאַק ווי דער רמב"ם איז געווען. מאַנכע פון זיי, ווי ר' משה תיקו, האָבען זיך זאָגאַר ערלויבט אַנצוגרייפען רב סעדיה גאון, בעשולדינענדיג איהם, אַז ער איז דער ערשטער, וואָס האָט אריינגעבראַכט די פילאָזאָפישע צרה ביי אידען.

* * *

די אונצופריעדענהייט מיט'ן רמב"ם און זיינע ספרים האָט זיך אָנגעפאַנגען נאָך ביי זיין לעבען. דער שטאַרקסטער און וויכטיגסטער געגנער אין יענער צייט איז געווען דער דריטער ראב"ד אָדער ווי ער איז בעקאַנט אלס דער „בעל השגות" (דער קריטיקער).

דער דאָזיגער ראב"ד איז געווען אַ רייכער און אנגעזעהענער מענש, איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט, בשום אופן ניט קלענער פאַר דעם רמב"ם גופא אלס תלמודיסט. ווי עס ווייזט אויס איז ער אויך ניט געווען אין גאַנצען אונבעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, ווי זי האָט זיך אויסגעדריקט אין דער קבלה. דער ראב"ד איז געווען ביי אַ צעהן יאָהר עלטער פון דעם רמב"ם און איז געשטאָרבען מיט זעקס יאָהר פריהער. אין איינעם פון זיינע בריעף צו ר' שמואל אבן תבון דערמאָנט איהם דער רמב"ם און רופט איהם אָן „הרב הגדול".

דער ר א ב " ד האָט, ווי עס ווייזט אויס, ניט געזעהן דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים", אָבער ער איז געווען בעקאַנט מיט זיינע פילאָזאָפישע אַנזיכטען פון דער „משנה תורה". אין זיינע „השגות" זעצט ער אויס ניט בלויז געגען דעם רמב"ם'ס דינים, נאָר אויך געגען זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען, אויף וויפיעל דער רמב"ם האָט זיי אריינגענומען אין דער „משנה תורה". דער ראב"ד איז ניט צופריעדען, וואָס דער רמב"ם שטעלט אַוועק דעם גלויבען אין אַן אונ־קערפערליכען גאָט אַלס אַ ד א ג מ א און ער פסקענט, אַז דער וואָס גלויבט אַנדערש איז אַן אפיקורס. ער גרייפט איהם אויך אָן דערפאַר, פאַר וואָס ער, דער רמב"ם, זאָגט זיך ניט אַרויס קלאָהר וועגען „תחית המתים". ווען דער רמב"ם רעדט אין זיין „משנה תורה" וועגען דער פראַגע פון פאָראויס־בעשטימונג און מענשליכען פרייען ווילען (ידיעה ובחירה), ענדיגט דער רמב"ם: „אונזער וויסען איז ניט ווי גאָט'ס וויסען און מיר דאַרפען ג ל ו י ב ע ן, אַז גאָט ווייס אַלץ". מערקט אויף דעם אָן דער ראב"ד סאַר־קאַסטיש: „ער האָט אָנגעפאַנגען מיט קשיות און האָט גע־ענדיגט מיט אמונה. צו וואָס זיינען נויטיג געווען די אַלע קשיות און פראַגען?"

דער ראב"ד צייכענט זיך אויס מיט זיין גרויסע בקיאות אין דער תלמודישער ליטעראַטור און מיט זיין שאַרפען, דורכדרינגענדען שכל. זיינע „השגות" זיינען געשריבען שאַרף, קורץ און צום פונקט. עס איז אמת, ער געברויכט געגען רמב"ם זעהר אָפט גראָבע אויסדריקע, ווי צום ביי־שפיעל: „ער וויים ניט וואָס ער רעדט"; „ער רעדט ווי א אינגעל"; „ער רעדט נאַרישקייטען"; „ער איז ניט בעקאַנט מיט דעם ענין" און עהנליכע. דאָס איז אָבער אַ פנים דאַ־מאָלס געווען אַזאַ מאָדע, ווייל דער רמב"ם גופא איז ניט פיעל בעסער אין דער הינזיכט. אויך דער רמב"ם רופט זיינע געגנער „הסכלים שבאדם", די נאַרישע צווישען מענ־שען. ווארפט מען אָבער אראָפּ די גראָבע אויסדריקע, געפינט מען אַז דער ראב"ד איז אין פיעלע פעלע גערעכט.

מיט דעם ערשיינען פון דעם „מורה נבוכים" איז נאטירליך די אונצופריעדענהייט געשטויגען. דער קריג וועגען „מורה נבוכים" האט אם שטארקסטען אויסגעבראכען נאך'ן רמב"ם'ס טויט. דער ערשטער וואס איז געגען איהם ארויסגעטראטען איז געוועזן ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א.

ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א, וועמען דעם רמב"ם'ס אנהיינגער האבען שפעטער אנגערופען „פינסטערלינג" און האבען אויף איהם פערפאסט א שפאט־ליעדעל, איז געוועזן איינער פון די אנגעזעהענסטע מענשען אין זיין צייט. א גרויסער יחסן, בעקרוינט מיט'ן טיטול „נשיא", איז ער אויך געוועזן א גרויסער תלמודיסט און א בערייטענדער געלעהר־טער, און איז אויך געוועזן בעקאנט מיט דער פילאזאפיע. די אנהיינגער פון רמב"ם האבען א פנים ערווארטעט, אז ער וועט זיך שטעלען אויף זייער זייט און זיי זיינען זעהר שטארק ענטוישט געווארען, ווען ער האט זיך ארויסגעוויזען צו זיין אלס איינער פון די ביטערסטע געגנער פון רמב"ם. איינער פון דעם רמב"ם'ס אנהיינגער, א ב ר ה ם ב"ר ש מ ו א ל ח ס ד א י, רעדט וועגען א ב ו ל א פ י א מיט'ן גרעסטען כבוד, און דריקט אויס זיין וואונדער, וואס אויך ער איז צווישען דעם רמב"ם'ס געגנער. א ב ו ל א פ י א ווערט פון איהם בעשריבען אלס „דער וואונדער פון זיין צייט, דער העכסטער שכל, דער זיץ פון כבוד, דער קרוין פון שעהנ־קייט, דער גרויסער חכם. *) דער פאעט י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י רופט זיך אויך אפ זעהר גוט וועגען איהם, און זאגט אז „אין חכמה קען זיך קיינער צו איהם ניט פער־גלייכען".

ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א האט געהאט גרויס דרך ארץ פאר'ן רמב"ם אלס תלמודיסט און זאגט, „אז מיט זיין „משנה תורה" האט דער רמב"ם בעלויכטען די פינסטער־ניס", אבער ער איז זעהר שטארק געגען זיין פילאזאפיע,

*) „מופת הדור ופלאו. רום השכל ושיאו, מושב היקר וכסאו, גליל ההוד וצבאו, החכם הגדול הנשיא הלוי ר' מאיר ב"ר טודרוס".

טהיילוויז געגען דעם „ספר המדע“, אבער הויפטזעכליך געגען דעם „מורה נבוכים“. ער דערצעהלט, אז ווען ער האט געקראגען דעם „מורה נבוכים“ האט ער איהם געגוי געשטודירט, און האט איהם געפונען פאר שעדליך. „ער איז מקרב מיט דער לינקער האנד און פערשטויסט מיט דער רעכטער... דער וואס ריהרט איהם אן בלייבט ניט ריין“. ער געפינט, אז מען דארף דעם „מורה נבוכים“ ניט לייענען, כאטש עס איז מעגליך אז דער מחבר האט ניט געמיינט אזוי שלעכט. ער בעקלאגט זיך: „די פאלשע מזבחות זיינען ניט צושטערט געווארען, און דער עולם לייענט דעם „מורה נבוכים“. זיינע הויפט טענות זיינען געריכטעט געגען דעם רמב“ם'ס מיינונגען וועגען דעם לעבען נאך'ן טויט (עולם הבא) און „תחית המתים“.

ר' יהודה אבן אלפאכאר איז געווען א בעריהמטער געלעהרטער און דאקטאר, דער ארצט פון דעם קעניג פערדינאנד דעם דריטען. ער איז אויך געווען תלמודיסט און פילאזאף. דעם רמב“ם'ס אנהייננגער כיט דעם אלטען ר' דוד קמחי אן דער שפיצע האבען געזוכט איהם צו געווינען אויף זייער זייט, אבער דאס האט זיך זיי ניט איינגעגעבען. אין זיינע בריעף צו ר' דוד קמחי מאכט אלפאכאר קלאהר זיין שטאנדפונקט און גיט אן זיינע טענות געגען דעם „מורה נבוכים“.

אויך אלפאכאר רעדט מיט גרויס דרך־ארץ פון רמב“ם אלס תלמודיסט און פרומער מענש, און ער זאגט: „ווי קום איך, ארעמער מענש, ריידען געגען דעם קעניג?“ אבער וואו עס האנדעלט זיך וועגען דעם כבוד פון גאט און דער תורה, קוקט מען ניט אויף דעם כבוד אפילו פון דעם גרעסטען מענשען. דער רמב“ם איז אויך ניט מעהר ווי א מענש, ער קען אויך זינדיגען און האבען א טעות. גרעסערע פאר איהם זיינען בעגאנגען פעהלערען. זיין פילאזאפיע איז ניט אידיש; זיא איז א פרעמדער צווייג אין אידישען גארטען.

זיינע לעהרען זיינען די לעהרען פון די גריכען, אָבער בשום אופן ניט קיין אידישע. גאַנץ אָפט גנב'ענען זיך אריין אין זייער לאָגיק און פילאָזאָפעריי נאָר פוסטע סאָפיזמען, און ניט צוליעב זיי דאַרף מען פערוואַרפען די אידישע תורה. אלפאכאר ברייננט אין זיין בריעף שטעלען פון דעם „מורה נבוכים", וואו דער רמב"ם זוכט אויכצוטייטשען געוויסע פלעצער פון דער ביבעל, אַז זיי זאָלען זיך פּאַסען מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע; ער ברייננט דאָרטען אויך אנדערע שטעלען און פרעגט: „וואָס וועט ער טהאָן מיט זיי, ווי אַזוי וועט ער זיי ערקלעהרען?" ער געפינט אַז עס איז ניט מעהר ווי רעכט וואָס מען האָט פערבאָטען צו לערנען דעם „מורה נבוכים", ווייל מען דאַרף איהם פערברענען (הואיל ולשרפה הוא עומד). ער מוסרט די אנהייגגער פון רמב"ם און ער זאָגט, אַז עס איז שוין צייט, זיי זאָלען תשובה טאָהן פון זייערע שלעכטע וועגען און זיך צוריקעהרען צו דער תורה.

אלפאכאר און אבולאפיא זיינען אליין אויך געוועזען געלעהרטע און פילאָזאָפען, נאָר זיי זיינען געוועזען געגנער פון דעם אריסטאָטעליאַניזם. דער אנפיהרער פון דעם קריעג איז אָבער געוועזען אַ מענש, וואָס האָט פיינט געהאַט אירגענד וועלכע פילאָזאָפיע בכלל, וואָס איז בלויז געוועזען אַ גרויסער תלמודיסט און פרומאַק. דאָס איז געוועזען ר' שלמה פון מאָנפעליע מיט זיינע צוויי תלמידים ר' יונה און ר' דוד. זיי זיינען אלע דריי געוועזען גרויסע תלמודיסטען און צדיקים. סאַי אבולאפיא און סאַי אלפאכאר האָבען אַ הויכע מיינונג פון זייער לומדות, פרומקייט און עהרליכקייט.

צווישען די אנהייגגער פון רמב"ם פערנעהמט דעם ערש־טען פּלאַץ דער בעריהמטער ביבעל־קאָמענטאַטאָר און גע־לעהרטער ר' דוד קמחי (רד"ק); ר' שמואל אבן תבון, דער איבערזעצער פון „מורה נבוכים"; אברהם ב"ר שמואל חסדאי; בחיי

ב " ר מ ש ה און פיעלע אנדערע. בכלל קען מען זאָגען, אַז די אידען פון דרום־פראַנקרייך און זייערע פאַרשטעהער זיינען כמעט אַלע געווען אויף דער זייט פון דעם רמב"ם, וועהרענד צווישען די תלמודיסטען פון צפון־פראַנקרייך האָבען זיך געפונען פיעלע, וואָס זיינען געווען נעגען דעם רמב"ם.

פון אָנפאַנג איז די מחלוקה געווען מעהר אָדער וועניגער א „ליטעראַרישע". באַלד האָט זי זיך אָבער פערנאַנדער־געפלאַקערט אין א העלישען פייער. וואָס מעהר די מחלוקה האָט אָנגעהאַלטען אַלץ פערביטערטער איז זי געוואָרען. עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען פון רמב"ם מצבה אָפּגעמעקט די שבחים און האָבען אנשטאָט דעם אויפגע־שריעבען: „דאָ ליגט משה דער „מין".

ביידע צדדים זיינען געוואָרען אַלץ מעהר און מעהר פער־ביטערט איינער געגען אנדערען. עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען „חרמות" פון ביידע זייטען, איין צד האָט דעם אנדערען אריינגעלייגט אין חרם. דער בריהמטער תלמודיסט, מקובל, און ביבעל־קאָמענטאַטאָר, דער ר מ ב " ן (נאַחמאַנידוס), וועמעס סימפּאַטהיען עס זיינען געווען מיט ר' שלמה'ן, האָט זיך געפּרובירט אריינוואַרפען צווישען די צדדים און מאַכען שלום, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען.

די וואַפע פון אריינלייגען אין חרם איז אָבער פאַר די געגנער פון רמב"ם ניט געווען גענוג, און זיי האָבען זיך גענומען צו מסירה. ר' שלמה פון מ א נ פ ע ל י ע האָט פער'מסור'ט דעם „מורה נבוכים" פאַר די דאָמיני־קאַנישע מאָנאַכען. היות און בכן, אַזוי ווי איהר פרומע קריסטען פערברענט אייגענע אפיקורסים און אפיקורסישע ספרים, וואָרום קוקט איהר צו גלייכגילטיג, ווי די אפיקורסים פערמעהרען זיך ביי די אידען? וואָרום זעהט איהר ניט צו פערברענען דעם „מורה נבוכים"?

די דאָמיניקאַנער צדיקים האָבען זיך ניט געלאָזט לאַנג בעטען. זיי האָבען צוזאַמענגעקליבען אַזוי פיעל עקזעמפּלאַרען פון „מורה נבוכים" וויפיעל זיי האָבען געקענט קריגען, און

האָבען זיי געלאָזען פערברענען מיט גרויס צערעמאָניע און פּאראַד. דערביי איז עס אָבער ניט געבליבען. די שווארצע דאָמיניקאַנער האָבען זיך דערמיט ניט בעגנוגענט. דער עסק פון ברענען אידישע ספרים איז זיי געפעהלען געוואָרען, און אין פערציג טעג שפּעטער האָט מען אויף'ן זעלבען פּלאַץ געלאָזט פערברענען דעם תלמוד, צוועלף טויזענד בענדער. פיעלע פון די פרומע געגנער פון רמב"ם האָבען אין דעם געזעהן א שטראָף פון גאָט, און די מחלוקה איז אויף א צייט שטילער געוואָרען.

די אנהייננגער פון רמב"ם האָבען נאַטירליך ניט געשוויגען. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען פאר די קריסטליכע בעלי דעות, אז דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין אפּיקורסישער בוך, און אז די בעשולדיגונג איז א מיאוסע מסירה. זיי האָבען אויסגעפיהרט דאָס זייעריגע, און די מוסרים זיינען בעשטראָפט געוואָרען, ווי עס איז דאמאָלס געווען דער מנהג, אז מען זאָל זיי אויסשניידען די צינגער. די ליעבהארציגע קריסטליכע מאָנאכען האָבען אויף אזא אופן געהאט א דאָפּעלטען נחת; אי אידישע ספרים פערברענט אי א פּאָר אידישע צינגער אויסגעשניטען...

וועגען דעם פערברענען פון דעם „מורה נבוכים" איז געבליבען א קורצער עפּיגראַם פון דעם ר מ ב " ם ' ס אנהייננגער:

מה בערו האומרים כי בערו
דברי חמדות יקרו מזהב;
אש אכלת המה, — ואיך אש תאכלם?

(די נארען, זיי מיינען אז זיי האָבען פערברענט די ווערטער וואָס זיינען טייערער ווי גאָלד. דאָס זיינען ווערטער פון ברענענדער פייער, — ווי קען זיי פייער פערברענען?)

* * *

דער רמב"ם האָט זיך שטענדיג בעטראַכט פאַר א שפּאַניער, כאָטש ער איז געצוואונגען געווען צו פערלאָזען שפּאַניען, ווען ער איז נאָך געווען א יונגער אינגעל. ביז

זיין פאמע עלטער שרייבט ער זיך אונטער „משה הספרדי“, משה פון שפאניען. ער האט ליעב געהאט שפאניען און איז געוועזן שטאלץ אויף איהר, ניט קוקענדיג אויף דעם וואס ער און זיין פאמיליע זיינען דארטען אזוי שלעכט בעהאנדעלט געווארען.

ער איז געוועזן דער לעצטער, אויב ניט דער גרעסטער, פון די גאונים וואס דאס שפאנישע יודענטום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין גלאנץ עפאכע. מיט איהם איז יענע גלאנץ-עפאכע געשלאסען ווערען.

Ginzburg, Isidor.

